

Հայկական
Այրումներ

Armenian Impressions

Յրատարակված է
Published by

© & © K Telecom CJSC

ISBN # 978-99941-2-097-0

«Հայեցի ապրումներ», մաս Երկրորդ, Երևան, 2007, 160 էջ
«Դիմք Քոմյունիքեյնզ» գովազդային գործակալություն

«Հայեցի ապրումներ» գրքի Երկրորդ մասը հայոց մշակութային և
ճարտարապետական ութ կոթողների մասին է: Այն ներառում է
պատմական, ճարտարապետական, հնագիտական հոդվածներ և
համեմված է ժողովրդական ավանդապատումներով:

Գիրքը հրատարակված է «Ղ-Տելեկոմ» ՓԲԸ-ի պատվերով և
նախատեսված չէ վաճառքի համար:

«ՎիվաՍել» «ՍՏՍ» ԲԲԸ ("MTS" – NYSE: MTS)
դուստր Ժեղնարկությունն է:

Գրքում ընդգրկված բոլոր հոդվածներն ու լուսանկարները
պաշտպանված են հեղինակային իրավունքներով: Դրանց ապօրինի
վերահատարակումն առաջացնում է պատասխանատվություն՝ ՀՀ
օրենսդրությամբ սահմանված կարգով:

Հայկական
Աստվածական

Armenian Impressions

Յրատարակված է
Published by

Հարգելի բարեկամ,

ՎիվաՍելը, հավատարիմ մնալով իր որդեգրած սկզբունքներին, շարունակում է աջակցել Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, գիտական և կրթական կյանքի զարգացմանը և հաճույքով մասնակցում այն նախաձեռնություններին, որոնք ուղղված են այդ կենսական ոլորտներին: Այս երիտասարդ հանրապետությունը դեռևս բարգավաճման ու հաջողությունների դարեր ունի առջևում: Այս գիրքը մեր ժողովրդի կերտած հիմնարար արժեքներին ևս մի անգամ անդրադառնալու, դրանք նորովի ներկայացնելու և վերահմաստավորելու փորձ է:

Մենք մեր նախնիներից ժառանգել ենք փառավոր մշակութային հուշարձաններ, հիմասքանչ ճարտարապետական կոթողներ, բազմազան ու գեղատեսիլ բնաշխարհ: Մենք ոչ թե պարզապես պետք է հիմնանք ու հայրտանանք այդ ժառանգությամբ, այլ գիտակցենք դրա արժեքն ու պահպանենք ամեն օնութեալ: Դա մեր ազգային հարստությունն ու զանձն է, որ դիմանալով դարերի ավերիչ փորորիկներին, հասել է մեզ, անսասան հիմք դառնալով մեր ազգի, նրա ուրույն դիմագծի ու արժանապատվության պահպանման համար, որը նաև նրա անկոտրություն կամքի ու մշտապես արարելու ձգտման վառ արտահայտությունն է: Մենք պետք է ամուր կառչենք և հավատարիմ մնանք մեր հավատքին, մշակույթին, ինքնությանը. չուրանանք և չդաշտանենք դրանց, քանզի դրանք են մեր հավերժության ճանապարհի պաշտպան վահանները:

Մեր սոցիալական աջակցությունները, հաստկապես հայ մշակույթի խրախուսման բնագավառում, ապացուցում են, որ մենք հաստատական ենք մեր ժողովրդի ստեղծագործական գործընթացին սատարելուն: ՎիվաՍելը շարունակելու է այն ազգանպաստ աշխատանքը, որ կոչվում է հայրենի մշակույթի, հոգևոր արժեքների գնահատում և վերարժելում: Հայերն երբեք չեն մոռանա իրենց արմատները, որի հզոր հիմքի վրա յուրաքանչյուրս կառուցում է իր սեփական Հայեցի ապրումները:

Dear Friend,

Adhering to its principles, VivaCell continues to support the development of Armenia's socio-economic, cultural, scientific and educational life and gladly partakes in initiatives focusing on these essential domains. This young Republic has a prosperous and thriving centuries ahead. This book is an attempt to revisit, reintroduce and revitalize the fundamental values which have shaped our nation. We must learn from our ancestors who have known how to build an ever-lasting nation and transcend that wealth to our children.

We have inherited glorious cultural shrines, magnificent architectural institutions, a diverse and beautiful wildlife. We mustn't simply admire and take pride in it, but learn their value as well as preserve and safeguard. This is our capital, our treasure that has transpired to us through the most difficult chapters of our history during the course of thousands of years. They are the pillars of our existence. We should stand firmly by our faith, culture, and identity, not to deny or betray them. They are the shields of our journey to an eternal Armenia.

Our social contributions, especially in the promotion of the Armenian culture attest to our profound determination in supporting the creative process of our people. VivaCell is dedicated to continue promoting all efforts to building a strong nation based on esteemed cultural and profound values. Armenians never forget their roots, that mighty foundation on which every one of us builds his/her own Armenian Impressions.

Ռալֆ Յիրիկյան
ՎիվաՍելի Գլխավոր Տնօրին

Ralph Yirikian
General Manager, VivaCell

ա բ գ դ ե զ է ն թ
Ժ ի ւ ի ս ծ կ հ ձ դ
Ա յ ն շ ո չ պ շ ո ւ
Վ պ ր ց ո ւ փ ք օ ֆ

Հայիստրան

Բնավ պատահական չէ, որ Հայաստանն անվանում են նաև «թանգարան՝ բաց երկնքի տակ»:

Իրապես, մեր երկրում կարելի է հանդիպել հազարավոր կորողների, որոնք իրենց մեջ կրում են ստեղծագործ հայ մտքի թռիչքն ու վեհությունը, իհացնում ու զարմացնում իրենց հրաշակերտ խորհրդավորությամբ: Սակայն դրանց մեջ առանձնանում են մեր ժողովրդի կողմից արարված այդպիսի անկրկնելի գլուխգործոցներ, որոնք մշակութային մեծագույն արժեքներ լինելուց բացի՝ մեր ժողովրդի համար ունեցել են նաև պատմական, քաղաքական, կրթական, գիտական ու հասարակական մեծ կարևորություն, և անգնահատելի դեր են խաղացել մեր ժողովրդի զարգացման դարավոր ճանապարհին: Դրանք մեր հայեցի ապրումներն են:

Այս գրքում ներկայացվում են այդպիսի ուր կորողներ, որոնցում, մեր համոզմանք, ակնհայտ է վերը նշված հատկանիշների մեջ մասը: Դժվար է եղել ընտրությունը: Երկար մտորումներից ու ուսումնասիրություններից հետո ընտրվեցին հետևյալ կորողները՝ Ուլղասապ, Զորաց քարեր, Գեղարդի վանք, Խոսրովի անտառներ, Սանահինի վանք, Սմբատաբերդ, Խնձորեսկ և Տաթևի վանք, հաշվի առնելով դրանց հնագիտական, ճարտարապետական, պատմական ու մշակութային նշանակությունը, ներդաշնակությունը շրջակա բնության հետ, Վերոհիշյալների մասին պատմվող առասպելները, զարմանահրաշ պատմությունները, որոնք ժողովրդական բանահյուսության հիմանալի նմուշներ են:

Preface

It is not by coincidence that Armenia is also known to be a museum under the open sky.

Indeed, one can encounter thousands of monuments in our country, incorporating the essence of the creative Armenian mind, which mesmerizes with its divine magnificence. However, there are some exceptional masterpieces created by the people of this land which cannot be reproduced. Besides harboring mystical and cultural values, over centuries they have each played a vital historic, political, educational, scientific or social role in the advancement of our people. These are our Armenian Impressions.

With this book, we present eight such shrines, which we believe contain many of the attributes mentioned above. The selection process was a difficult one. After much consideration and research, the following sites were chosen: Ughtasar, Zorats Karer, Geghard Monastery, Khosrov Forests, Sanahin Monastery, Smbataberd, Khndzoresk, and Tatev Monastery.

These genius achievements are acknowledged based on their archeological, architectural, historic and cultural significance, as well as their harmonious integration with surrounding nature. They all offer much appreciated popular folk tales and legends.

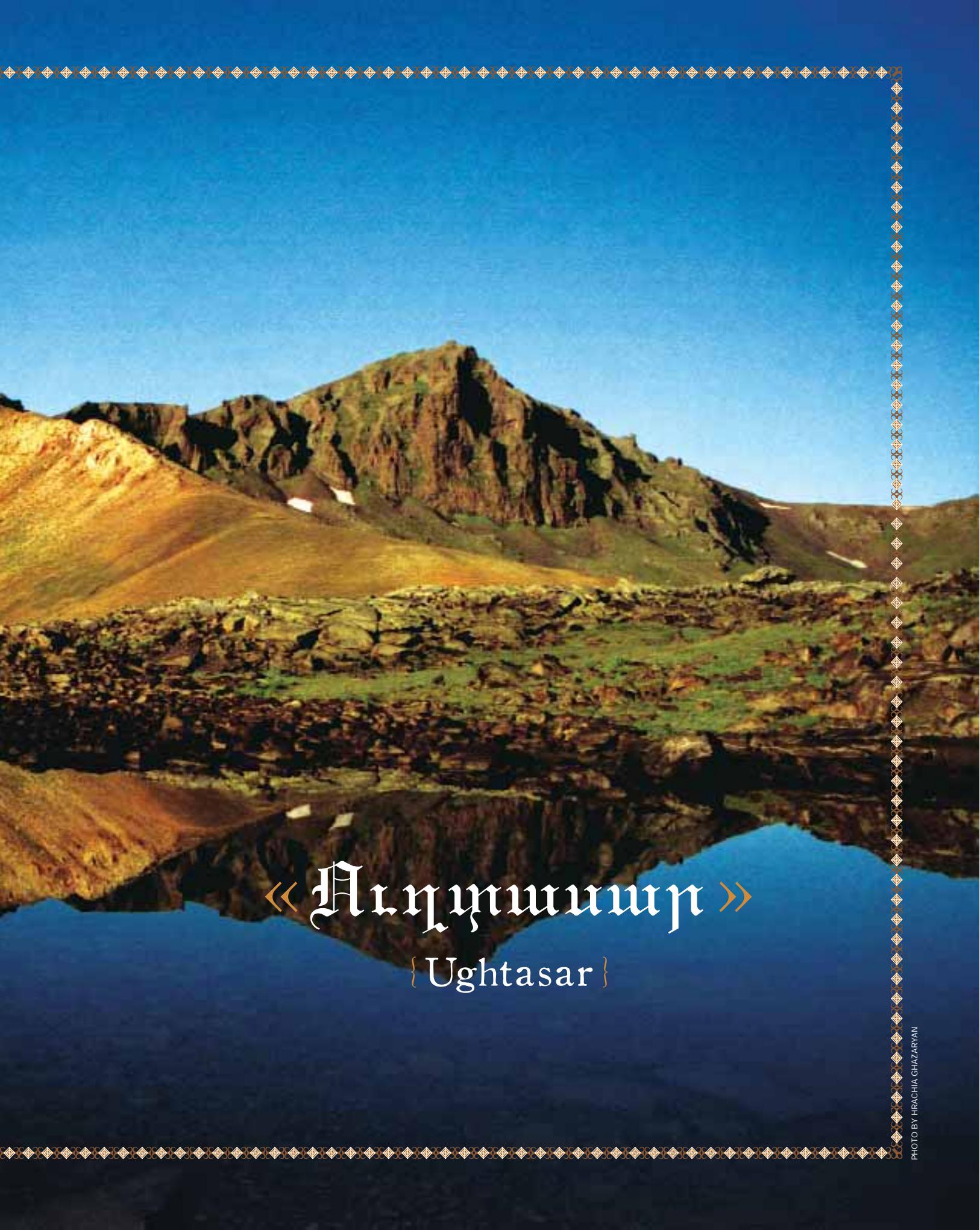

Բայուսմանկանքներ

Table of Contents

Ուղտասար Ughtasar	2
Զորաց Քարեր Zorats Karer	18
Գեղարդի վանք Geghard Monastery	34
Խոսրովի անտառ Khosrov Forests	50
Սահանին վանք Sanahin Monastery	66
Սմբատաբերդ Smbataberd	82
Խնձօրեսկ Khndzoresk	94
Տաթևի վանք Tatev Monastery	110

«Աւշտասար»

{ Ughtasar }

Չորս Ուժաւոր

Mighty Ughtasar

Ֆարերի երկիր Հայաստան... Մեր քարերում է գաղտնագրված հայոց գենետիկ ժառանգության պատճությունը:

Հաղթահարելով դժվարանցանելի ճանապարհը և հասմելով Սյունիքի բարձրավանդակի կենտրոնական հատվածում՝ գտնվող Ուղտասար՝ անմիջապես հայտնվում են նախապատմական ժամանակներում՝ հաղորդակցվելոյ նախնադարյան մարդու աշխարհի, նրա ծննդաբանական և առասպելաբանական պատկերացումներին:

Ժողովուրդը վայրն անվանել է Ուղտասար՝ Աև և Ալ լեռի միջև ընկած լեռնային տեղանքը սապատավոր ուղիով նմանեցնելու պատճառով։ Պատմում են նաև, որ ժամանակին լեռան լանջին ուխտավորները զոհաբերել են իրենց որսը, ապա այն պատկերել քարերի վրա, իսկ նախքան զոհաբերության արարողությունը երկար և դժվարին ճանապարհ անցնել, մինչև զոհ մատուցելը՝ մարմնով մաքրվել Ուղտասարի լճերում²։ Իրականում Ուղտասարը ոչ միայն զոհատեղի է, այն նաև նախնադարյան ժամանակների մարդկանց ասոցիատիվ, պատկերավոր և գեղարվեստական մտածողության արգասիքն է, նրանց աշխարհներման, հոգեբանության, հավատալիքների և հմայությունների սրբառեղի

ARMENIA: THE COUNTRY OF STONES! Forever preserved on these stones is the genetic heritage of Armenia's people.

Overcoming mountains and a complete lack of roads, one reaches the heart of Syunik's plateau¹, feeling transported in time to prehistoric man's world and understanding them through their drawings, as if reading an ancient epic poem. This site is called Ughtasar.

This mountainous region between the Black (Sev) and Scarlet (Al) lakes has a clear resemblance to camel humps, which is why they bestowed it with the name "Ughtasar" (ught is the Armenian word for camel and sar means mountain). It is not by chance that prehistoric people chose this particular site. Legend says that hunters sacrificed their prey, and later drew this scene on stones. Prior to these rituals, the hunters traveled the long and difficult road leading to these fields, and therefore, had to wash themselves in Ughtasar's lakes². In reality, Ughtasar is not only a place for sacrifice, but also where prehistoric man developed associative pictorial and artistic thinking. It is the collective portrayal of their

Ընտանեկան այծեր (վերև)
Ժայռափոր այծեր (ներքև)

Domesticated goats (above)
Stone art of goats (below)

PHOTOS BY HRACHIA GHAZARYAN

«Քարեղարան» է բաց երկնքի տակ:

Այսօր ժայռապատկերների գոյությունը հաստատագրված է աշխարհի ավելի քան 120 երկրներում: Հայաստանում կան աշխարհագրական 5 տարածքներ, որտեղ հաշվում է ընդհանուր թվով քանի հազար ժայռապատկեր, որից ավելի քան վեց հազարը գտնվում է Սյունյաց Ուղտասարում³:

Ժայռապատկերները թվագրվում են մ.թ.ա VII հազարամյակով և ավելի հին ժամանակներով: Մինչ օրս առեղծվածային է այն հանգամանքը, որ եթե նոր ժամանակներում փորձ է արվում ննանակել ժայռապատկերների գծանկարները, ապա կրկնօրինակվող քարերը բորբոսնում են, ի տարրերություն մ.թ.ա VII-I հազարամյակի վաղեմություն ունեցող ժայռագրերի:

Սյունյաց գետնատարած ժայռապատկերները դրոշմված են մուգ, արևահար մակերես ունեցող անդեգիտերազալտեր⁴ լավային մակերեսներին: Փորագրման տեխնիկական սկզբունքները հազարավոր տարիներ ի վեր անփոփոխ են մնացել: Նախնադարի ընդգրկուն գաղափարաբանությունն արտահայտելու համար ժամանակի արվեստագետներն ընտրել են սիմենտիկ, պայմանական ձևերը, արվեստի ընդհանրացված, վերացրակված, խորհրդապաշտական լեզուն: Նրանք պետք է սիմվոլների՝ պատկերագրերի և նշանագրերի միջոցով սերունդներին պատմեն իրենց կենսագործունեության բոլոր կողմերի մասին: Եպիկական պատմողականության լավագույն արտահայտչածները կարող են ոճավորված, արստրահարված պատկերները լինել, որոնցում նատուրալիստական ձևերի միտունավոր խեղմանք ստեղծվում էին էքսպրեսիվ և դինամիկ կերպարներ: Ժայռապատկերները միասնական ոճի մեջ պատմում են նախնադարյան բնապաշտնախույզի

perception of the world and the open-air sacred repository of their psychology, beliefs and divinations.

Rock art have been discovered in more than 120 countries around the world. There are 5 areas in Armenia with a total of 20,000 petroglyphs of which more than 6,000 are found in Syunik's Ughtasar³. These depictions date as far back as 7,000 B.C. In contrast to this rock art, which has survived thousands of years, when attempts are made today to duplicate these carvings, the stones simply deteriorate.

The petroglyphs of Syunik are inscribed on volcanic basalt⁴ boulders, darkened by the sun. The technique used for these depictions has remained constant over the centuries. To represent the overall prehistoric ideology, the artists of the time chose graphic forms of representation, using the abstract and symbolic language of art. Utilizing the universal symbolic language of drawings, they taught future generations all the different aspects of their daily lives and rituals. The narratives are depicted as stylized, abstract, and dynamic figures far from naturalistic representation. The general style of these petroglyphs demonstrates prehistoric man's observations and imaginative notions of their universe. These graphic drawings illustrate the developing thought process of prehistoric man, creating a new kind of language to communicate his history, record ideas related to the universe, and portray interpretations of emotions. The same art forms were used in medieval art and more recently in Avant-garde circles.

Traditionally, rock images have been considered as immortalizing prophesized ritualistic scenes of the hunter's success. However, some researchers believe that

...ուժգիւ Կայծակի ու
աւարտաների Ժամանակ
այծ Պարագայ է Կոջորո-
ւար ու քարտում,
պյուղիսով ու Վրա
Կրելով Հարգածը՝ Իրու
բնական Շաւարգել...

Եպիկական պատմողական արտահայտչածներ | Petroglyphs recounting epic stories

Դիտարկումների և երևակայության խորհրդավոր աշխարհի մասին։ Գծանկարային ժայռապատկերները նախնա-դարյան մարդու նկարելու ամկարողության արգասիքը չեն, այլ նրա մտածողության առաջնաբացի հավաստիքը, քանի որ սեփական աշխարհայացքը նյութականացնելու համար նա ստեղծում է արվեստի նոր լեզու՝ վերացարկումը, արտահայտելու համար իր զգայական ներաշխարհը և համատիեզերական պատկերացումները ճիշտ այնպիսի արտահայտչածներով, ինչպիսիք որդեգրվում են միջնադարյան արվեստի, ապա ավանդարդիստական ուղղությունների ձևաստեղծումներում։

Ավանդարար ժայռապատկերները համարվել են որպիս ժամանակ հաջողությունների հասնելուն ուղղված ծիսամոգական տեսարաններ՝ ամրագրված

prehistoric reasoning may not have been evolved enough to express such elaborate ideas. Nevertheless, isn't it true that man was most in tune with nature during the prehistoric era? Therefore, it may very well be that the source of inspiration of petroglyphs seems to be the desire to discover the world and transcend such experiences by immortalizing them on these stones. Other sources of inspiration are ritualistic prophesizing though which they invited the generosity of nature by means of supernatural activities.

It's fascinating that the vast majority of Ughtasar's petroglyphs are images of goats. At the mention of rock art in general, the words "aytsagrer" and "itsagrer" (goat script) are common. What reasoning is attributed to the domination

DURING A LIGHTNING STORM, ONE GOAT WOULD EXTEND ITS HORNS, AND TAKE ON THE ROLE OF A NATURAL LIGHTNING ROD.

«Ուշտասար»

Ուշտասարի ժայռի պատկերից
մի հատված, 1985թ.

Fragment of a stone art at
Ughtasar, 1985

բարձրեկորների վրա: Գիտնականների մի խումբ հակված է համարելու, որ նախնադարյան մտածողությունը բավականին պարզունակ էր նման խորը գաղափարներ արտահայտելու համար, սակայն մարդոց երեք այնքան կապված չի եղել բնությանը և երկնքին, ժամանակի պարբերաշափօ ամրագրելու և կյանքը կանոնակարգելու անհրաժեշտությանը, որքան նախնադարյան ժամանակներում: Յետևարար, ժայռապատկերների ներշնչման աղբյուրը նախնադարյան ճանաչողության փափազն էր, կուտակած կենսափորձը հավերժացնելու միտունը, բնախույզի պատկերավոր երևակայությունը, իրական դիտունների վրա հիմնված բնապատճենությունը, նաև ծիսական հմայությունը, համաձայն որի, բնության բարեհաճությանն արժանանալու համար հարկավոր էր գերինական ուժերի միջոցով ազդել նրա վրա:

Երբ խոսք է գնում, որ Ուղտասարի պատկերներում հաշվում են մի քանի հազար կերպարներ, ապա առաջին հայացքից թվում է, թե դա պարզապես մտացածին խարկանք է: Սարդիկ գծանկարներում տեսնում են այն, ինչ ցանկանում են տեսնել: Սակայն պատկերամոտիվների հիմնական դասակարգմանը հասկանում ենք, որ գործ ունենք ամենակի էլ ոչ պատահական համընկնումների ու պատկերագրական մոտիվների հետ:

Յետաքրքրականն այն է, որ Ուղտասարի ժայռապատկերների գերիշխող մեծամասնությունը կազմում են այժերի պատկերները, իսկ ժայռապատկերների համար շատ տարածված է «այծագրեր»

of animal inscriptions? How does the name relate to them? The slender shaped Bezoarian goat, typically found in Armenia's mountainous areas, has been a topic of prehistoric studies by naturalist researchers. What's more, the animal has the ability to produce bezoars (healing stone) in its stomach.⁵ Prehistoric man noticed some of the extraordinary behavior among goats in the herd. During a lightning storm, when the herd is in disarray, one goat will climb the highest rock, extend its horns, and immobilize itself, thus taking on the role of a natural lightning rod. Goats are particularly frequent in Ughtasar's depictions of hunting scenes and are the collective symbol of small horned animals. The goat is also the animal emblem of God's spirit and symbolizes the concept of God.⁶ Therefore, goat carvings are interpreted as divine hieroglyphs as well.

Studying Armenian and international mythology, today researchers attempt to turn back time and interpret these petroglyphs, to better understand the world perceptions of the ancient man.

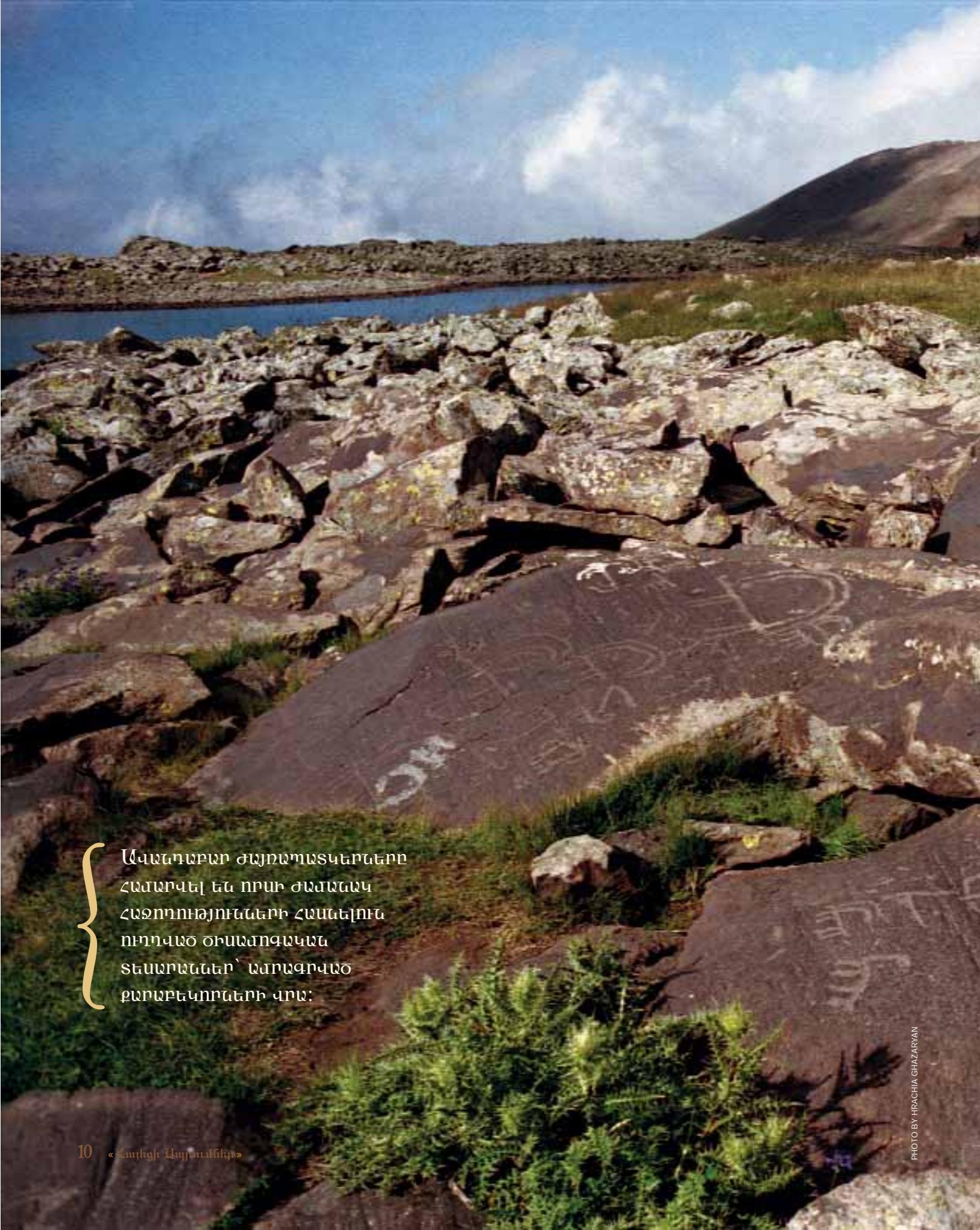
If the rock carvings are studied more closely, scientists may well be able to demonstrate that the goat inscriptions are not simply images of mystical hunting scenes, but hold much greater meaning and symbolism. In that case, perhaps we will know a great deal more about our predecessors' perception of the world and its creation. ☩

Սյունիաց գետնատարած ժայռապատկերները դրոշմված են մոլց, արևահար մակերես ունեցող անդեմիտ-բազալտ լավային մակերեսներին (ձախից), կայծակը պատկերում են մարդիկ, ում մատները մեծ արտահայտչականությամբ ոճավորված, ընդգծված են լայնասիրու ճառագայթներով (աջից):

The petroglyphs of Syunik are inscribed onto volcanic basalt boulders darkened by the sun. (left); Prehistoric Nature worship observations (right).

PHOTOS BY RAFFI KOJIAN

{ Ապահարար Ժայռադատկերները
Համարվել են որսի Ժամանակ
Հաջողությունների Հասնելուն
Ուղղված Ծիսամոգական
Տեսարաններ՝ Արագորված
Քարաքեսորների Վրա:

TRADITIONALLY,
ROCK IMAGES HAVE
BEEN CONSIDERED AS
IMMORTALIZING PROPHESIZED
RITUALISTIC SCENES OF THE
HUNTER'S SUCCESS.

Բաժանմունքներ

Նախնադարյան մարդու Ուղտասարի ժայռապատկերներում ներկայացնում է իր համար ամենակարևոր երևույթներն ու իրերը:

- 1 Լուսի մշտնջենական աղբյուր լուսատուների՝ արևի, լուսնի, աստղերի և աստղագիտական՝ մոլորակների և համաստեղությունների, նաև կայծակի շաբարձակ պատկերախմբերը, իրենց կենդանական կցորդներով և սիմվոլներով⁵:
- 2 Օրացույցների, քարտեզների, կողմնացույցների և ժամացույցների⁶ պատկերներ, քանի որ ժայռապատկերների, ինչպես նաև Զորաց քարերի համալիրի շնորհիվ նախնադարյում առաջնահերթություն էր աստղային երկնքի լուսատուների շարժումներին և ժամանակի պարբերաչափին հետևելն ու տեղանքում կողմնորոշվելը:
- 3 Կենդանական աշխարհին,⁷ որսին, անասնապահությանը, կենդանիների ընտելացմանը, երկրագործությանն ու պտղաբերությանը, արհեստներին ու առևտուրին, զանազան գիտություններին նվիրված թեմաներ, որոնք մատնանշում են նախնադարյան մարդու կացութաձևի լուրջ փոփոխությունների իրողությունը⁸:
- 4 Կյանքի ծագման, աշխարհաստեղծման⁹, նախասկզբնական քառսից լուսի անջատման, հակադրությունների հավերժ պայքարի, ամպրոպամարտիկ դյուցազունների, հերոսների, երևակայական մարդկանց ու կենդանիների նասին առասպելաբանությունը և նախնադարյան դիցաբանությունը¹⁰:
- 5 Հայկական այբուբենի տառերին շատ մոտ նշանագրեր, որոնք թույլ են տալիս ենթադրել, որ հայկական, և ոչ միայն հայկական, հիերո-

գլիֆների, գաղափարագրերի, նշանագրերի և այբբենական գրերի համար նախատիպեր կարող են համդիսանալ Հայկական բարձրավանդակի ժայռապատկերները¹¹: Այս մոտեցումն, իհարկե, այսօր վիճարկվում է, սակայն նմանություններն ակնհայտ են, տեսանելի:

Ժայռապատկերներում կան նաև

- 6 Թվերի և երաժշտական (խազեր) նշաններ¹²,
- 7 ծիսական պարերի, երոտիկ և սրբազն պոռնկության տեսարաններ,¹³:
- 8 հասարակական հարաբերություններ, մայրություն և ընտանիք¹⁴:

Ժայռապատկերների կերպարները էքսպրեսիվ շարժման մեջ | Petroglyph images in expressive movements

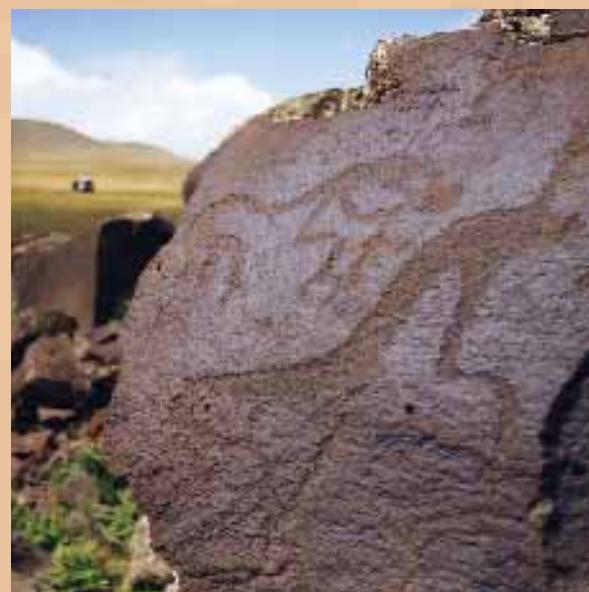

PHOTO BY HRACHIA GHAZARYAN

Classifications

Upon hearing of thousands of petroglyphs at Ughtasar, one might suspect the figure to be an exaggeration. However, once categorized and carefully studied, it becomes clear that the large number of drawings are not mere coincidences but symbols that represent the most significant phenomena and ideas of the prehistoric man.

- 1** The worship of eternal sources of light: the sun, the moon, the stars, planets and constellations as well as images depicting gods of lightening—all of which also possess their animal symbols⁷ such as birds, horses, and so on.
- 2** Calendars, maps, orientation and sun dials:⁸ with the assistance of such calendars and maps at Ughtasar, and with the observations from Zorats Karer (Mighty Stones) dating to the same period, one of the priorities of the prehistoric era was the forecast of events and their orientation in time and space.
- 3** Themes related to animals and wildlife:⁹ hunting, animal domestication and husbandry, crafts and trade and various forms of sciences that demonstrate the realities of prehistoric life.¹⁰
- 4** Mythology of the beginning of life¹¹ and the big bang: the separation of light from chaos, eternal conflict of opposite forces, heroes and legendary superheroes.¹²

PHOTO BY HRACHIA GHAZARYAN

Հայն քազված մատներ, որոնք խորհրդանշում են լույսը
Extended fingers symbolize lightening.

- 5** Pictograms and Ideograms: several symbols closely resemble characters of the Armenian alphabet. Given the obvious likeness, Armenian rock art might have been the primary source¹³ and served as the archetypes for the creation of not only Armenian hieroglyphs, ideograms and letters but other ancient scripts as well.

Also included in these Petroglyphs are:

- 6** Numbers and musical symbols,¹⁴
- 7** Scenes of erotic-holy ritual dances,¹⁵
- 8** Social strata and relationships: motherhood and family.¹⁶

PHOTO BY ZAVEN SARGSYAN

կամ «իծագրեր» անվանումը: Ինչո՞ւ և ինչի՞ հետ է կապված կենդանիների քանակության նման գերակայությունը և անվանման բացատրությունը: Բեզուարյան այծը մշտապես նախնադարյան բնախույզի դիտումների տեսադաշտում գտնվող, հայկական լեռնաշխարհում տարածված սլացիկ, գեղեցիկ կենդանին էր: Այն ունի նաև իր ստամոքսում բուժական բեզուարներ ստեղծելու ունակություն¹⁵: Նախնադարդը հասցրել էր նկատել հոտի մեջ եղած այծերի վարքի դրսւորման զարմանալի այն առանձնահատկությունը, որ ուժգին կայծակի ու անձրևների ժամանակ, երբ հոտի մեջ խուճապ է առաջանում, այծը բարձրանում է ժայռի ամենաբարձր գագաթը, պարզում եղջուրներն ու քարանում, այդպիսով իր վրա կրելով հարվածը՝ իբրև բնական շանթարգել: Այժերը հատկապես տարածված են որսի տեսարաններում և հանդիսանում են մասն եղերավոր անասունների հավաքական սիմվոլները: Այծը ժայռապատկերներում հանդես է գալիս նաև որպես Աստծո-աստվածային Ոգու կենդանական խորհրդանշամ և Աստված գաղափարի արտահայտիչ¹⁶:

Յետևաբար այծագրերը մեկնաբանվում են նաև որպես աստվածային զորաց պատկերագրեր:

Այսօր, իմանալով հայ և հանաշխարհային առասպելաբանությունը, փորձ է արվում դրանց միջոցով գալ սկզբին, այսինքն՝ ընթերցել և մեկնաբանել ժայռապատկերները, հասկանալ նախնադարյան մարդկանց աշխարհընկալումը: Միգուցե այդպես ծիշտ չէ՝ Բայց չէ՝ որ բոլոր ժամանակներում մարդ արարածը աշխարհի, կյանքի ծագումնաբանության, բնության և տիեզերքի երևույթները զգայական մակարդակում ընկալել է գրեթե միաւնեսակ...

Եթե ժայռապատկերներն ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրվեն, ապա գիտական մոտեցումները կարող են նաև ցույց տալ, որ այծագրերը զուտ որսորդական մոգության պատկերներ չեն: Եվ այդ ժամանակ գուցեն շատ ավելի մանրանամեր կիմանաճք նախնայց աշխարհընկալման և ծննդոց պատմության մասին:

Անտառային Ֆլորա

Ancient Rituals

Յուրաքանչյուր տարի Նավասարդի օրը, որն ըստ հին հայկական ավանդության նշվում էր օգոստոսի 11-ին և որը եղել է հին հայերի կարևորագույն տոներից մեկը՝ հին Նոր տարին, նշվում է տվյալ տոնակատարությունը։ Ինչո՞ւ է նշվում այս օրը։ Քանզի օրը երկար է, քամիները՝ քիչ, և մարդկանց՝ տոնակատարությանը ներկա լինելու հավանականությունը՝ բավականին մեծ։

Տոնակատարության նպատակն այն է, որ ժամանակակից արվեստագետն իր ուրույն մոտեցմամբ փորձում է ցույց տալ տարբեր երկրների առաջելները, որոնք ունեն մեկ ելակետային հիմք՝ Բարելոնի աշտարակը։

Traditionally, based on the old Armenian calendar, the most important and favorite holiday of the Armenians, the Old New Year, was celebrated on August 11th. One Artist, Ashot Avagyan, has revived this ritual by organizing performances inspired by this ancient celebration. And why celebrate this particular hilday? Because the day is long, the winds are wound down which is a perfect setting to get a large crowd to attend.

The purpose of this performance is to create a platform for the artist to reinact his perspective of legends from different opultions and civilization, which in his opinion have a common link, the tower of Babel.

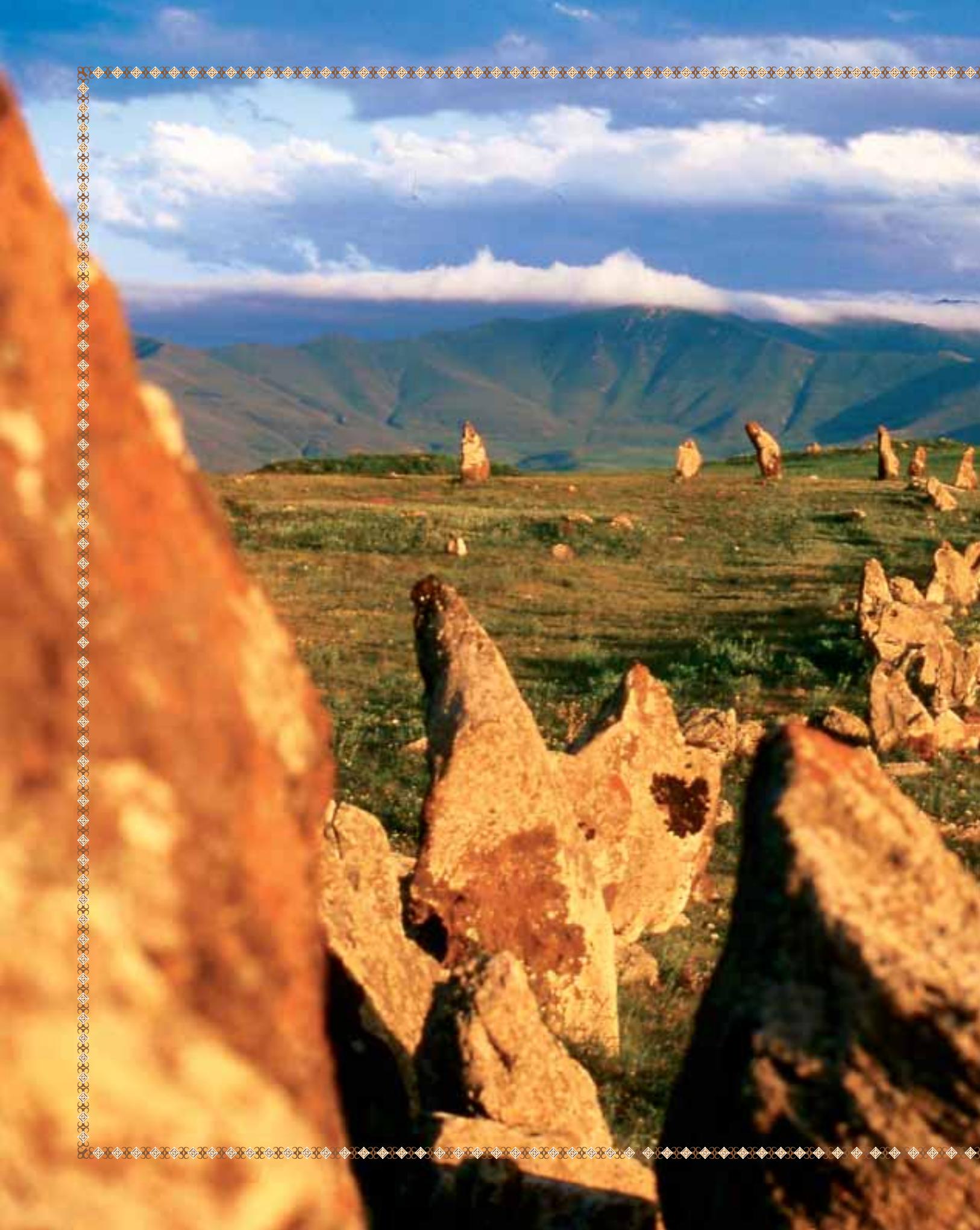

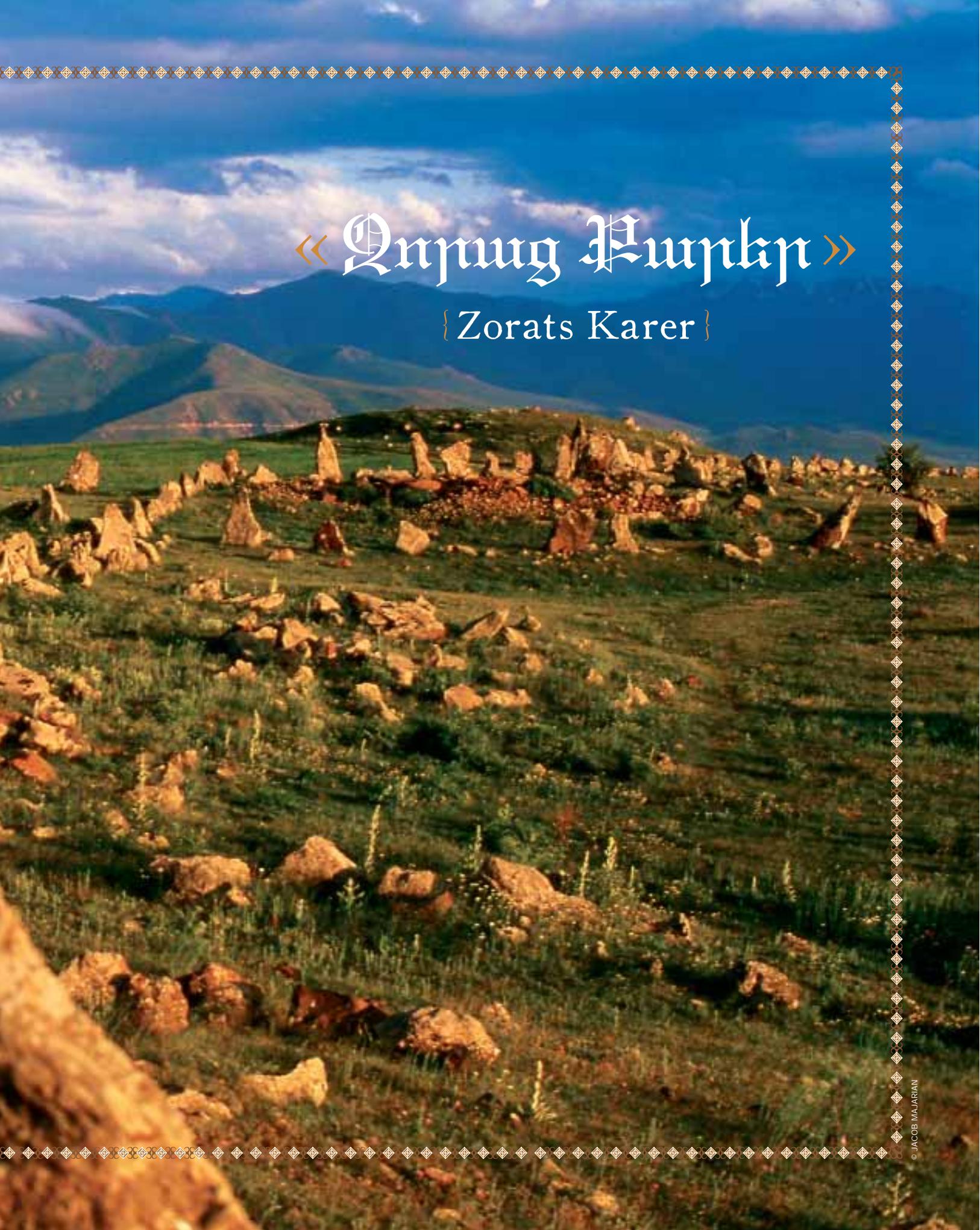
© JACOB MAJARIAN

Ներկայացման
արվեստի նմուշների
հեղինակն է
Աշոտ Ավագյանը
Art work samples
from the ritualistic
performances.
Courtesy
Ashot Avagyan

« Արյաց Բայրկը »

{ Zorats Karer }

ԶՈՐԱԾ ՔԱՐԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՎԱՆԴԱՆԸ

Zorats Karer, the Mighty Necropolis

Էրևանից 200 կմ հեռավորությամբ, Սիսիան քաղաքից 3 կմ հյուսիս-արևելք, Որոտան գետի Դար վտակի ձախ ափին տեղակայված սարահարքում¹⁷ է գտնվում մի յուրօրինակ ու խորհրդավոր հնավայր: Հատկապես վերջին ժամանակներս այն դեպի իրեն է ձգում բազմահազար այցելուների՝ նրանց գրավելով նախ բնության և մարդու՝ անձեռակերտի ու ծեռակերտի ներդաշնակությամբ, ապա և անհաջ ցանկությամբ՝ հասկանալու, թե իրականում ինչ են իրենցից ներկայացնում առաջին հայացքից ոչինչ չասող մեգալիթները (հունարեն μεγασ-մեծ, λιτοσ-քար բառերից):

Հնավայրը նախնադարյան կրոմեխ է¹⁸, որը հնագետների կողմից մեկնաբանվում է իրու դամբարանադաշտ: Շուրջ 223 բազալտ մենաքարերը որոշակի տրամաբանությամբ և հասուկ շրջանի տեսքով ուղղահայաց դասավորված են 7-8 հա գրադեզնող տարածքում: Քարերը բերվել են մոտակա Դար գետի ծորի քարհանքից, բարձրացվել ու կամբնեցվել հյուսված պարաների և, հավանաբար, լծկան կենդանիների միջոցով: Անմշակ կամ թերևակի մշակված քարերի բարձրությունը տատանվում է 1.5-2.8 մետրի, իսկ կշիռը՝ 1.5-8.5 տոննայի սահմաններում: Որոշ

At a distance of 200 kilometers from Yerevan and 3 kilometers northeast of the town of Sisian, on a plateau¹⁷ above the left bank of the Dar, a tributary of the Vorotan river, there is a spiritual archeological site. Recently, this site has drawn the attention of many, attracted by its prehistoric mystery, wishing to observe and understand the megaliths known as Zorats Karer (in Greek, μεγασ-mighty, λιτοσ-stones).

This magnificent ground amidst the Sisian Mountains is a prehistoric cromlech,¹⁸ which has been interpreted by some archeologists to be a exceptional graveyard. About 223 free-standing basalt stones are placed in a circular pattern spread on an 8 hectare field. The stones were brought from a quarry in the cliffs of the river Dar, they were hoisted and erected using braided ropes and perhaps some animals. The height of these crude or slightly worked stones is between 1.5 and 2.8 meters, while the weight varies from 1.5 to 8.5 tons. Some stones have holes 4 – 5 cm in diameter, located about 10 – 20 cm from the top of the stone. One theory is that the apertures are there for tying ropes during transport and installation. Careful observation shows however that the holes

© JACOB MAJARIAN

Ըստ ժողովրդական լեգենդի՝ մենիքները քարացած կանայք և աղջիկներ են, որոնց դիաչելիս թշնամիները մահացել են:

A popular legend claims that the menhirs are a group of girls and women turned into stone, and upon touching them the enemy troops would die.

Քարեր զագարից 10-20սմ ներքև ունեն 4-5 սմ տրամաչափով անցքեր: Ըստ որոշ գիտնականների՝ այդ անցքերն արված են քարերին պարաներ կապելու և դրանք տեղափոխելու համար: Սակայն ուշադիր դիտելով կարելի է նկատել, որ անցքերն ուղղակի չեն փորվել, այլ արված են հատուկ խնամքով, մաքրությամբ ու ճշգրտությամբ: Ուշագրավն այն է, որ համալիրի 223 քարերից 84-ի անկյունները յուրօրինակորեն ուղղված են տիեզերքի տարրեր կետերին և երկնային լուսատուների որոշակի դիրքերին: Այս պարագայում ի հայտ է գալիս այն նոտեցումը, որ հնարավոր է՝ հնավայրի քարերը ոչ թե պարզապես ընդարձակ դամբարանադաշտի մահարձաններ են, այլ միգուցե երկնադիտական յուրօրիհանակ սարքավորումներ:

Ժողովրդի շրջանում երկար ժամանակ համարվել է, որ քարերի շարքն իրենից ներկայացնում է հինգ գերեզման, տաճարի կամ էլ պարսպապատի ավերակ:

Հնավայրում կա 17 քար՝ Արև, և 14 քար՝ Լուսինը դիտելու համար: Ենտաքքարական է, որ համալիրում կան նաև կոտոշավոր քարեր, որոնք կարելի է նմանեցնել խոյերի կամ անգուլս կենդանիների, և արևը ծագում է հենց այդ կոտոշների մեջտեղում: Կա ենթադրություն,

were not made with a strong blow, but rather were craft with extreme care and precision. It should also be noted that of the 223 stones, the orientation of 84 had their peak edges directed towards different points in space, and facing certain positions of celestial bodies. In light of this, there is a school of thought that the stones could have served as a means for astronomical observation, rather than as tombstones.

It has been a popular belief for some time that the array of stones is the remains of an old graveyard, temple or a fence. So what actually is the original purpose of this field of stones?

Seventeen stones at the site are designed to observe the sun, and 14 stones, to observe the moon. It should be noted that there are also horn-like protrusions on some stones, resembling rams or headless animals, as the sun rises just between those horns. It is assumed that stone number 63 was a sundial, while stone numbers 60, 62 and 63 could measure the geographic latitude of the site with 30 seconds precision, observe the Sun and the Moon with a precision of 2 seconds, and the stars and planets with a precision of 3.4 seconds.¹⁹ A number of experts note

© JACOB MAJARIAN

Կոտոշավոր քարեր. կարելի է նմանեցնել խոյերի, կամ անզլուխ կենդանիների, և արևը ծագում է հենց այդ կոտոշների մեջտեղում
The Sun rises between the horn-shaped stones at Zorats Karer.

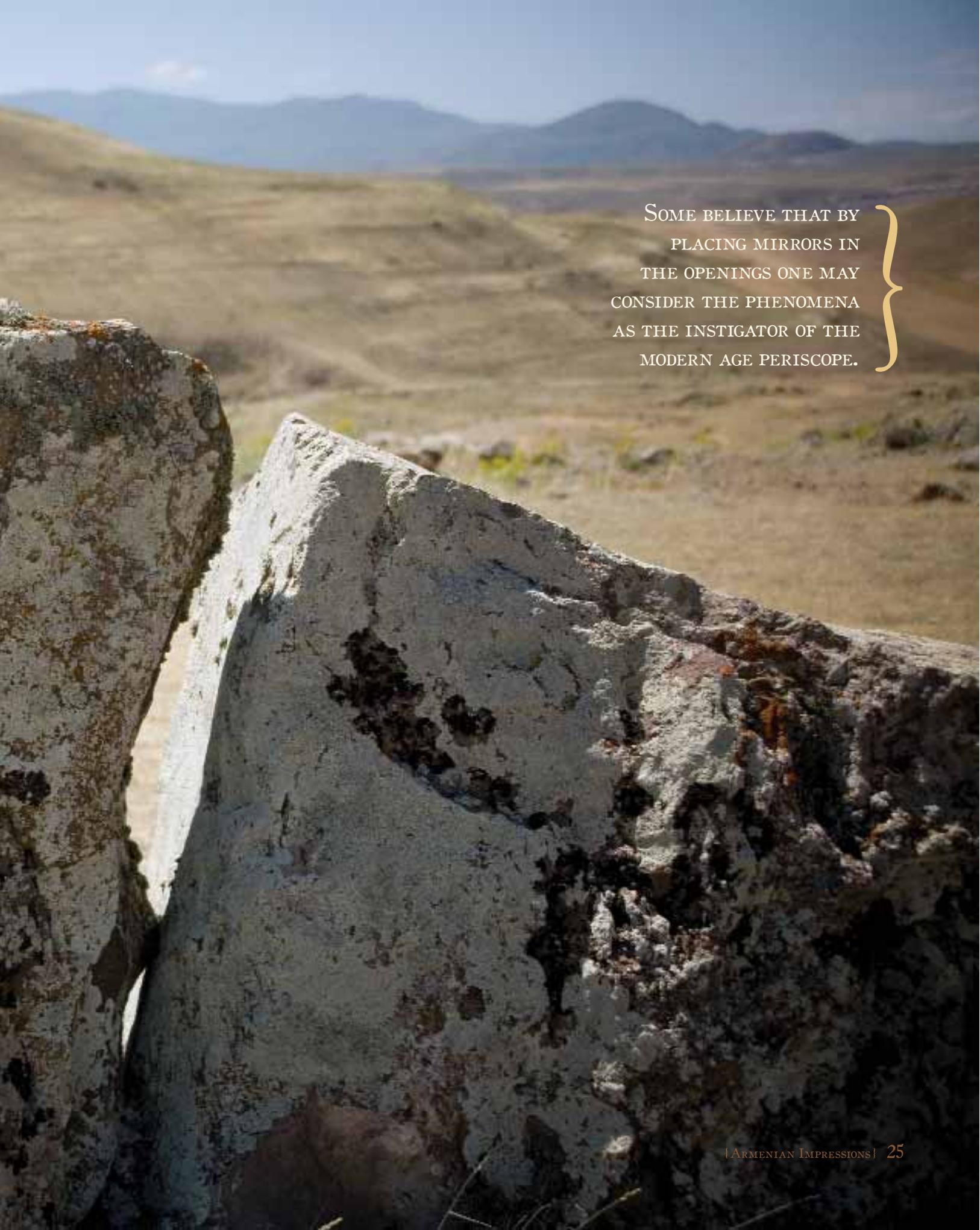
որ թիվ 63 քարը հանդիսացել է արևային ժամացույց, իսկ թիվ 60, 62, 63 քարերի համալիրի միջոցով կարող էին 30° ճշտությամբ չափել տեղանքի աշխարհագրական լայնությունը, դիտել Արևն ու Լուսինը՝ մինչև 2 վայրկյան, իսկ աստղերն ու նոլորակմերը՝ 3.4 վայրկյան ճշտությամբ¹⁹: Անցքերով քարեր կան ոչ միայն Զորաց քարերի դաշտում, այլ իբրև նախնադարյան մահարձաններ կանգնեցված են նաև Յայաստանի տարբեր վայրերում գտնվող դամբարանների վրա: Իհարկե նման փաստը չի հերքում, որ քարերի անցքերից նայել են երկնքին: Նախնադարյան համայնքի պատասխանատումերը մահարձանի անցքից կարող էին հետևել հանգուցյալի աստղին՝ իմանալու համար, թե քանի պարբերաշրջան հետո պատմությունը նորից կըրկնվի, նախնու պատմություն, որն այնքան կարևոր էր ողջ համայնքի քարեկեցության համար:

Դնավային թվագրման ուղղությամբ գիտական լուրջ հաշվարկներ է կատարել ակադեմիկոս Պարիս Հերումին: Նա կիրառում է հետազոտական չորս՝ միմյանցից անկախ մեթոդներ²⁰ և դրանք ճշգրտորեն համադրում Երևանի քարի և սիլիկատների ինստիտուտում քարերի տարիքը որոշելու համար քիմիական և ֆիզիկական լաբորատորիաներում պրոֆեսոր

that the holes which were pored into the stones are found not only at Zorats Karer, but on other prehistoric tombstones as well. This fact however does not contradict the idea that the openings were used to observe the sky. The leaders of the prehistoric community could have traced the deceased person's star in order to find out information they deemed crucial for the welfare of the entire community, such as the cycle before history would repeat itself, or find out information about an ancestor's history.

Academician Paris Heruni has done important scientific work with regard to dating the archeological site by making use of four independent astrological methods²⁰ and comparing the results with the data obtained by Prof. Babayan measuring the age of rocks and stones (labs of the Yerevan Institute of Stone and Silicates). Using all the methods at their disposal, the Mighty Stones were dated by researchers to 7,500 BC.²¹ This makes the Mighty Stones Armenian archeological site 3,500 years older than the Stonehenge, and 3,000 years older than the Egyptian pyramids, while the oldest civilizations are considered to have begun in 5000 BC. Of course,

{ Անձեռի միջոցով երկիրը դիտելու
տևակետը կողմանկիթները գտնում են,
որ որոշ քարերի անձեռութ Հայովունքը
տեղադրելու Պարզպայուս դրամք, ոս
էոհայա, Դաշունք են Ժամանակակից
Պերսկոնիկ սարքի նախատիղերը:

SOME BELIEVE THAT BY
PLACING MIRRORS IN
THE OPENINGS ONE MAY
CONSIDER THE PHENOMENA
AS THE INSTIGATOR OF THE
MODERN AGE PERISCOPE.

Զորաց մենիքներ, 1934 թ.

Zorats Menhirs, 1934

Ժողովուրդ
Տեղաբնակություն
«Քարե գալաք»,
«Հիմնաբարեր»,
«Ցիթ քարեր»:

Բարայանի ստացած արդյունքների հետ: Ըստ բոլոր ներողմների համադրության, Զորաց քարերը հնարավոր եղավ թվագրել մ.թ.ա 7500 տարով²¹: Յնարավոր է, որ հայկական այս հնավայրը 3500 տարով մեծ է Սրովունիենցից, 3000 տարով Եգիպտական բուրգերից, իսկ ամենահին քաղաքակրություններն աշխարհին երեսին հաշվում են թերևս մ.թ.ա. 5000 տարվանից: Իհարկե Նման մոտեցումներին թերվում են նաև հայկափառարկներ, հատկապես այն մասին, որ այդ քարերը ժամանակի ընթացքում շարժվել են և այն դասավորությամբ չեն, որ եղել են մ.թ.ա 7500 թ-ին, այսօր արդեն փոխել են իրենց դիրքերը:

Յնավայրը եղել է նաև պաշտամունքային կենտրոն: Տեղանքի ընտրությունն իսկապես պատահական չէ, այն գտնվում է արևապոլիսի և նազմիսական ուժեղ դաշտի ամենակենտրոնում²²: Յերունին ենթադրում է, որ Զորաց քարերի կենտրոնական հատվածի 7x5 մետր չափերով քարակույտը²³ նախապատմական Արևի Ար²⁴ աստծոն պաշտամունքին նվիրված տաճարի ավերակն է,²⁵ հարավային և հյուսիսային 110-150մ երկարությամբ թևերում դրված են աստղադիտական և լուսնադիտական քարերը, իսկ համալիրի անկյունային հատվածները ծառայել են կրթական նպատակներին: Յնավայրում կան քարեր, որոնց հակառակ կողմից դրված են նաև մամր քարեր, որ դիտումների ժամանակ ուսուցչի ու աշակերտի համար հավանաբար ծառայել են որպես նստարաններ, օրինակ՝ N160 և 161 քարերը: Յերունին ենթադրում է նաև, որ հնավայրը՝ իբրև պաշտամունքային կենտրոն, գործել է բավականին երկար ժամանակ՝ կառուցման շրջանից մինչև քրիստոնեության ընդունումը Յայաստանում²⁹:

Իսկ ինչո՞ւ Զորաց քարեր կամ

these theories may be challenged with objections, especially that in the course of time the stones may have been displaced and changed their positions.

The archeological site was also considered as a place of religious worship. The choice of site was indeed not accidental; it is located in the center of a strong magnetic field.²² Heruni suggests that the pile of stones²³ measuring 7 x 5 meters in the center of the Mighty Stones is the remains²⁴ of a temple of the god of the sun named Ar,²⁵ while in the southern and northern wings of the 150m long temple there were the stones for observing the stars and the moon, and the corner premises were used for educational purposes. Indeed, there are large stones with smaller stones on opposing sides, which were used as seats for the instructor and the student during observations, like stones number 160 and 161. Heruni also suggests that the site operated as a center of worship for thousands of years, from the time of construction up until the Armenia's adoption of Christianity as a national religion.²⁶

But why the name Mighty Stones (Zorats Karer) or Karahunj? Another old name for the site in Turkish is Ghushun Dash which can be translated as the stones of soldiers. There is a popular legend telling of troops buried under the menhirs, the number of warriors stationed under each stone being dependent upon its size. Hostile troops have always passed by the side of these stones with awe, slowing down their horses' pace lest they should awaken the sleeping forces. The local population has named the site Stone Treasure, Base Stones, or Pillar Stones. The name Karahunj²⁷ is presently widely circulated, following the coverage it

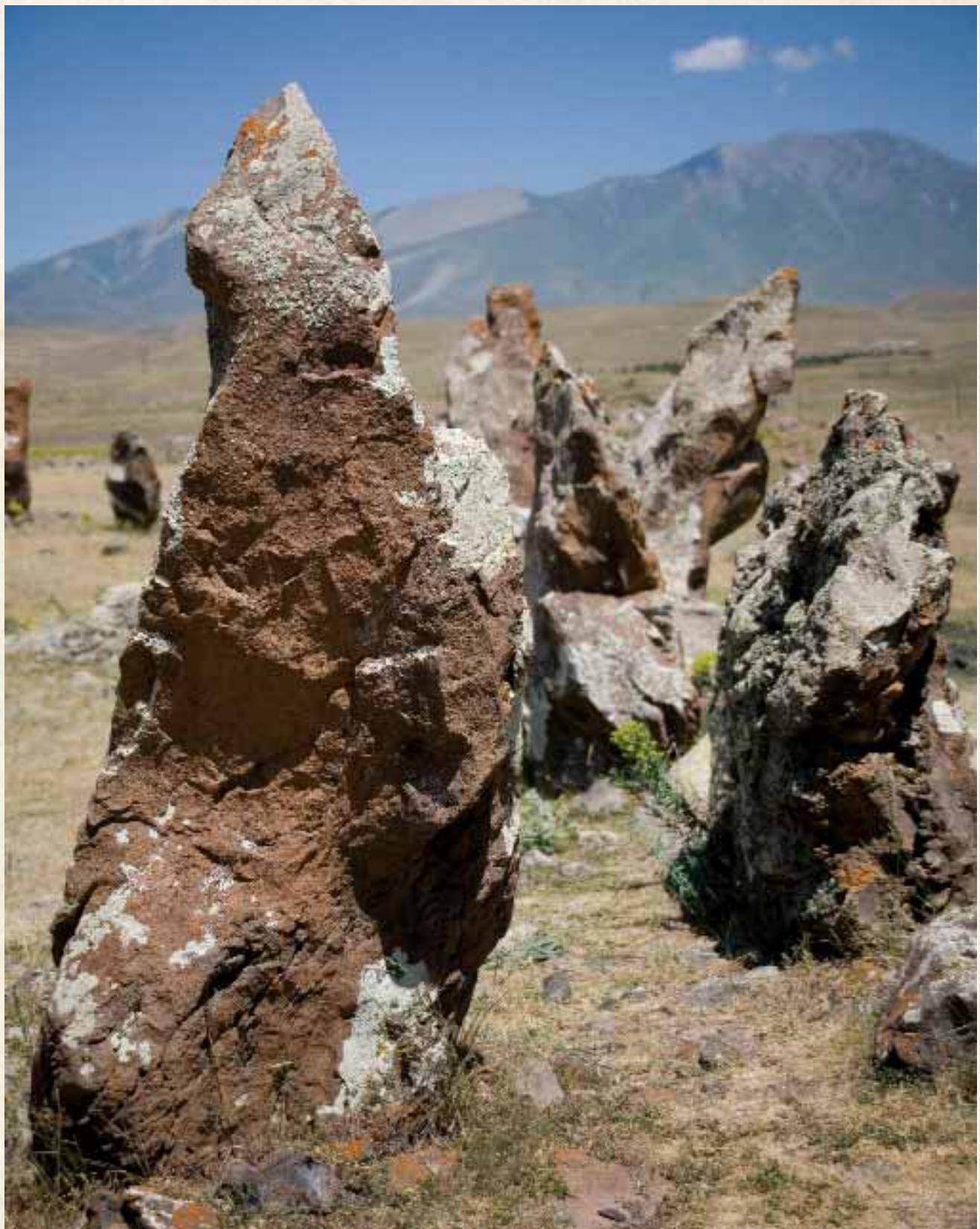

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

Անչ է իրավականում քայլելի դաշտը և ինչ գարձառութեակելի համար է նախապետած եղել:

Շրջանառվում է նաև այն մոտեցումը, որ Զորաց քարերի համալիրը նախնադարյան աստղադիտարան է²⁶: Աստղադիտարան բառը նախնադարի համար պետք է ընտրել և գործածել գգուշավորությամբ և վերապահումով: Աստղադիտարանն ավելի շատ ժամանակակից հասկացություն է, որ ենթադրում է հատուկ շինություն, որտեղ Երկրի վրայից գիտականորեն ուսումնասիրում են տիեզերքը: Չափազանցություն կիմնի նախնադարում գիտական աստղադիտարաններ ունենալու մասին խոսելը, սակայն այն իրողությունը, որ հատուկ մշակված քարերի անցքերից նախնադարում հետևել են Երկնային լուսատուների շարժումներին, բավականին խելամիտ է: Այս, նախնադարում մարդիկ մեծապես կախված էին Երկնային քարեհաճությունից: Երկնքի հետ մշտական, ամենօրյա կապը նախնադարյան համայնքի համար կենսական անհրաժեշտություն էր:

Չէ՞ որ նրանք պետք է տեղաշարժվեին տարածության ու ժամանակի մեջ, իրականացնեին Երկնային լուսատուներին ու բնությանը նվիրված պաշտամունքային ծեսերը, դաշտային աշխատանքների ժամկետների համար հետևեին տարվա եղանակների հերթափոխությանը: Տեղանքում պեղվել ու հաստատագրվել են նաև հնադարյան Երկնադիտական առարկաներ, ինչպես նաև մ.թ.ա. III-II հազարամյակներով թվագրվող դամբարաններ ու բնակավայր:

Քարերն ունեն նաև կոտրվածքներ, դրանց մի

մասը պառկեցված է, ինչից կարելի է ենթադրել, որ հուշարձանը միտումնավոր վնասվել է արտաքին թշնամիների հարձակումներից, իսկ միգուցե, նախնադարում Երկնային լուսատուներին դիտել են նաև պարկած դիրքից:

Իսկ ինչպէս կարող էին քարերն օգտագործվել իրեն Երկնադիտական սարքավորումները: Անցքերի միջոցով Երկինքը դիտելու տեսակետի կողմնակիցները գտնում են, որ որոշ քարերի անցքերում հայելիներ տեղադրելու պարագայում դրանք, ըստ էլեքտրան, դաշնում են ժամանակակից պերիսկոպիկ սարքի նախատիպերը: Դայելի չունեցող նախնադարյան մարդիկ կարող էին օգտագործել օրսիդիանը՝ ժողովրդական անվանամբ՝ «սատանի եղունգը», իսկ բամբուկը կամ եղեգը կիրառել իրեն միևնույն անցքերից ժամանակի տարբեր պահերին Երկնային տարբեր մարմինները դիտելու խողովակ: Այսպես, քարերի միջոցով Դայկական լեռնաշխարհում կարող էին հետևել արևի նկատմամբ աստղերի և մոլորակների շարժմն, կանխատեսել արևային և լուսնային խավարումները, սեզոնային գիշերահավասարները, հանգել արեգակնային արևակենտրոն համակարգի և Երկրի գնդաձևության գաղափարներին²⁷, իմանալ պիեցեսիայի Երևույթի²⁸ մասին Կոպերնիկոսից, Գալիլեյից, Քեպլերից ու Նյուտոնից շատ հազարամյակներ առաջ:

What is the main purpose of this plateau and what roles do the mighty stones play?

According to one theory that, the complex of the Mighty Stones is a prehistoric version of an observatory.²⁸ It has to be made clear that the word observatory with regard to prehistoric times has to be used with care. An observatory is a contemporary concept, suggesting a special structure for scientific examination of space from the surface of the Earth. It would be an overstatement to talk about observatories in prehistoric times. However, the assumption that specially produced openings in the prehistorically dated stones were directed to trace the movements of celestial bodies is quite possible. In ancient times people believed that their lives and fortunes were largely dependent upon a favorable attitude by the heavens, therefore a continuous link with the heavens was a vital necessity for this prehistoric community. They had to track the ever moving celestial bodies, they had to schedule ritual worship dedicated to both celestial bodies and to nature, and they had to time their agricultural work throughout the year. Discovered on the site have also been ancient astronomical objects as well as burial vaults and dwellings built in the 3rd – 2nd millennium BC. Some stones are in a horizontal position, suggesting possible attempts of vandalism,

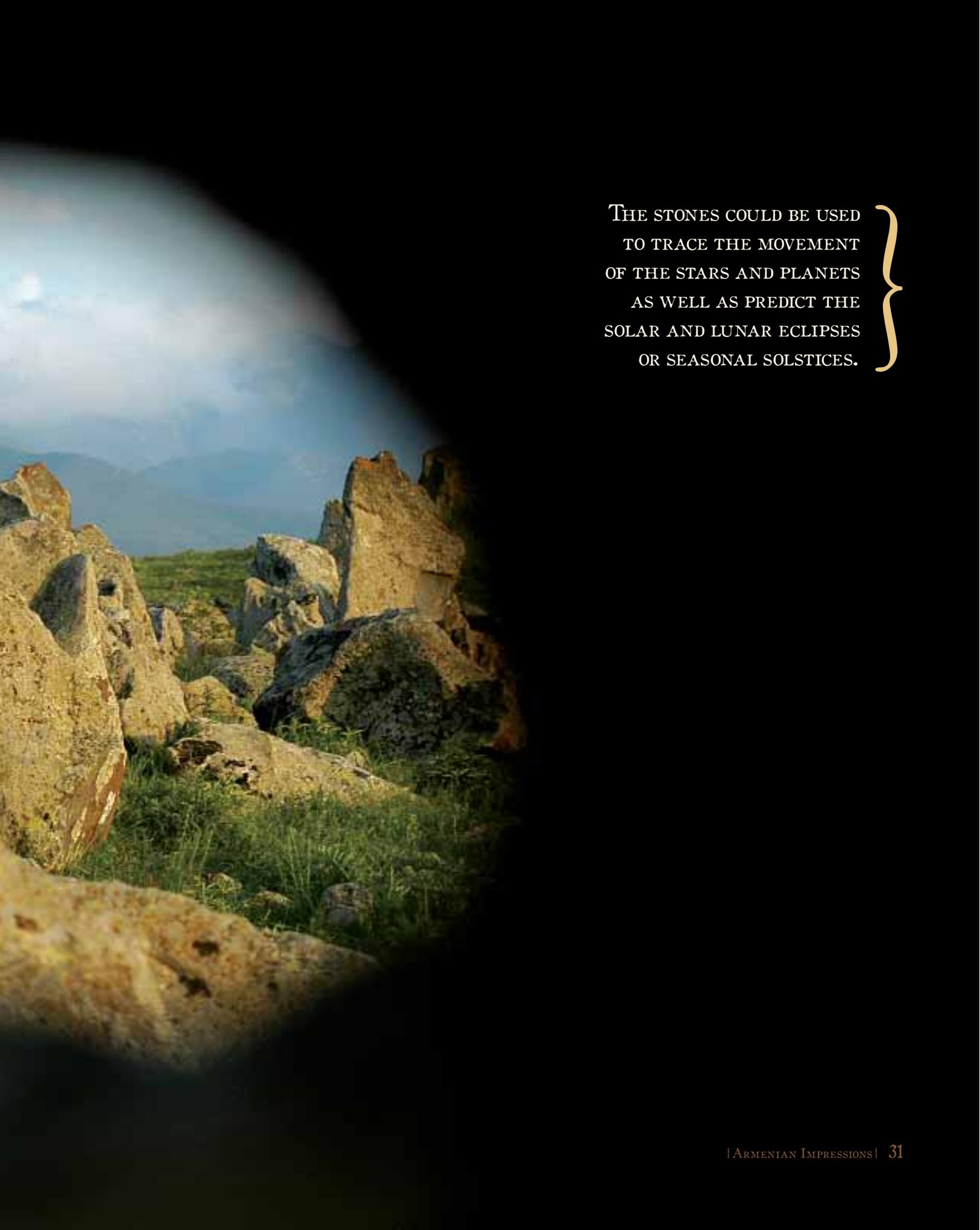
though it may be because ancient astronomers observed space while lying on the ground.

In what way, then, could the stones be used as instruments to observe the sky? Supporters of the openings theory think that placing mirrors in the openings would make it resemble a precursor of the modern periscope. Having no mirrors, the prehistoric people could make use of obsidian, which today in Armenia is called "the devil's claw," while bamboo or reeds could be used as tubes for looking at celestial bodies through the same openings. Thus, the stones could be used to trace the movements of stars and planets, to predict the solar and lunar eclipses, the seasonal solstices, to arrive at the ideas of the heliocentric system and the spherical shape of Earth,²⁹ to be aware of the phenomenon of precession³⁰ many thousands of years before Copernicus, Galileo and Newton.

PHOTO BY MAX SVASLIAN

{ Այսինքն, բարերի միջոնով Հայկական
լեռնաշխարհութ կարող էին Հետևել
արևի և պատմաբ և սուրերի և
ալլորականի ժարժին, կանաչեսել
արևային և լոհաւայրն Խավարութեանը,
սեղուային գրշերաշավարները...

THE STONES COULD BE USED
TO TRACE THE MOVEMENT
OF THE STARS AND PLANETS
AS WELL AS PREDICT THE
SOLAR AND LUNAR ECLIPSES
OR SEASONAL SOLSTICES.

Քարահունջ: Երկար ժամանակ հնավայրը այլալեզու ձևով կոչվել է Ղոշուն Դաշ, որը հենց թարգմանվում է Զորաց՝ զորքերի քարեր: Ժողովուրդը պատմում է մի հետաքրքիր լեզենդ այն մասին, որ մենակիրների տակ քարնված են զորքեր: Ըստ քարի մեծության, ամեն մի քարի տակ տեղակայված է զինվորների համապատասխան քանակություն: Թշնամիները միշտ անով են անցել այդ քարերի կողքից՝ դանդաղեցնելով ծիերի վարգը, որպեսզի որքան հնարավոր է անաղմուկ հեռանան և չարթնացնեն քնած զորքին: Ժողովուրդը տեղանքն անվանել է նաև «Քարե գանձ», «Նիմնա-քարեր», «Ցից քարեր»: Այժմ Քարահունջ անվանումը³⁰ լայնորեն շրջանառվում է Պ. Շերունու տեսակետների հրապարակումից հետո: Քարահունջ քարը Շերունին մեկնաբանում է այսպես. այն կազմված է «քար»՝ ք+ար, որ կապվում է ամրության, կայունության ու արկի հետ, և «հունց»՝ հնչյուն, արձագանք, փունց արմատներից՝ այլաբանորեն մեկնաբանվելով որպես խոսուն, երգեցիկ, գորաց, զորաց, իշխանության քարեր³¹:

Նախապատմական շրջանի Զորաց քարերի գոյությունը ժողովուրդը բացատրում է նաև քրիստոնեական հետևյալ լեզենդում. Ժամանակին այս վայրում եղել է մի տուն, որտեղ ապրել է շատ գեղեցիկ աղջիկ: Նրան բոլորը ննանեցրել են արեգակի և անվանել Արեգա: Արեգայի հարսանիքի օրը՝ այս պահին, երբ հայկական հարսանեկան ավանդույթի համաձայն հարսնացուին հազցնում էին նորահարսի զգեստը՝ երգերով գովերգելով նրա արժանիքները, սուրհանդակը լուր է բերում, թե թշնամին հարձակվել է նրանց գյուղի վրա: Բոլոր կանայք և աղջիկները ծնկի են գալիս և աղեսաշունչ աղոթք բարձրացնում առ Աստված, որ թշնամին չկարողանա իրենց հաղթել, իսկ իրենց այրերը ի զորու լինեն դիմակայել ոսխի հրոսակներին: Շենց որ թշնամիները մոտենում են, բոլոր աղջիկները և կանայք վերածվում են քարերի՝ մեջտեղում՝ հարսնացուն, իսկ մյուսները՝ նրա շուրջը: Երբ թշնամիները դիմում են քարերին՝ փորձելով հասկանալ, թե ինչ կատարվեց, մահանում են: Այդ օրվանից քարերն անվանվել են Զորաց քարեր:

Տեղանքի մագնիսական ազդեցության ուժեղ դաշտի ու մոգական նշանակության մասին վկայում են նաև տեղացի հովհանքների շրջանում տարածված պատմություններն այն մասին, որ այստեղ արածող

received through the research efforts by Heruni. The word Karahunj is interpreted by Heruni as follows: it is constructed the element KAR or K+AR, which is associated with firmness, stability and with the sun, and the element HUNJ, to be interpreted as sound, echo, cluster, expressive, singing, mighty, ruling.³¹

The following is one of many legends about this controversial site: Long ago a very beautiful girl lived in this area. Her beauty resembled that of the Sun, and hence she was named Arega (Ar for sun in Armenian).

On the day of Arega's wedding, when the bride was being prepared for the ceremony in songs praising her virtues, the messenger reported that the village was under attack by enemy forces. All the women and girls present knelt to pray for salvation, lest the enemy should win. The men in the meantime took up arms against the assailant.

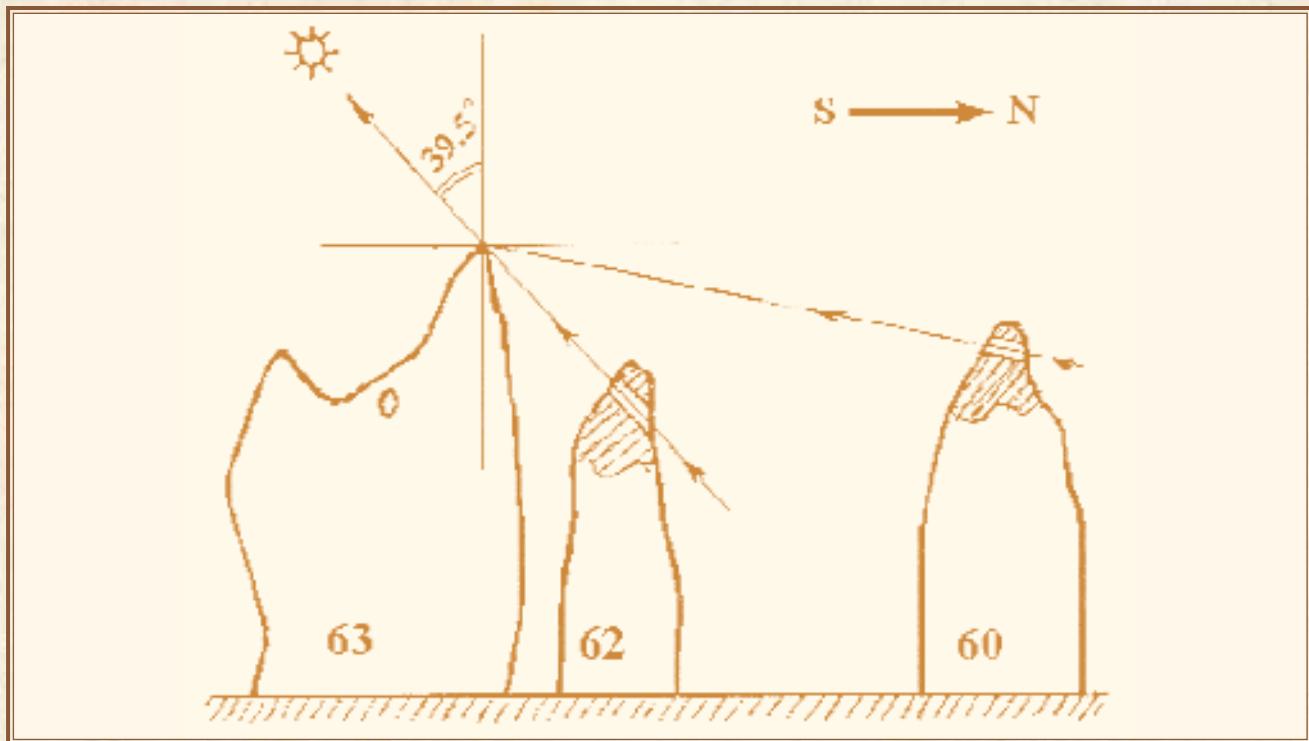
As the enemies got closer, all the girls and women turned into stone, with the bride-to-be in the center. When the enemies touched these stones, they instantly died. Therefore, these stones are called Mighty.

The truth behind all these legends is that the name of the beauty was Arega, the Sun, causing us to see many transformations of the effect of the sun on the locality. The stones conceal strength. Selection of this site by prehistoric builders was not accidental, it was deliberately positioned in a powerful energy field. The site's magnetic forces and magical effects are demonstrated by the rapid growth and fattening of the goats and sheep grazing in that area.

The architectural complex of the Mighty Stones does not display many esthetic features, but this constellation of stones produces a great impression simply by its general design and distribution within the surrounding space, by the natural rhythmic structure and the emanation of energy. It is an attempt at streamlining the chaos of the universe, to perpetuate what is the most important—the periodic properties of time, and to deposit the ancient knowledge on the spherical form of the earth and the heliocentric system of the Sun and planets.

Zorats Karer may have been the controlling center of the megalithic structures in different parts of the world.³²

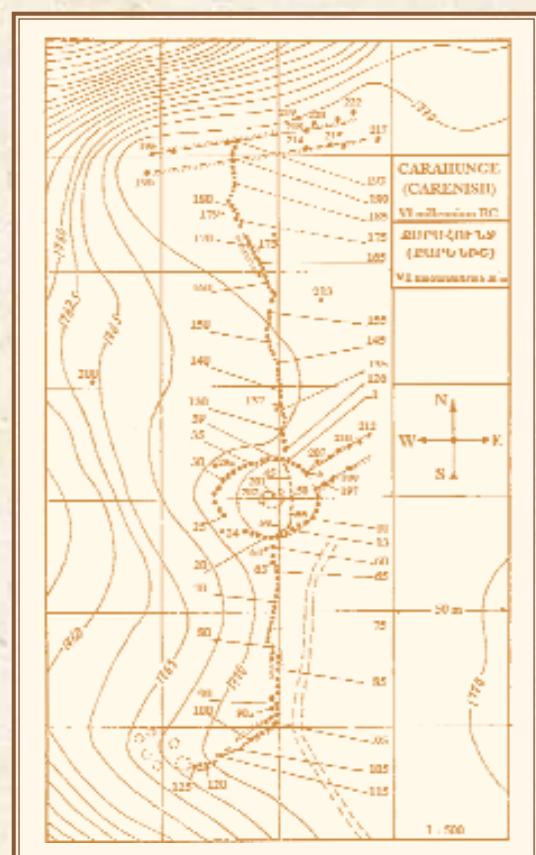
Զորաց քարերի Հայալիր
քարային այդ «բոյլը»
ճածում է իր ծավալ-
Տարածական Հորինվածքի
Վայրի Վեշոհայատ,
բնական ՈՒԹՄԵՐԻՆ և
Էներգիային Հաղորդակար
Լինելու ուժով:

ոչխարներն ու այծերը արտասովոր կերպով գիրանում են և քաշ հավաքում: Բոլոր այս լեզենդներում թաքնված ծշմարտահատիկն այն է, որ գեղեցկուին անունը եղել է Արեգա՝ Արև, հետևաբար աղավաղված կերպով տեսնում ենք հնավայրի կապը Արևի հետ: Քարերը իրենց մեջ թաքցրել են զրոյություն, տեղանքի ընտրությունը նախնադարյան կառուցողների կողմից պատահական չի եղել, այլ այն միտումնավոր տեղակայված է եներգետիկ ձգողության հզոր դաշտում:

Զորաց քարերի համալիրի ճարտարապետության մեջ դեռևս ի հայտ չեն գալիս գեղարվեստական ճաշակի տարրեր, բայց քարային այդ «բույլը» ցմցում է իր ծավալատարածական հորիզոնվածքի վայրի վեհությամբ, բնական ոիթմերին և էներգիային հաղորդակից լինելու ուժով: Այստեղ փորձել են կանոնակարգել համատիեզերական քառորդ, հավերժացնել ամենակարևորը՝ ժամանակի պարբերաչափը, գետեղել նախնադարյան գիտելիքները Երկրի գնդաձևության և արեգակնային արևակենտրոն համակարգի մասին:

Միգուցե այն եղել է մի յուրօրինակ ուղեղային կենտրո՞ն, որտեղից դեկավարվել են երկրագնդի տարրեր կետերում տեղակայված մեզալիթյան կառուցվածքները³²: ☺

The background image shows a rugged, green mountain slope. A stone wall with arched openings runs across the bottom foreground. The text is centered over this wall.

«Գեղարդի Վանք»

{Geghard Monastery}

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

Այրիվանք կամ Զորագ Գեղարդ

Ayrivank Monastery or the Holy Geghard

Իրևանից 35 կմ հեռավորությամբ՝ Ազատ գետի աջ ափի ծորալանջին, Գեղաման լեռների բնական «աշտարակների» գրկում հանգրվանում է պատմական Գեղարդաձորի Այրիվանքը։ Ըստ հայկական մատենագրական ավանդության, այստեղ առաջին եկեղեցական շինությունները կառուցվել են IV դարի կեսերին՝ Յայաստանում քրիստոնեության ընդունման սկզբնական շրջանում, Յայոց Սեծ Լուսավորիչ Գրիգորի կողմից։ Բազմաթիվ մանրանամեր, սակայն, կարող են փաստել, որ հեթանոսական ժամանակներում նույնանուն Վայրը եղել է աստղային երկնքի պաշտամունքին նվիրված խոշոր կենտրոն։ XII-XIII դդ.՝ Զաքարյանների օրոք, վաճառք հասնում է ծաղկման գագարնակետին։

Գեղարդավանքը եղել է անվանի աստվածապաշտական աղոթքատեղի և ուխտատեղի, ճգնակյաց կյանքի մենաստան։ Ավանդությունները պատմում են, որ 140-ից ավելի խցերում հարյուրամյակներ ի վեր կատարելություն են փնտրել աստվածնեան ճգնավորները՝ ի դեմս հայոց առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորչի, առաջին քրիստոնյա արքա Տրդատ Մեծի և արքունի վերնախավի անդրանիկ քրիստոնյաների։ Լուսավորչի պատկերը փորագրված է եկեղեցու

GEGHARD MONASTERY, once known as Ayrivank, lies in a gorge of the same name, by the Azat River. The fortified walls are surrounded by the natural rock towers of the Geghama Mountains, and the complex is just 35 kilometers from Yerevan. According to Armenian manuscripts, the first churches were built here in the mid 4th century by St. Gregory the Illuminator, shortly after the adoption of Christianity in Armenia. However, abundant evidence proves that in pagan times this site was a major star worshipping shrine. In the 12th – 13th centuries, during the rule of the Zakarian princes, the monastery reached the peak of its prosperity and expansion.

Geghard Monastery is renowned as a place of worship, pilgrimage and seclusion. According to local lore, people like St. Gregory the Illuminator, King Trdat the Great and the first Christians of the royal court used to come to seek holiness through solitude in the more than 140 cells. The image of St. Gregory the Illuminator is carved above the eastern stairs of the church as evidence of his time at this site. Geghard had a seminary, a scriptorium and an original school of miniature painting.³³ For centuries the monastery

PHOTO BY RAFFI KOJIAN

Պատերի մեջ ագուցված են խաչքարերը, որոնք եսթետիկ և խորհրդապաշտական բացարձիկ գեղանմուշներ են:

Mounted Kachkars are eminent samples of esthetic and mystical artifacts.

...Փորագրված

Դատարարաւուականոր
Կարծես Կետաւաւայս
ու սկսում են
Շարժուել, երբ Նրանք
Կրա բնաւում են առար
Ճառագյալները...

արևելյան կողմի աստիճաններից վեր՝ իբրև ճշմարիտ վկայություն: Գեղարդավանքում գործել է հեղինակավոր դպրանոց, գրչատուն, մանրանկարչական ուրույն ուղղության ձեռագրատուն³³: Գեղարդի հոգևորականները դարեր ի վեր ունեցել են մեծարիվ գանձեր, կալվածքներ և բանկարժեք ձեռագրեր, որոնք թալանվել են արարմների (Խ), սեղուկ-քուրքերի (XII), մոնղոլ-թաթարների (XIII-XIVդդ) կողմից: Վանքը պարբերաբար տուժել է նաև բնական արիավիրքներից և փխրուն ապարների քայրայումից: Վանական համալիրի այժմ կանգուն կառույցները թվագրվում են XII-XIIIդդ.՝ ներկայանալով միասնական հավասարակշռությամբ և ամբողջականությամբ:

Գեղարդավանքը քարանձավային մեմաստան է և հիշեցնում է նաև առաջին քրիստոնյանների գաղտնի կատակոմբները: Գեղարդի ճարտարապետության մեջ նյութականացված է հրաշքն առ այն, որ այստեղ մարդկային լեզուն՝ արվեստը, հաղորդակից է դարձել և հանդիպել Աստծոն լեզվին՝ շրջակայիր անզուգական բնությանը: Յայտնի են նաև այդ հրաշագործ ճարտարապետի՝ Գալճագի, ինչպես նաև խաչքարերի քարակոփ վարպետների՝ Մխիթարի և Տիմոթի անունները:

Գեղարդավանքի չորս հիմնական եկեղեցիների մուտքի համար կա միայն մեկ ընդհանուր դուռ, որ խորհրդանշում է Քրիստոսի՝ որպես կյանքի ճանապարհի դուռ, և նրա չորս ավետարանիներին: Գեղարդավանքի ճարտարապետական խաչաձև հորինվածքում ակնհայտ է սրբազն երկրաչափության սկզբունքների և չորս թվի միասին նշանակության կիրառումը:

Յամալիրի գլխավոր եկեղեցին գմբեթակիր Սուլը Կաթողիկեն է

possessed plentiful treasures, estates and precious manuscripts which were later plundered and pillaged by invading Arabs (10th c), Seljuk Turks (11th c), and Mongols (13th – 14th c). The monastery has also periodically suffered from natural disasters and rocks falling from the cliffs above. The current buildings of the monastery date back to the 12th – 13th centuries, forming a balanced and integrated compound.

Geghard monastery served as a cave hermitage, similar to the secret catacombs of the early Christians.

The miracle of Geghard's architecture is the fusion of the human language of art with God's language of breathtaking nature. Galdzag was the genius architect of this miraculous masterpiece. Master craftsmen such as Mkhitar and Timoti were the creators of the refined khachkars (cross-stones) of Geghard.

To enter the four major churches of Geghard Monastery, there is a single gate that symbolizes Jesus as a door to life and the four Evangelists.

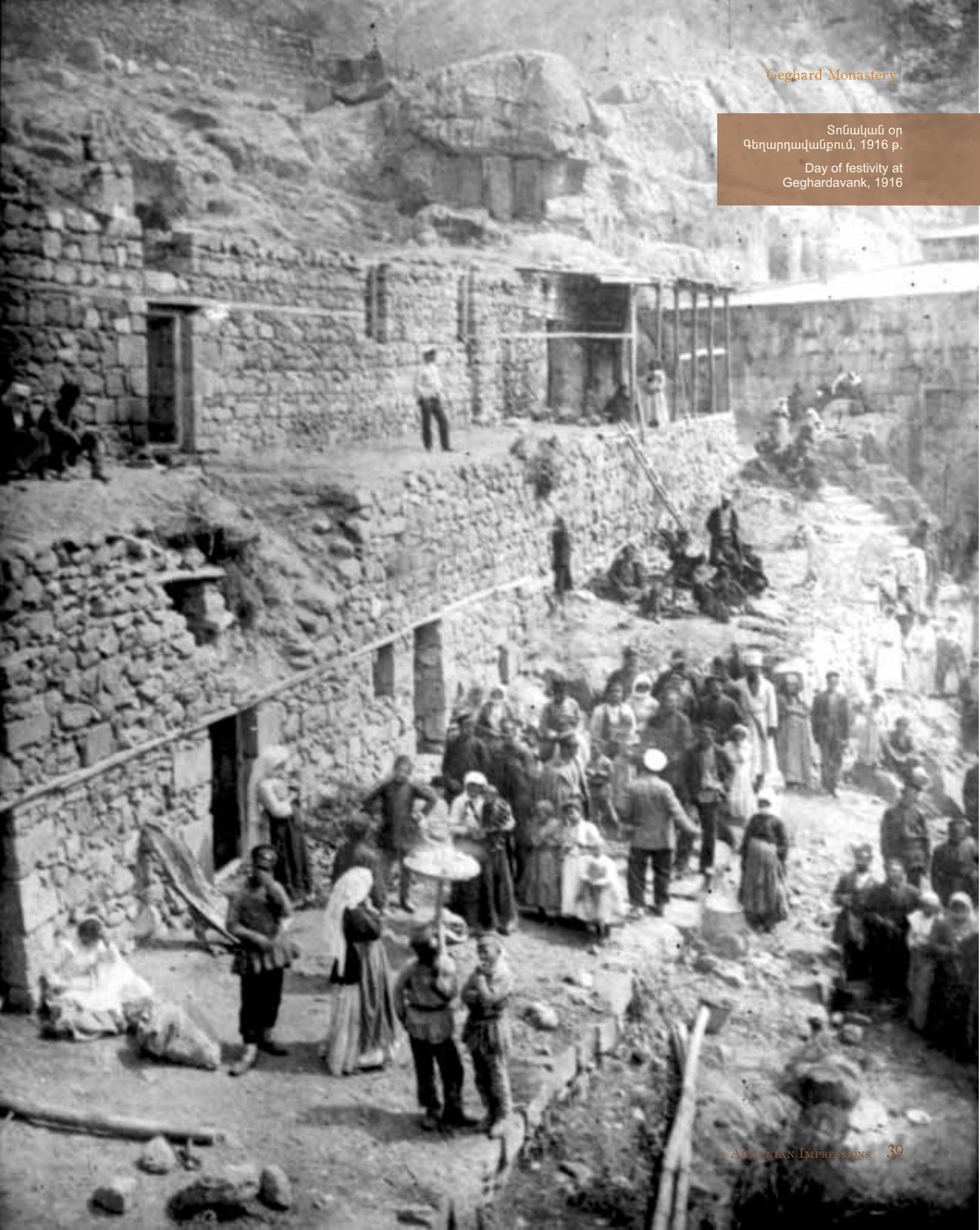
The layout of the main church, St. Katoghike, built in 1215, consists of a cross inside of a rectangle with four corner vestries. There is a mystical meaning to the number four.

In 1215-1225, a domed *gavit* used as a chapel was attached to the western wall of St. Katoghike with a natural rock wall on the northern side. In the 13th century, the Proshian princes purchased Geghard Monastery from the Zakarians and resumed cave digging. The Proshians built a family mausoleum in which the sarcophagus was probably placed in the niche opposite the entrance.³⁴

Next to the mausoleum, a chapel was carved around a trickling

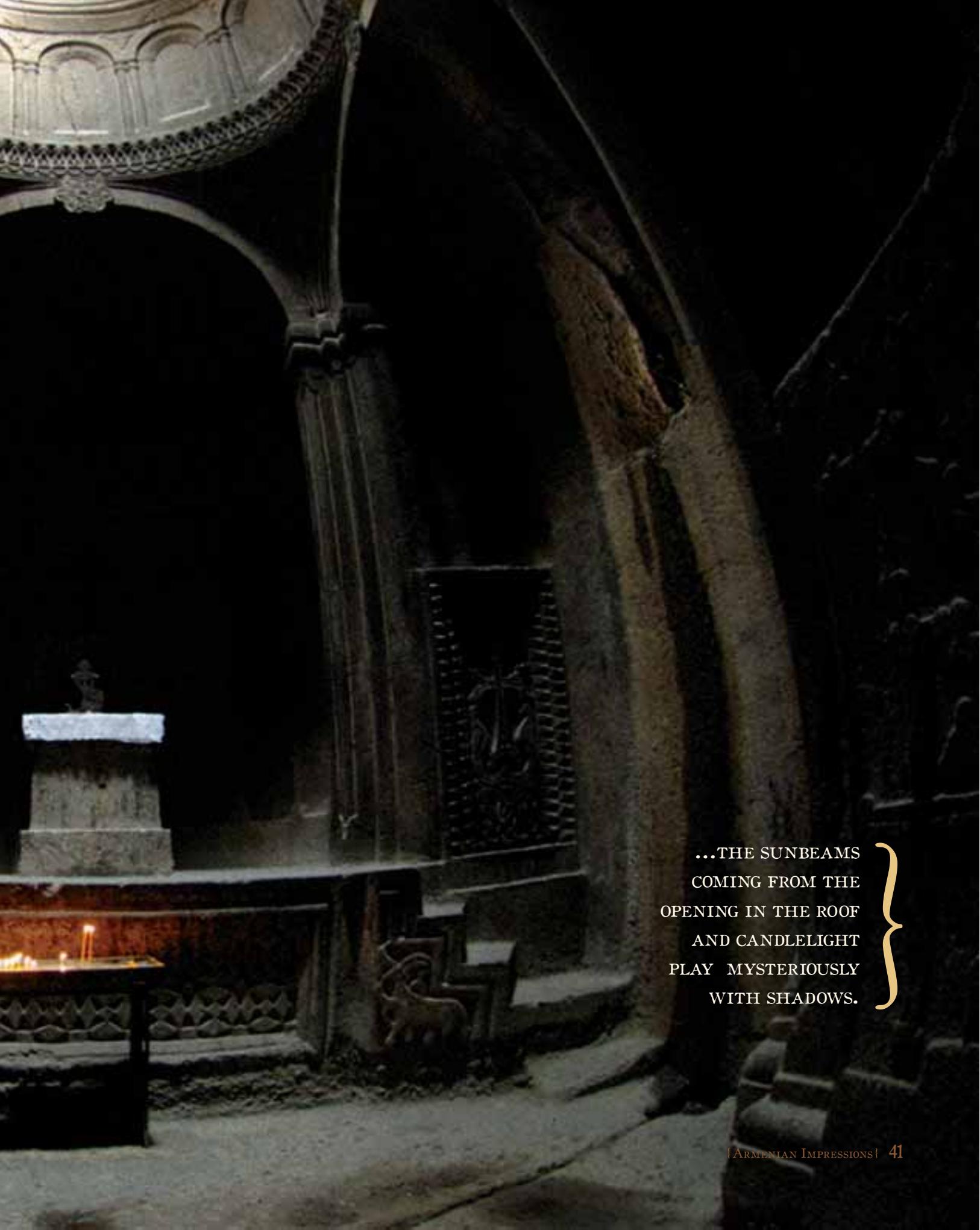
Տոնական օր
Գեղարդավանքում, 1916 թ.

Day of festivity at
Geghardavank, 1916

{ ԻնՉ-ո՞ր արածատելի ուժ օգոստ է
դեղի սերս, որտեղ իշխում է
Կիսանապարի, Երոբիկի թագավաճող
արևային ճաճառաւերի և տուերի
կայծկլտուն լույսի ու ստերւերի
հոռչրդակոր Խաղոր:

...THE SUNBEAMS
COMING FROM THE
OPENING IN THE ROOF
AND CANDLELIGHT
PLAY MYSTERIOUSLY
WITH SHADOWS.

(1215թ.), որի հատակագիծը ուղղանկյան մեջ ներգծված խաչն է, անկյուններում՝ 4 ավանդատներ: 1215-1225թթ. Կաթողիկեթի արևանդան կողմում կցակառուցվում է զմբեթավոր գավիթը՝ ժամատունը, որի հյուսիսային պատը բնական ժայռագանգվածն է: XIII դ.

Պողոշանների տոհմը Զաքարյաններից գնում է Գեղարդավանքը և շարունակում քարանձավային շինարարությունը: Այս ժամանակ է կառուցվում նրանց ընտանեկան դամբարանը, որի մուտքի դիմացի պատի խցում հավանաբար դրվել է հանգուցյալի սարկոֆագը³⁴: Դամբարանին կից կառուցվում է Ավագանի եկեղեցին, ուր ներսում բխում է բնական կենարար աղբյուրը: Ավագանի ջուրը համարվել է սրբազն և բաղադրության մեջ ունի արծաթ ու ծծումք: Քիմիական այս երկու տարրերը գրեթե բոլոր ժողովուրդների հավատալիքներում և առասպելներում համարվել են բուժիչ, ֆիզիկական ուժերը վերականգնող մոգական տարրեր, հետևաբար Ավագանի սուրբ աղբյուրից ջուր խմելով կամ լվացվելով՝ կարելի է կազմուրվել: Գեղարդավանքի սրբազն աղբյուրը ակամայից կապվում է ժողովրդական հավատալիքների պաշտամունքային «լուսնաղբյուր, կաթնաղբյուր»-ների հետ և իր զուգահեռներն ունի համաշխարհային մշակույթի նմանատիպ այլ գլուխօփործոցների հետ³⁵: Ավելին, արծաթ պարունակող ջուրը շատ լավ օգնում է աչքերին: Առավել առեղծվածային են համալիրի երկրորդ հարկի ժայռափոր եկեղեցիները: Եկեղեցիներն ունեն խցեր, որոնք համախացել են իշխանների անձնական, մասնավոր առանձնարաններն ու աղոթատեղիները: 1283թ. ժայռում փորվում է սրբ Աստվածածնի եկեղեցին, իսկ 1288թ. Պողոշան

PHOTO BY RAFFIKOJAN

Գեղարդավանքի խցեր | Cells at Geghardavank

natural curative spring. The spring water is considered holy and contains silver and sulfur. Nearly all religions and legends consider these two elements to be medicinal and ascribe to them wonder-working recuperative properties. Water containing silver is also a good remedy for ailing eyes. Hence, one can indeed benefit from drinking the holy water or washing with it.

Geghard's holy spring water is also popularly associated with the symbols of purity and source of light, also revered by non-Armenian folklore.³⁵

The second-tier cave churches are most mysterious. There are cells which used to be the private secluded retreats of princes. In 1283, the St. Mary's church was carved in the rock as well. In 1288,

} 140-րդ և եկեղեց
 և առաջնարդություն
 Հայոց հրամայակներ
 Ի Վեր Կատարելություն
 Եւ Փատրել
 և Ստվածունծ
 ճգնաւորություն...

PHOTOS BY RAFFI KOJIAN

Գեղարդավանքի չորս եկեղեցների
մեկ հիմնական մուտքը (վերև),
Պողյան իշխանների ընտանեկան
զինանշանը (ներքև)

Main entrance to the four churches
at Geghardavank (above)
Coat of Arms of the Proshyan
dynasty (below)

BENEATH THE LIONS,
AN EAGLE IS CLAWING A
LAMB. THIS RELIEF IS
TRADITIONALLY BELIEVED
TO BE THE PROSHYAN
DYNASTY'S COAT-OF-ARMS

Սովորմած Պապակի և Ռուզուկանի
պատվերով և մեկ եկեղեցի՝ ի
հիշատակ նրանց մահացած
զավակների՝ Մեղրիկի և Գրիգորի:
Կեսօրին արևի ճառագայթներն
ընկնում են ուղիղ դամբարամի վրա:
Թե ինչի հետ է կապված նման
լուսավորությունը, առայժմ
առեղծված է: Ավելին, այստեղ՝
գրեթե կենտրոնում, կա մի սյուն,
որին կարելի է ծերքը պարզած
մոտենալ, խոսել և ունենալ
ապշեցուցիչ մի զգացողություն, եթե
սեփական արտաքերած մտքերը
շրջապտույտ կատարելով հետ են
վերադառնում քեզ: Պատերի
քարերի շարվածքը նոյնական
միտումնավոր հաշվարկված է
սեյսմակայուն և ակուստիկ
նպատակների համար, ուստի
զմբերի ներքո մեներգ-շարականը
բազմահունչ արձագանքներով
վերածվում է երգչախմբի կողմից
կատարվող ախորժավոր
երաժշտության³⁶: Համալիրի
ամենահին կառույցը կենտրոնական
մուտքին չհասած՝ արևմտյան
կողմում գտնվող կիսով չափ
քարանձավում ամփոփված փորդիկ
ժամատում է, պատերին՝ 1177 և
1181 թթ. փորագրություններ: XVII-
XVIII դդ. եկեղեցիների շուրջը
կառուցվել են տնտեսական և
բնակարանային շինություններ,
որոնք միջնադարում ծառայել են
նաև որպես հյուրանոցներ՝ մթով
Ազատ գետն անցնել չհանդուն
անցորդների համար:

Համալիրի կամարից ներս
անմիջապես հասնում է վանքը՝ իր
արտաքին տեսքի ասկետիկ ձևերի
պարզությամբ, տերակոտայի և
մանուշակագույնի երանգներով
տուֆ քարի միջոցով
նյութենացված եկեղեցիների
հմայրով: Թվում է, թե ժայռերից
ծնված Գեղարդավանքն ինքը
ժայռերի շնչող ողին է: Ուղղահայաց
գծերի միջոցով ստեղծվում է
անվերջ դեպի վեր՝ երկնային
լազուրին սլամալու

Papak and Ruzukan of the Proshian dynasty ordered the building of another church to commemorate their deceased children Meghrik and Gregory. At noon, sunbeams fall exactly on their tombstone. As to what this lighting means is still a mystery. Moreover, close to the center, there is a column you can approach with spread arms, talk to it and surprisingly your words circle the room and get back to you. The walls are purposefully carved to withstand seismic tremors and to improve the acoustics; which is why a soloist singing under the dome produces the astonishing effect of a choir.³⁴

The oldest edifice in the compound is the small chapel partially built in a cave, on the western side, half way to the central entrance with inscriptions and carvings on the walls dating back to 1177 and 1181. In the 17th -18th century, rooms and auxiliary premises were built around the churches which served as bedrooms for the travelers who did not dare cross the Azat River in the dark.

Upon entering the compound enter the compound through the gate, one sees the austere contours of the monastery and the dark tint of the tufa masonry which reflects the surrounding mountains and adds appeal to the church. It seems the very rocks which balance precariously above the structures and endanger Geghard Monastery are their living soul. The vertical lines give the impression of a never ending accession to the azure sky.

The monastery's design inadvertently induces the onlooker to walk around in search of carvings of animals, flowers, mythological creatures and geometric patterns on the walls and doorways. These

Սուրբ Գեղարդը. ո՞րևէ է քնօրինակը

Եվ այսպես, ո՞րն է բնօրինակը, և որտե՞ղ է այն այժմ: Այս հարցին ճշմարիտ պատասխանելու համար մետաղագործության պրոֆեսոր Ռոբերտ Ֆրեզերը կատարում է գեղարդների համեմատական հետազոտություն՝ մետաղների դարաշրջանի և գեղարդների չափերը Թուրինյան պատանքին³⁷ դաշված վերքի հետ համադրելու ուղղությամբ: Ստացված արդյունքներով՝ բնօրինակը Դայաստանի Մայր Աթոռ սր. Էջմիածնի վանքի ցուցանմուշը³⁸: Այն ինչ տեսնում եք պատկերում, իր չափերով բավականին մեծ է մարդուն խոցելու համար, ինչպես նաև մետաղը, որից պատրաստված է աչքով տեսանելի գեղարդը, ոուլապես պատկանում է IX դարին, սակայն հետազոտությունը ցույց է տվել, որ Լոնդոնուսի խկալան զորաց գեղարդն ազուցված է այդ մետաղի մեջ: Այն հանելու ու նրա զորությունը օգտագործելու վերաբերյալ գոյություն ունեն հասողված ծեսերի նկարագրություններ: Ահա թե ինչու աշխարհակալ նվաճողներից և ոչ մեկին չի հաջողվել իրականացնել իրենց կայսերապաշտական բարբաջանքը: Չէ՞ որ նրանցից և ոչ մեկի ծեռքում չի եղել բնօրինակը, որը հայոց հողում պահվելով՝ ժառայել է միայն բարի նպատակներին: Դայոց եկեղեցին Սր. Գեղարդով և Սր. Գրիգոր Լուսավորչի աջով յոր տարին մեկ անգամ կատարում է Սուրբ մեռոնի օժնան արարողությունը:

Այն ինչ տեսնում եք պատկերում, իր չափերով բավականին մեծ է մարդուն խոցելու համար, և Լոնդոնուսի խկալան զորաց գեղարդն ազուցված է այդ մետաղի մեջ:

In this photo, the Holy Lance is too large to make such a wound. The actual Lance is protected inside its metallic shield

Which is the original and where is it now?

To answer this question, professor of metallurgy Robert Fraser performed a comparative examination of the metal age of the spears and correlated the sizes of the latter with the imprint of Christ's wound found on the Shroud of Turin.³⁵ The result appears to confirm that the original spear is the one kept in Holy Echmiadzin.³⁶ What you see in the shroud is a rather large wound, correlating in size to the Armenian spear. Scientists have determined the metalwork belongs to the 9th century, however, further examination demonstrated that the genuine Holy Geghard of Longinus was merged with this metal.

COURTESY OF ECHMIADZIN

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

Ավազանի ջուրը համարվել է սրբազան և բաղադրության մեջ ունի արժաք ու ծովում՝ ֆիզիկական ուժերը վերականգնող մոգական տարրեր

This pool of water is considered to be holy containing silver and sulfur which are considered as invigorating mystical elements

Սպավորություն: Վաճիքի ճարտարապետությունը ականայից կարծես պարտադրում է պատվել իր շուրջբռնորդ՝ զննելու համար պատերին և դրներին փորագրված կենդանական, բուսական, դիցարանական, երկրաչափական պատկերաբանութակմերը, որոնք կարծես կենդանանում ու սկսում են շարժվել, երբ նրանց վրա ընկնում են արևի ճառագայթները, և քարանում, անշարժանում են կրկին, երբ մայր է մտնում արեգակը: Պատերի մեջ ագուցված են խաչքարերը, որոնք էսքետիկ և խորհրդապաշտական բացառիկ գեղանուշներ են: Ապա, ինչ-որ անբացատրելի ուժ ձգում է դեպի մերս, որտեղ իշխում է կիսախավարի, երդիկից թափանցող արևային ճաճանչների և մոմերի կայծկլտուն լուսի ու ստվերների խորհրդավոր խաղը: Լուսաստվերային պատկերները, ներհաշնակվելով պատերից սահող ջրի մեջն կարկաչունի հետ, ստեղծում են հեքիաթային խորհրդավորության, խորության ու աստվածային ուժի ներկայության պատրամք:

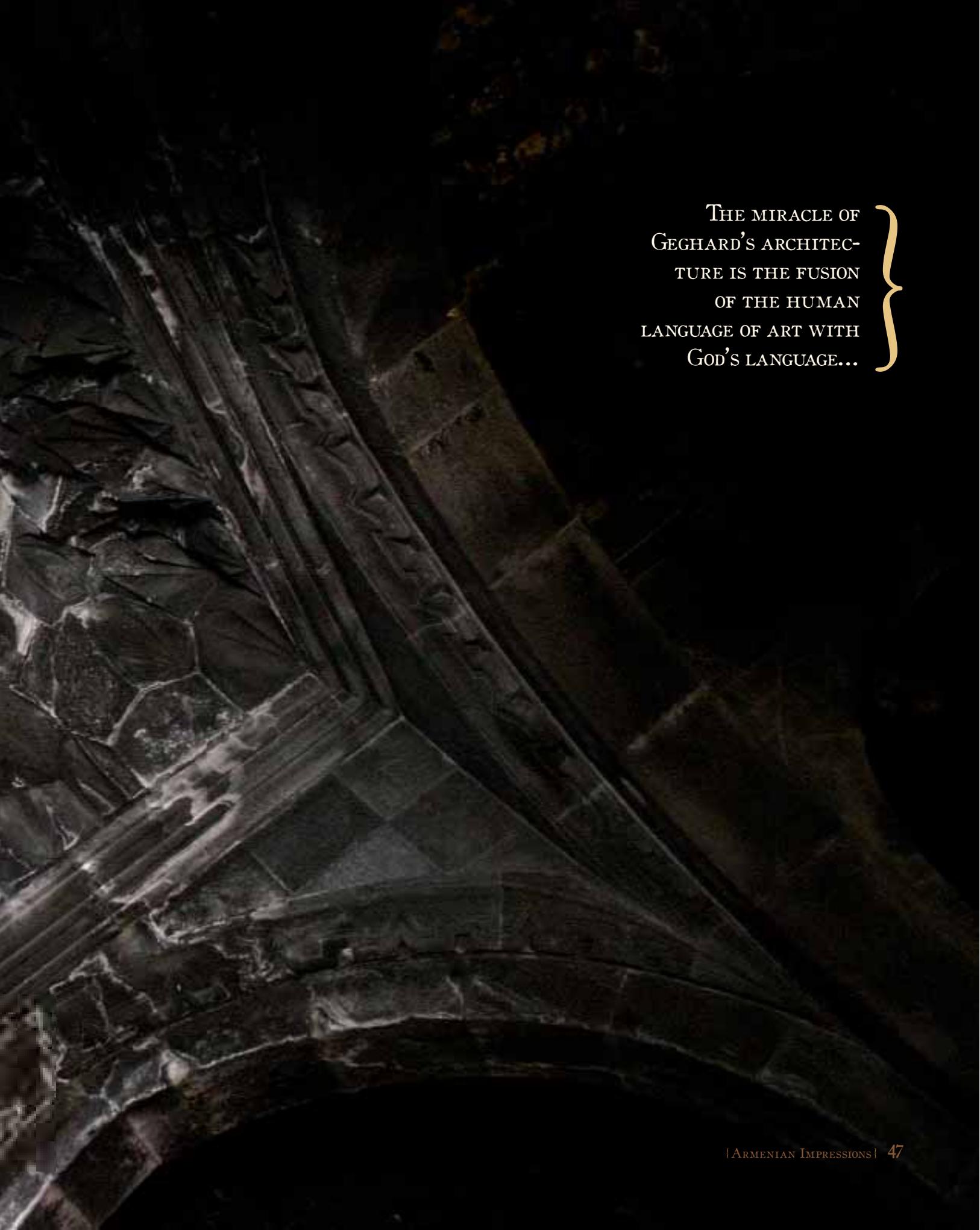
Գեղարդավանքի՝ ոչ սովորական եկեղեցական համալիր լինելու մասին վկայում են նաև նրա ջուրը հյուսված բազում առասպելներն ու անվան ստուգաբանությունը: Սկզբում վաճական համալիրը

carvings seem to come to life under sunlight and lie dormant when the sun disappears. Cross-stones of exceptional esthetics and religious significance are built in the walls. A mystifying force draws one into the dimly lit interior where the sunbeams coming from the opening in the roof and candlelight play mysteriously with shadows. Light and shadow merge with the water flowing from the wall, creating the impression of divine presence, mystery and the profound.

The numerous legends and the origin of its name attest to the extraordinary history of Geghard monastery. Originally, the monastery was called Ayrivank. The word "ayr" in Armenian means both a cave and a man. Therefore, on the one hand, Ayrivank means "cave monastery" and on the other hand, "male monastery" where nobody but men were entitled to enter.

The newer name of the monastery is "Geghard," meaning spear in Armenian in reference to the Holy Spear that pierced Jesus' heart to ensure his mortal death and test his divine being, by the Roman soldier, Longinus. This sceptic soldier became a believer soon after his actions. He was baptized and later

{ Գեղարդի ճարտարապետության
մեջ պոհածառածված է
Հրաշքը առ պյա, որ պյատոն
արդկային լեզուն՝ արգեսը,
Հղողորակիթ է դարշել և
Հանդրուկ Ասծոն լեշպրւ

THE MIRACLE OF
GEGHARD'S ARCHITEC-
TURE IS THE FUSION
OF THE HUMAN
LANGUAGE OF ART WITH
God's LANGUAGE...

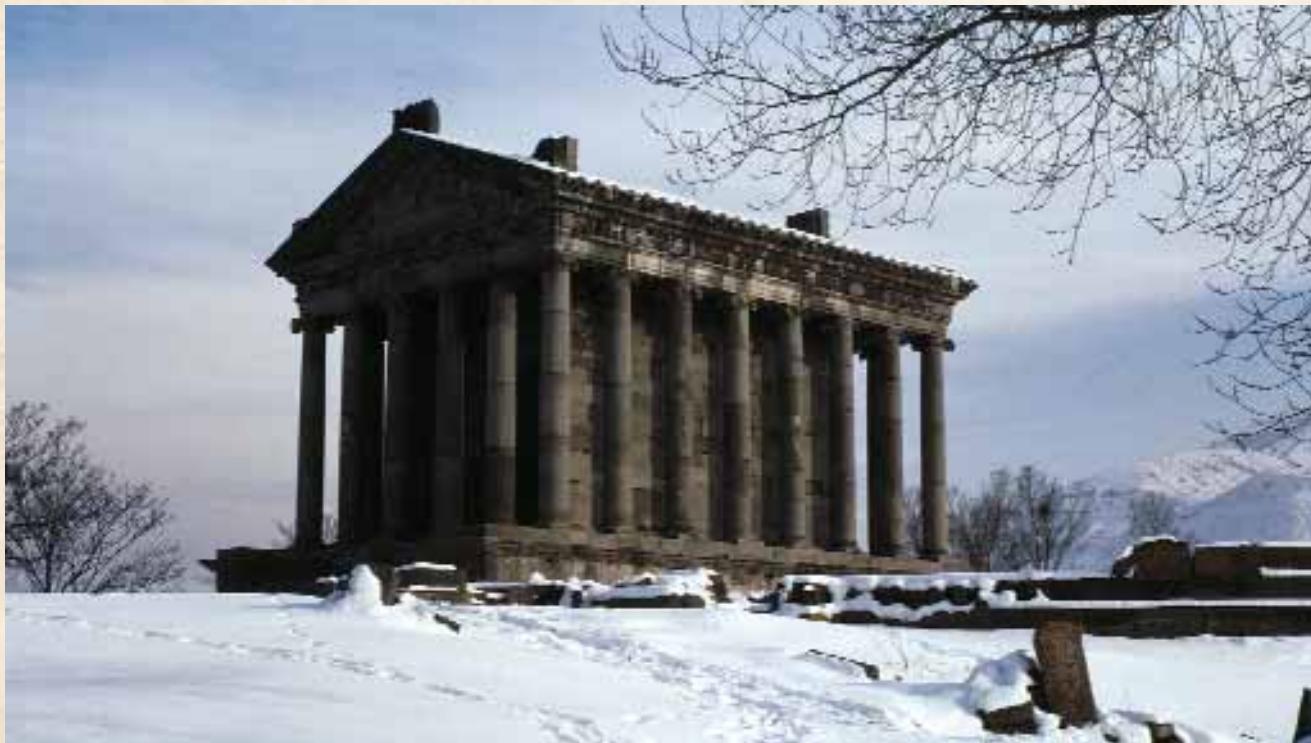

PHOTO BY TIGRAN BABAYAN

Գառնի հեթանոսական տաճարը ձմռանը | Garni Pagan Temple in wintertime

Կոչվել է Այրիվանք: Այր բառը հայերենում նշանակում է թե՝ քարանձավ, թե՝ տղամարդ, հետևաբար Այրիվանքը միաբանեթի կողմից այրերն իբրև ճգնարաններ օգտագործելու համար անվանվել է քարանձավների վաճք, կամ տղամարդկանց վաճք, ուր հրավասու էին գնալու միայն տղամարդիկ: Այլ կերպ համալիրը կոչվում է Գեղարդավանք: Գեղարդը նաև այն նիզակի տեղակալ է, որով հռոմեացի գինվոր Գայոս Կասիոս խոցում է Քրիստոնի կողը՝ ստուգելու նրա մարդկային, թե աստվածային եռթյունը: Գեղարդը կողից ծակելով Փրկչի թոքը՝ հասնում է սրտին: Տեսնելով դա՝ հռոմեացին հավատում է, որ խայըալ իրոք Աստծոն որդին էր, մկրտվում է իբրև քրիստոնյա՝ ստանալով Լոնգինոս անունը: Ըստ ավանդության և պատմամատենագրական խոսուն տվյալների, քրիստոնեության կարևորագույն մասունք հանդիսացող նիզակի տեղակալը IV դ. Երուսաղեմից Եղեսիա է բերում Քրիստոնի Թաղլոս առաջյալը՝ բժշկելու համար Արքար թագավորին:³⁷ Պառա Արքակյան իշխանի ջանքերով XIII դարից սր. Գեղարդը հանգրվանում է Այրիվանքում՝ այնտեղ մնալով ընդհուած մինչև XVIII դարը, որի շնորհիվ էլ համալիրը ստանում է Երկրորդ՝ Սուլը Գեղարդի վաճք անվանումը: XVIII դարի

attained sainthood. According to informed historical sources, this major christian relic was brought from Jerusalem to Edessa by the Apostle Thaddeus to heal King Abgar.³⁷ In the 13th century Prince Prosh Khaghbakyan brought the Holy Geghard to Ayrivank where it stayed until the 18th century, thus the monastery acquired the name of Holy Geghard. In the late 18th century, the Holy Geghard was moved to Echmiadzin and has been there ever since.

It is traditionally believed that the spearhead was forged by a cabbalist who oftentimes communicated with the Geghard to announce God's will to the people. According to various sources, the spearhead was later owned by some of the most important figures in human history,³⁸ who believed that the Geghard dyed with Christ's life-giving blood contains the magic powers of good and evil.

During the crusades, christians found inspiration in the Holy Geghard, the tomb of Jesus Christ and the keys to Jerusalem. There are so many legends circulating about the Holy Geghard that today "Holy Spears" can be found in Vienna, the Vatican,³⁹ Krakow and Echmiadzin, in Armenia. According to

Վերջերից այն տեղափոխվում է՝ պահպանվելու Մայր Աթոռ սր. Էջմիածնի վանքում և այնտեղ է գտնվում մինչ այսօր:

Ավանդությունը պատմում է, որ այդ նիզակը կոփել է հրեական կարքալիստ Ֆինեսը, որը գեղարդի հետ հարաբերվելով՝ բազում անգամներ ժողովրդին էր հայտնում Աստծո կամքը: Ապա, ամենատարբեր աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների համաձայն, այն պատկանել է համաշխարհային պատմության խոշորագույն դերակատարներին⁴⁰, ովքեր հավատացել են, որ Քրիստոսի կենարար արյամբ ներկած ծակատագրական գեղարդն իր մեջ կրում է շարի և բարու մողական ուժերը: Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ քրիստոնյաները ոգևորվում էին սուրբ գեղարդով, Փրկչի գերեզմանի և Երուսաղեմի բանալիները գտնելու գաղափարով: Սուրբ գեղարդի շուրջ ստեղծված առասպելներն այնքան արմատացած էին, որ այսօր համանման «սուրբ գեղարդներ» են պահպան Վիեննայում, Վատիկանում,⁴⁰ Կրակովում և Յայաստանում: Համաձայն լեգենդի, ով կտիրի գեղարդին, կտիրանա նաև ողջ աշխարհին:

Մատենագրության մեջ կան հիշատակություններ, որ սուրբ Գեղարդը բուժել է ժամանակաշրջան և նույնիսկ քաղցկեղը, մարդկանց միջից հանել դեմքին, մեծամեծ նշաններ արել և «փարատել զամենայն չափ ախտ հիանդութեանց»⁴⁰: Իսկ ժողովրական ավանդությունները պատմում են, որ Գեղարդավանքի բանալիները դնելով համբ երեխայի բերանում՝ նա սկսում է խստել: Հայ ժողովուրդն իր երազանքների իրականացնումը մշտակես կապել է Գեղարդավանքի զորությունների հետ: Այստեղ՝ մուտքից ձախ ընկնող ժայռի փոստերի մեջ նետում են երազանքի քարեր: Եթե հաջողվում է քարը փոսի մեջ զցել, ապա երազանքն իրականանալի է, յուրաքանչյուր ձախողումն էլ հաշվում է մեկ տարի: Վաճիք պարհապնդերից դուրս ածող ծառերին կապում են երազանքի ժապավեններ, կամ Ավազանի սուրբ ջրի մեջ երազանքների համար մետաղադրամներ նետում: Իր եզակիության և կարևորության տեսակետից Գեղարդն այսօր ընդգրկված է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային գանձերի ցուցակում:

Եվ այսպես, Զորաց Գեղարդի ուժն ու հոգելոր ներդաշնակությունը ծեռք բերած հեռացող այցելուն կարող է հայտնվել Յայաստանի արևապաշտության ամենախոշոր կենտրոնում և հաղորդակից լինել արդեն հելլենիստական շրջանի մշակությին, եթե Գեղարդից ուղևորվի Գառնի: Այս ժամանակարին նրան կուտեկցի բարձր պատվանդանի վրա կանգնած, Գեղարդավանքի ճանապարհը հսկող պահապան՝ նիզակավոր առյուծը... ☩

legend, he who owns the Holy Geghard will rule the world.

There is a set of rituals for the extraction and usage of the Holy Geghard. That is why none of the conquerors who wanted to rule the world succeeded. None of them ever possessed the original that has been preserved on Armenian soil and served only purposes of good. The Armenian Church once in seven years uses the Holy Geghard and St. Gregory's relics to bless the preparation of Holy Oil.

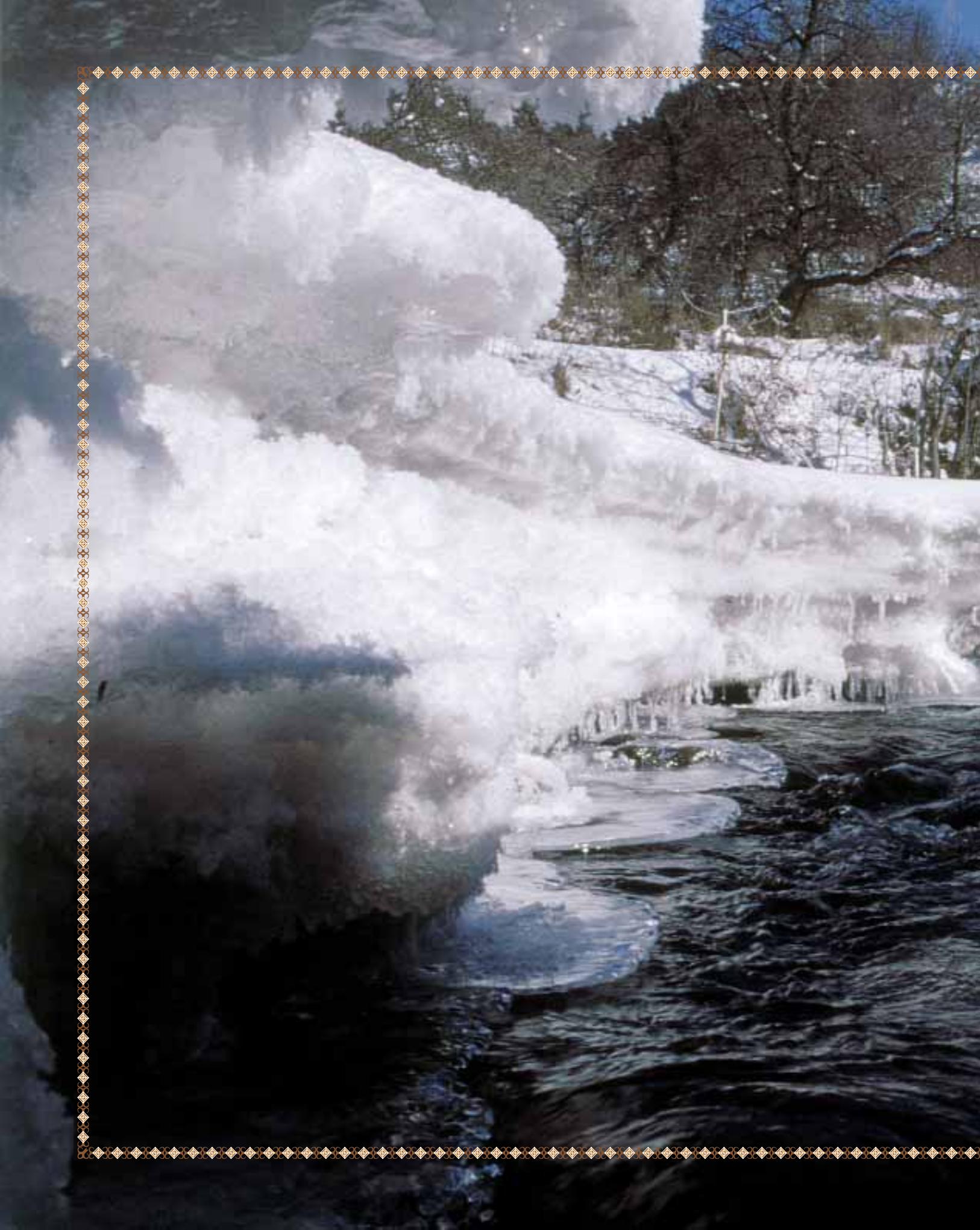
In several scriptures, it is written that the Holy Geghard has cured heavy illnesses such as the plague and even cancer, exorcise demons, perform great deeds and "overwhelm most malicious diseases."¹⁰

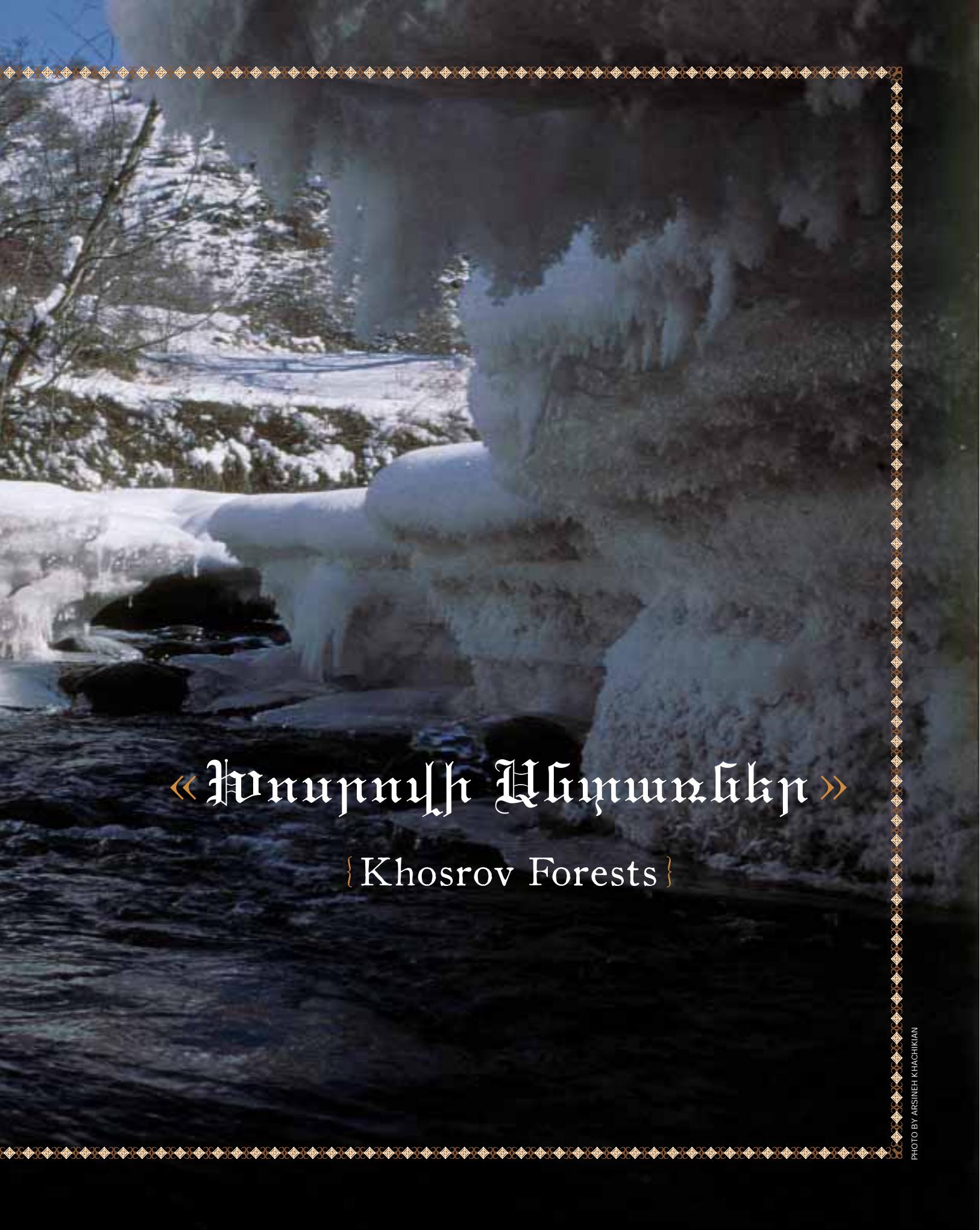
According to folklore, if the keys to Geghard monastery are placed into the mouth of a deaf-mute child he will start to talk. For centuries, Armenians have associated the realization of their dreams with the Holy Monastery of Geghard. At the gateway to the monastery, on the left-hand side, there are narrow niches carved in the rock which visitors throw rocks up to. If the stone stays in the niche, the dream will come true, but with each miss comes a year of waiting. Ribbons are also tied to the branches of the wishing trees outside the walls, or coins are thrown into the holy spring-fed pools. Due to its uniqueness and importance, Geghard Monastery is now listed as a UNESCO World Heritage Site.

Having taken in the power of the Holy Geghard Monastery complex, visitors can leave for the major sun worshipping center of Hellenistic culture in nearby Garni. Upon driving away from Geghard, visitors are bid farewell by the guardian of the road standing on a high pedestal, the Lion of Geghard holding a lance. ☩

TO ENTER THE FOUR MAJOR CHURCHES OF GEGHARD MONASTERY

THERE IS A SINGLE GATE THAT SYMBOLIZES JESUS AS A DOOR TO LIFE AND THE FOUR GOSPELS.

«Խոսրովի Անդամակյան»

{Khosrov Forests}

Խոսրովի Անտառները և Պատմական Զորագի Ծառածան

Khosrov Forests and the Mighty Grove

Գառն տաճարի հարավային կողմում՝ Երանոս, Իրից, Դահնակ, Ուրժ և Խոսրովասար լեռնաբազուկների լանջերին են ծավալվում դեռևս IV դարում տնկված, խոսրով արքայի ամունք կրող ամտառները, որ պատմակամորթն ողջ աշխարհում արհեստական անտառներից հնագույնն են: Տեղանքը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում կենդանական և բուսական աշխարհի բազմազանության, երկրաբանության և պատմության տեսանկյունից: Այն գտնվում է Արարատի մարզում՝ ծովի մակարդակից 1400-2250մ բարձրությամբ լեռնային մակերևույթի վրա, և զբաղեցնում է 29,196 հա տարածություն: Տարածության անտառապատ հատվածը կազմում է ընդամենը 9000 հա: Պատմական Յայստանի ամենահին բուսաբանական թանգարաններ հանդիսացող անտառները 1958 թ. վերածվում են պետական արգելոցի⁴³:

Տիպիկ լեռնային լանջաֆտ ունեցող խոսրովի արգելոցի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը կազմում են լեռնահովիտները, լեռնագագաթները, զարդարական հանդիսացող անտառները, սարավանդներն ու կիրճերը: Աննման են գեղատեսիլ ժայռերն ու ջրվեժները, ալպյան մարգագետինները,

To the south of Garni Temple, spread across the Yeranos, Irits, Dahnak, Urts and Khosrovasar mountains lies Khosrov forest. The forest is named after King Khosrov, who created the oldest man made forest in history, dating to the 4th century. Located in the Ararat region, 1,400 - 2,250 m above sea level, this forest generates great interest because of its diverse flora and fauna, as well as its unique geological features. It covers a surface area of 29,196 hectares, of which only 9,000 hectares is dense forest. In 1958, Armenia's oldest forests were protected as national state preserves.⁴³

Khosrov forest's landscape consists of deep valleys, high peaks, steep slopes, curved foothills and gorges. It also has stunning boulders, scenic waterfalls, alpine meadows, mystifying caves, narrow canyons, and groves of sycamore maple and cedar trees. Each of these zones has its own microclimate within the forest. The mountains are made of limestone, sandstone and metamorphic rock. The national forest preserve is found in the basin of the Azat and Vedi rivers, and is surrounded by many streams. The miracles of nature are the small pyramid shaped

PHOTOS BY HRACHIA GHAZARYAN

Բեզոարյան այծ և հայկական մուֆլոն | bezoarian goat and the Armenian Mouflon

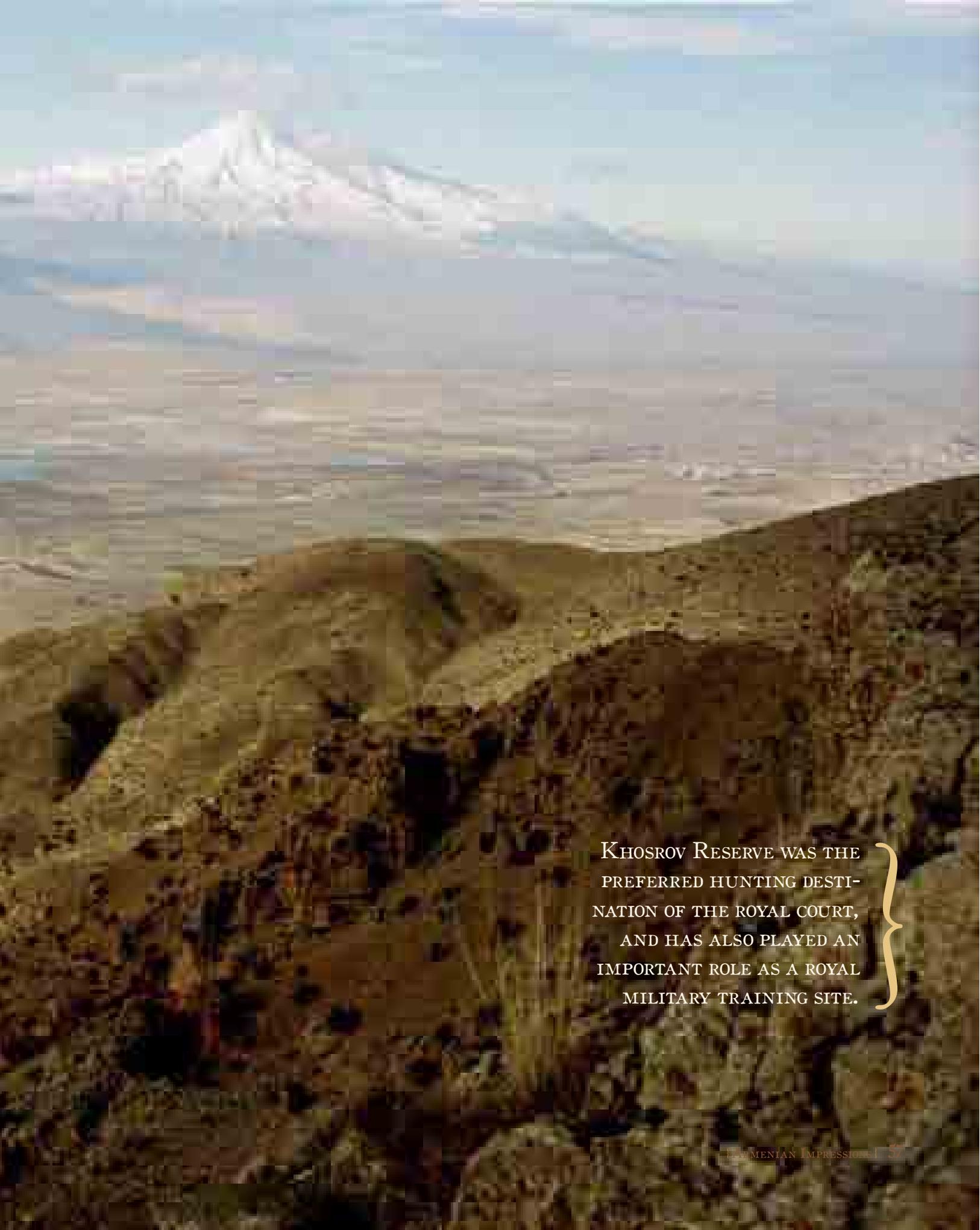
Խորհրդավոր քարանձավները, անկրկնելի գեղեցկության խորածորերը՝ կանյոնները, և փոքրիկ ձորակները, սոսիների ու մայրիների պուրակները, որոնցից ամեն մեկն ունի իր յուրահատուկ միկրոկլիման: Լեռնազրությունը ներկայացնում էն կրաքարային, ավազքարային, թերքաքարային և մերգելային ապարները: Արգելոց ծավալվում է Ազատ և Վեդի գետերի ավազանում՝ շրջապատված նրանց բազում վտակներով: Վայրի բնության հրաշալիքներն են ջրի և հանքային աղերի շնորհիվ ծևավորված բրզած աշտարակները և կանյոնները, դարավանդներից խանձաքար ժայռերի վրա գահավիժող փրկրած ալիքների աննման բնապատկերները: Ծովի մակարդակից արգելոցի լանդշաֆտի բարձրությունը 800-2000մ է, լեռնային գագաթների բարձրությունը՝ 2700-3000մ: Լեռնալանջերը պատված են հրաբխային շերտերով, որոնց օջախները Արագած և Գեղամա լեռնաշղթաների հրաբուխներն են: Արգելոց պատմամշակութային հուշարձաններից են Ազատի խորհրդավոր քարանձավները, Յավուց քաղի վաճական համալիրը, Աղջոց վանքը, Կանստանի (Իմրդելի) վանքի սրբագույն պատվածածին (XIII դար) Եկեղեցին, Գառնու հեթանոսական տաճարը, սուրբ Գեղարդի վաճական համալիրը, Կաքավարերոց (Քեղվա բերդ), Վիշապաքարերուն ու գեղաքանդակ խաչքարերը: Ժողովուրդը պատմում է, որ բարձունքի վրա կա խաչքար՝ հետևյալ փորագիր նախարարաւթյամբ. «Ես նայում եմ զանձին, զանձը նայում է ինձ»⁴⁴: Ժամանակին մարդկանց

towers and canyons formed from mineral salt and water residue. Waterfalls create foaming waves as they pour over the charred stones on steep slopes. The preserve's valleys are located at 800-2000m above sea level, while its mountain peaks range in height from 2700-3000m. The valleys originate from volcanic layers, which have eroded from the Arakadz and Keghama mountain chains.

Cultural and historical monuments still exist in the Khosrov Preserve, namely Kakavaberd fortress (Keghva fortress), Azat's meditative caves, Aghjots Monastery, Saint Mary's Church (8th century) of Vanstan or Imirzek Monastery, Havuts Tar Monastery, Garni pagan temple, Geghard Monastery Complex, dragon stones (*vishapakar*) and many ancient *khachkar* and carvings. It is said that there is a cross stone found at one of the peaks with the following inscription, "I look at the treasure, the treasure looks at me."⁴⁴ For years, people believed there are buried treasures in the area. After many difficult and fruitless searches, it was understood that the treasure was in fact the Khosrov forest itself, with its wild and unique beauty. According to tradition, King Khosrov's favorite daughter, Khosrovatukht's tomb is in the forest. Archeologists are still searching for the tombstone of the princess. It is said that the tomb's inscription may be read only at a particular angle under moonlight. Many fascinating engraved stones still lay hidden in the

{ Մասիս Տեսարան Խորհուր
արգելոցից... Խորհուր պատառները
եղել են զբուհական Վերապահակ
սրբելի որսատեղիները,
ինչուս ևս ծառայել են բանակի
շորապետությունների Հայար:

KHOSROV RESERVE WAS THE PREFERRED HUNTING DESTINATION OF THE ROYAL COURT, AND HAS ALSO PLAYED AN IMPORTANT ROLE AS A ROYAL MILITARY TRAINING SITE.

PHOTOS BY HRACHIA GHAZARYAN

Միջին մողես (վերև)
Իժ (ներքև)

Middle Lizard (top)
Viper (bottom)

Արգելության տարածքում
Հաշվառում է և ըստ 1849
Տեսակի բույսեր, որութեա
156-ը գրանցված են
Հաջորդագյուղում և
Տաւուտածու տեսակներ
Կարմր գործում:

թվացել է, թե այդ տարածքում գանձեր են բաղված: Երկար և ապարդյուն փնտրութեներից հետո ոչինչ չգտնելով՝ հասկացել են, որ գանձը հենց խոսրովի անտառն է՝ իր վայրի, անզուգական գեղեցկությամբ: Ավանդությունը պատմում է նաև, որ արգելոցում գտնվում է խոսրով թագավորի սիրեցյալ դստեր՝ Խոսրովիուսի գերազանց: Մինչ օրս հնագետները փորձում են գտնել արքայախտեր տապանաքարը, սակայն դա նրանց դեռ չի հաջողվել: Ասում են, որ այն գտնելու համար տապանաքարի գաղտնագրված գրությունը հարկավոր է կարդալ հատուկ անկյան տակ՝ միայն լուսնի լույսի ներոք: Թվերի ու ծառերի տերևների տակ կան հետաքրքիր արձանագրություններով բազում թարնված քարեր:

Արգելոցի կլիման չորային-կոնտինենտալ է: Համեղապում են չափավոր տաք, չափավոր ցուրտ, չոր-ցանաքային և բարեխառն կլիմայական տիպերը⁴⁵: Ամառվա ընթացքում ջերմաստիճանի բարձրացնան և տեղումների կտրուկ կրծատման արդյունքում բնությունը դառնում է միօրինակ, սակայն գարնանը և աշնանը արգելոցում ուղղակի հրաշալի է, քանի որ Ներուաշնակվում են կանաչող բուսականությունը, գուգավորմանը պատրաստվող գույնզգույն փետրավորում ստացած թռչունների և խայտարքեն թիթեռների, կամ էլ աշնանային տերևների բազմագեղ գուներանգները:

Խոսրովի անտառների մասին պատմում են V դարի հայոց պատմիչներ Մովսես Խորենացին և Փավստոս Բյուզանդոց: Որոշ տեղեկություններ կան նաև միջնադարյան այլ պատմիչների մոտ: Մատենագիրները փաստում են, որ ժամանակին անտառները տնկվել են հայոց Արշակունի արքայատոհմի թագավոր Խոսրով II Կոտակի (Կարծահասակ) կողմից՝ նրա գահակալման տարիներին՝ 330-338թթ: Անտառները գրանցեցին

forest under foliage and shrubbery.

Khosrov Preserve's climate is dry continental. It is the meeting point of moderate hot and cold temperatures, as well as dry and temperate climate conditions.⁴⁵ During the summer, hot temperatures coupled with reduced rainfall produce a monotonous landscape. However, during the spring and autumn months, the landscape becomes absolutely breathtaking. In springtime, the lush green plant life and wildflowers blend perfectly with the beautiful colors of butterflies and birds ready for mating season. Come autumn, the entire environment is altered to a picturesque scene of golden-red leaves.

Fifth century Armenian historians, Movses Khorenatsi and Pavstos Byuzand have written about the Khosrov forests. There are also additional documents from other historians of the middle ages. These historical texts note that the forest was planted from 330-338 AD by Armenia's King Khosrov II of the Arshakuni dynasty, who was also known as Kotak (meaning short). The forest was originally 3 to 4 times larger than it is today. According to these historians, the Arax river changed its course and moved away from the Artashat, which was the Armenian capital at that time, leaving the city with a serious water shortage problem. This situation also posed a military threat, as well as caused the formation of swamps which brought about epidemics to the inhabitants. For these reasons, King Khosrov took on the challenge of building a new capital city upon a nearby hill called Dvin,⁴⁶ where the royal family and a large majority of Artashat's population relocated. In order to make the climate of the new capital cooler and more productive, the King decided to plant a forest. He ordered the import

Են 3-4 ամգամ ավելի ընդարձակ տարածություններ, քան այսօր կան: Ըստ մատենագրության, Արտաշատ մայրաքաղաքի շուրջը ծնկած պտտվող Արաքս գետը փոխում է իր հունը և հեռանում քաղաքից, այդպիսով մայրաքաղաքը կորցնում է իր ռազմաստրատեգիական նշանակությունը, արդյունքում առաջանում են ճահիճներ, տարածվում են տարրեր համաճարակներ, հիվանդություններ, գարշահոտություն: Խոսրով արքան մոտակա բլրի վրա հիմնում է նոր մայրաքաղաք՝ Դվինը⁴⁶, ուր տեղափոխվում է արքունի վերնախավը և Արտաշատի բնակչության հիմնական մասը: Նոր մայրաքաղաքի կիման գով և կենսակերպի համար ավելի նպաստավոր դարձնելու նպատակով թագավորը կատարում է հիրավի սխրագործ աշխատանք: Նրա հրամանով տնկվում կան հարեւան և հեռավոր երկրներից բերվում են առողեն մի քանի տարեկան շուրջ մեկ միջին ժառեր: Ստեղծվում են երկու ընդարձակ, պարսպապատ անտառներ, որոնցից մեկը՝ Խոսրովակերտը, տնկվել է Արաքս գետի, Դվին և Արտաշատ քաղաքների միջև, իսկ մյուսը սկիզբ է առել Գառնի ամրոցից՝ հասնելով մինչև նոր արքայանիստ մայրաքաղաք Դվինի դյակներին և կոչվել է Տաճար Մայրի: Թեև այսօր ստույգ տեղեկություններ չկան, սակայն ենթադրում ենք, որ Տաճար Մայրին հավանաբար ծավալվել է իին հեթանոսական պաշտամունքային պուրակի վայրում, և պատահական չէ, որ այն տեղակայված է եղել Գառնի հեթանոսական տաճարի մոտակայքում: Թեև Հայաստանուն ծառերի պաշտամունքի⁴⁷ վերաբերյալ հստակ տեղեկություններ չկան, բայց ծառաստանների աստվածացնան վերապուլկներն անուղղակիորեն ակնհայտ են⁴⁸: Ամբողջ աշխարհում, ինչպես նաև Հայաստանում,

and planting of around one million trees. Two large fortified forests were built. One of these forests, named Khosrovakert, was planted between the Arax river, Dvin and Artashat cities. The second forest begins at the temple of Garni, and reaches the castle of Dvin, which was also called "Cedar Temple." Even though there is no clear evidence, "Cedar Temple" probably encompassed an old pagan area of worship, and it is likewise not coincidental that the pagan temple of Garni is nearby. Regardless of the fact that there is no exact information about the worship of trees⁴⁷ in Armenia, the emphasis given to trees as part of the natural habitat is a clear sign that such worship may have existed.⁴⁸ Obviously there are some reminders of this even today. Throughout the world, as well as in Armenia, the cedar tree (*cedrus libani*) was often worshipped, because of its strong energy, passion inducing and unusual medicinal qualities.⁴⁹ In the

ALL IN ALL, THERE ARE 283 TYPES OF ANIMALS, 130 TYPES OF BIRDS, 30 TYPES OF SNAKES AND LIZARDS...

Անդրկովկասյան գորշ արջ | Caucasian Brown Bear

PHOTO BY HRACHIA GHAZARYAN

ծառատեսակներից պաշտվել է հատկապես մայրին (cedrus libani)՝ իրու հզոր էներգիայով օժտված, արտասպառ բուժիչ և սիրաբորբոք հատկություններ ունեցող ծառատեսակ⁴⁹: Այն հետագայում Յին Կոտակարանում վերահիմաստավորվել է որպես արքայի, նրա հարստության և փառքի, իսկ Նոր Կոտակարանում՝ ճշմարիտ հավատացյալի խորհրդանշ⁵⁰: Պատմիչների կողմից հիշատակվող խոսրովի անտարի մայրու պուրակի մասին տեղեկությունները պերճախոս չեն, բայց կարելի է ենթադրել, որ հայոց արքան միզուցե հերանոսական զորաց ծառաստանի վայրում շարունակում է սրբազն ավանդույթները, բնական գեղեցկությամբ, անուշահոտությամբ, բուժական հատկություններով օժտված մշտադալար մայրինները վերահիմաստավորելով իրու իր՝ Աստծո կամքը կատարող ճշմարիտ ուղղադավավանի աստվածատուր իշխանության, երկարակեցության, փառքի ու հարստության խորհրդանշներ: Խոսրով Կոտակը Եշանավորվել է նաև Յայաստանում նոր կենդանատեսակների ներմուծմամբ: Նա արևելքից բերում է վիետնամական գոմեշ, իսկ Պարսկաստանից՝ պուտավոր ընձառյուծ, որոնք լավագույն ընտելանում են Յայաստանի բնաշխարհին: Անտառներում են հավաքվում նաև Յայկական լեռնաշխարհին բնորոշ կենդանիներ՝ մուֆլոն, քարայծ, բեզոարյան այծ, վարազ, շնագայլ, հովազ, եղնիկ, արջ, ազնվացեղ եղջերու, որոնց գոյության մասին վկայում են նաև հայկական նախապատմական ժայռապատկերները: Խոսրովի անտառները եղել են արքունական վերնախավի սիրելի որսատեղիները, ինչպես նաև, ծառայել են բանակի զորավարժությունների համար:

Այսօր խոսրովի արգելոցի էկոհանակարգը խաթաված է: Անտառները դեռևս պարսկական և մոնղոլական տիրապետության ժամանակներից տուժել են բազում անտառահատումներից, ենթավայան գոտիներում անասունների արածեցման հետևանքներից: Այն նաև տուժել է մարդկային ներգործությունից: Խոսրով արքայի թողած ժառանգությունն անհրաժեշտ է պահպանել հոգատար, սրտացավ խնամքով: Իրականացվում են մի շարք միջոցառումներ⁵¹ խոսրովի գողտրիկ արգելոցը ճանաչողական, պատմամշակութային և էկոտուրիզմի նպատակներով օգտագործելու, բնական և գենոֆոնդային պահպանության, գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների ուղղություններով:

Old Testament the cedar tree symbolized the king or his wealth and prosperity.⁵⁰ The New Testament equates the cedar to a truthful and worthy believer.

While there is no detailed historical data on Khosrov's cedar trees, it is safe to postulate that the Armenian king wished to continue practicing sacred traditions in this cedar grove formerly worshiped through pagan sacrament. Perhaps this was done under the illusion that the cedars symbolized natural beauty and gave medicinal benefit, only by the grace of God. In fact, this tree was associated with a longer and healthier life, wealth and prosperity through the will of God. Khosrov Kotak was also known to have imported a wide variety of animal species into Armenia. He brought the Vietnamese buffalo and Caucasian spotted leopards that integrated so well with the Armenia wildlife. Other animals were gathered by the King from within Armenia such as the mouflons and bezoar goats, red foxes and bears. Khosrov Reserve was the preferred hunting destination of the royal court, and has also played an important role as a royal military training site.

Khosrov Preserve's ecosystem has been damaged over the centuries. The forest endured heavy destruction from the Persian and Mongol invasions, mostly to create fields for grazing their sheep herds. Today, the forest continues to suffer the abuse of mankind. It is imperative to preserve and cherish this valuable heritage passed down to us from the time of King Khosrov. Several initiatives⁵¹ have been proposed to safeguard the forest and raise awareness of its historical and cultural significance through exclusive ecotourism activities as well as research and conservation programs.

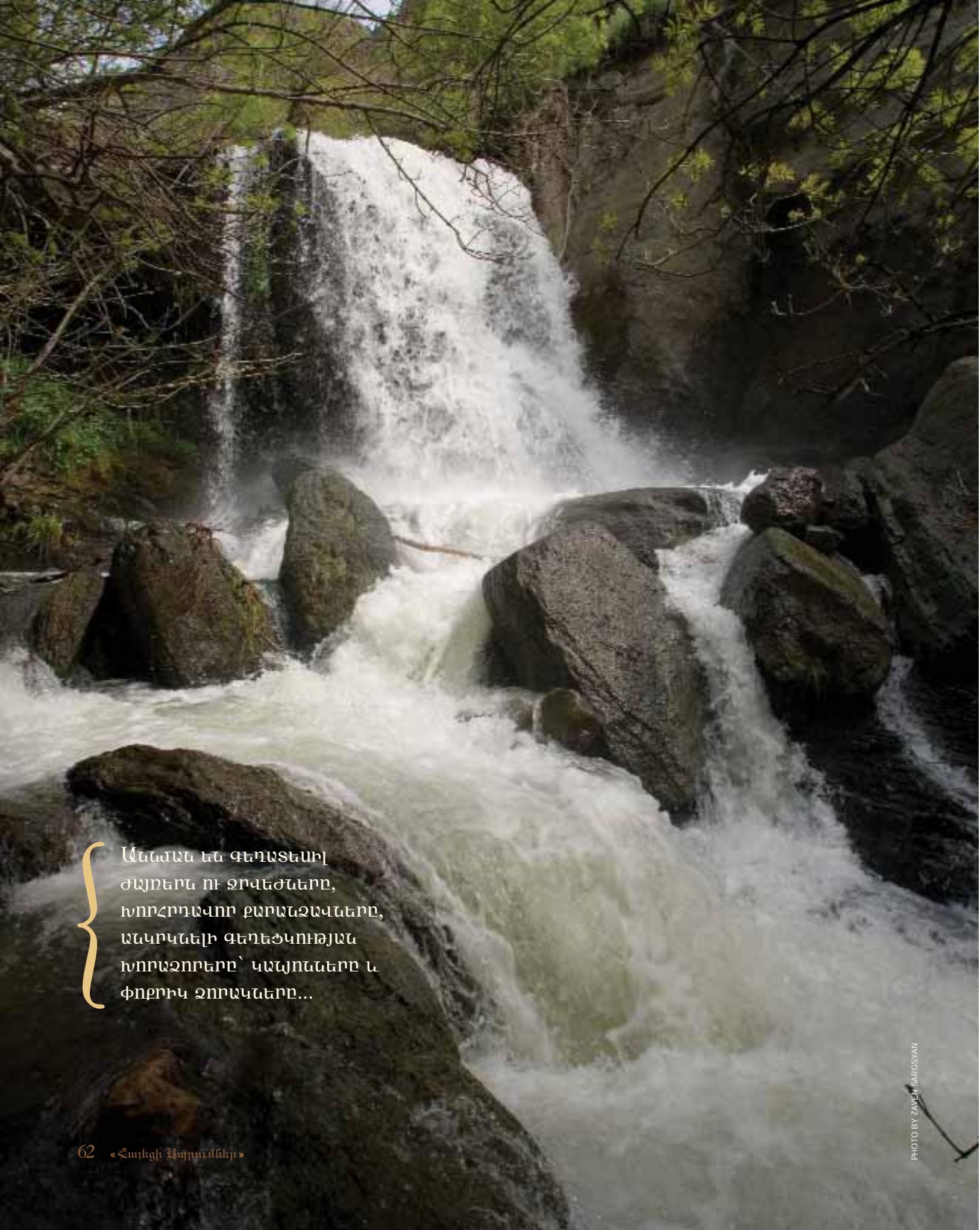

PHOTO BY HRACHIA GHAZARYAN

PHOTO BY HRACHIA GHAZARYAN

Սբ. Ստեփանոս տաճար (վերև), խաչքար, Խոսրովի անտառ, ճարտարապետական համալիր (ներքև)
St. Stephanos Cathedral (top); Khachkar, Khosrov Forests, Architectural Complex (bottom)

Անման ես գեղատեսիլ
Ժայռերու ոՒ ԶՐՎԵՄՆԵՐՈՒ,
ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ՔԱՐԱՆՉԱՎՏԵՐՈՒ,
ԽԱՎԻԿԱՆԵԼԻ ԳԵՂԵՑԿՈՒԹՅԱՆ
ԽՈՐԽՈՐԵՐՈՒ՝ ԿԱՋՈՒԱՆԵՐՈՒ և
ՓՈՔԻՒԿ ԶՈՐԱԿԱՆԵՐՈՒ...

ALL PAGE PHOTOS BY HRACHIA GHAZARYAN

Կովկասյան ջրասամույր (վերև), Կովկասյան հովազ (ձախից), Քարարծիվը հոշոտում է փասիանին (աջից)
Caucasian Otter (top); Caucasian Leopard (left); Golden eagle preys on a pheasant (right).

Անդատային ֆլորա

Անտառային ֆլորան կազմում է չոր, լեռնային բուսականությունը (frigana)⁵²: Արգելոցի տարածքում հաշվվում են շուրջ 1849 տեսակի բույսեր, որոնցից 156-ը գրանցված են հազվագյուտ և անհետացող տեսակների Կարմիր գրքում: Ամենատարածված ծառատեսակներից են մայրին, թթվին, բարդին, գիշին, լայնատերև կեշին, կենին, արոսենին, բռնչենին, վայրի տանձենին: Անում են հարյուրամյա կաղնիներ, խոտաբույսերի և մամուռի հազվագյուտ տեսակներ, գույնագույն ծաղիկներ: Կան 125 տեսակի սմկեր, որոնցից ուստի է շուրջ 37-ը: Շատ են հատկապես դեղաբույսերը, եթերային և բուրումնավետ բույսերի տեսակները:

Այսօր արգելոցի զարիվայր, թեք լանջերին ու խոնավ բացատներում ապրում են հայկական ոչխար մուֆլոնը, բեղոարյան այծը⁵³, եղնիկներն ու կիստարները, ազնվացեղ եղջերուն, կարմիր աղվեսը, գայլը, գորշ արջը, վայրի խոզը, եվրոպական նապաստակը, ջունգլիների վայրի կատուն, եվրասիական լուսանը, կովկասյան ընձայուծը⁵⁴, առաջավորասիական հովազը, կզաքիսները և աքիսները: Յաճախ հանդիպում են ոզնիներ, մացառախոզուկներ և չղջիկներ, դեղին, սև, խայտարդետ կարիճներ: Արգելոցում ընդհանուր առնամբ կան կենդանիների շուրջ 283, թռչնաշխարհի 130⁵⁵, ձկների 10-11 տեսակներ: Օձերի և մողեսների քանակությունը մերկայանում է 30 բազմատեսակությամբ:

Բվեճի ձագուկ
Baby Owl

Այծկիր
Eurasian Nightjar

Սև ամողի ձագ
Eurasian Black Vulture

ALL PAGE PHOTOS BY HRACHIA GHAZARYAN

Fauna & Flora

The flora consists primarily of plants suited to dry mountain climates,⁵² and high river valleys. There are 1,849 different plants species in Khosrov reserve, of which 156 have been recorded and registered in the Red List of Armenia's rare and endangered species. The most common trees are the pine, linden, poplar, juniper, the wide leaf elm and oak, as well as the wild pear. There are century-old oak trees, rare plants and colorful wildflowers. Khosrov Reserve boasts 125 different types of mushrooms, of which only 37 are safe to eat. There are many medicinal, ethereal, and scented plants too.

Today, Khosrov National Reserve is inhabited by Armenian mouflons (sheep) and bezoar goats,⁵³ deers and stags, red foxes, wolves, bears, wild boars, European hares, wild jungle cats, Eurasian lynx, Causasian leopards,⁵⁴ Asian panthers, martens and weasels. Porcupines, bush pigs, and bats are often found in these forested lands, as well as yellow and black scorpions. All together, there are 283 types of animals, 130⁵⁵ types of birds, 30 types of snakes and lizards, and about 10-11 types of fish in this forest.

Պիղեղասուն
Milk Mushroom

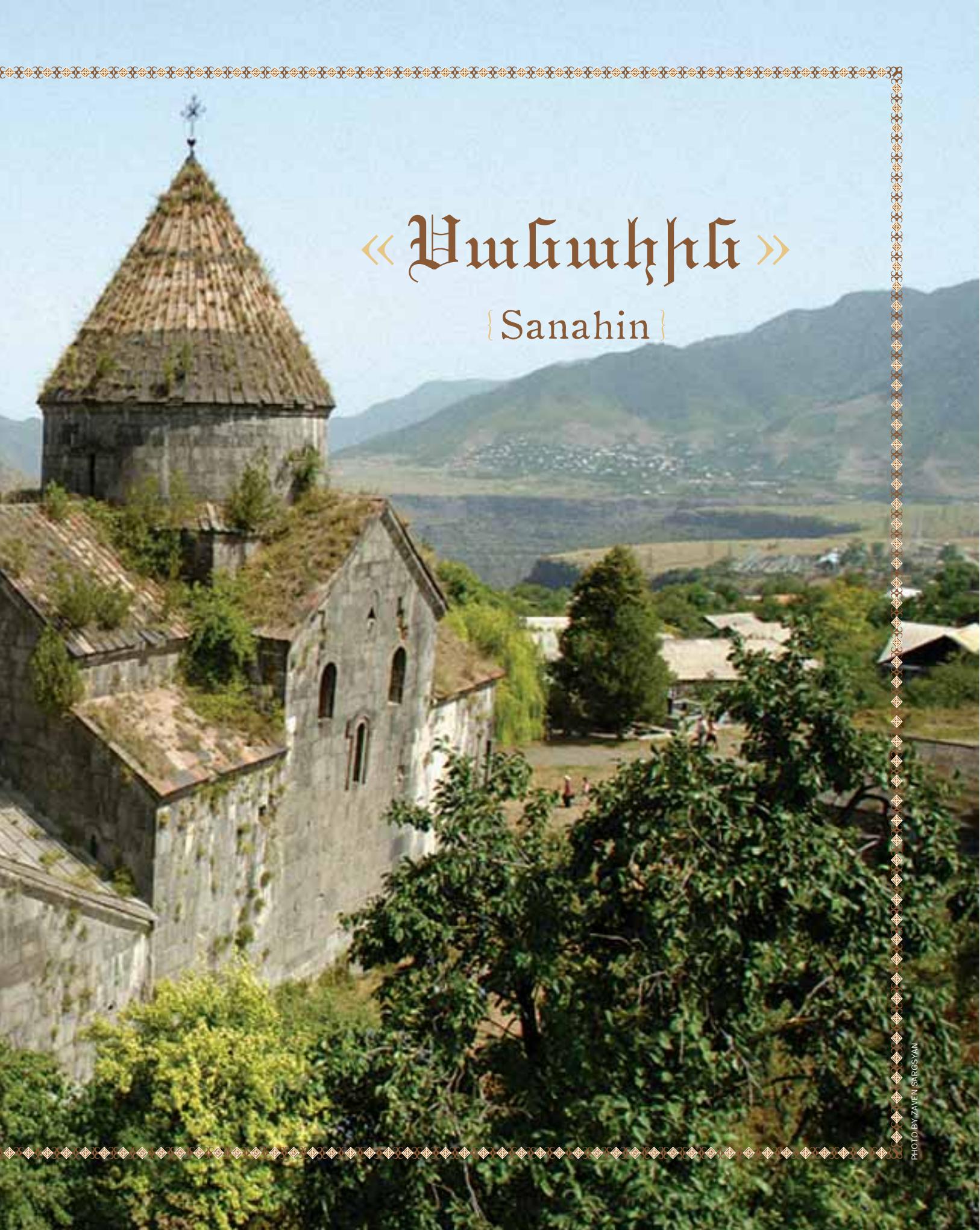
Կապար
Capers

Զննիկ
Snow Drop

ALL PAGE PHOTOS BY HRACHIA GHAZARYAN

«Սահմանի ին»

{ Sanahin }

ԱՄԱՎԾՈԾԱՎ ՉՈՐԻ ՉՈՐՎՅԱ ՍԱՆԱՀԻՆ

Mighty Sanahin, the Older of Two

Եթե գետի խորունկ կիրճի Աստվածածնաւ և Սաղու ծորերում՝ Չարին լեռան անտառապասս փեշերին է տարածվում Սանահինի հրաշակերտ վանքը, որ «մինչեւ ցայսօր զարմացուցանէ զտեսմողս⁵⁶»: Վանքը երեք կողմից շրջապատված է գյուղական տնակներով, իսկ հարավից՝ գերեզմանատներով:

Ըստ ավանդության, Քրիստոսի Բարդուղիմեոս առաքյալը գալիս է Շայաստան և հասնելով Ասձևա գավառ՝ լսում մի քարի համբավի մասին, որտեղ բազում դևեր են բնակվում: Շալածելով չար ուժերին և փշրելով կուռքերը՝ առաքյալը մի փոքրիկ քարե խաչ է կանգնեցնում լեռան վրա՝ վերջ դնելով դևերին⁵⁷: Դետագայում սուրբ հայրապետ Գրիգորը այդ առաքելական խաչը շրջեցնում էր իր հետ ողջ Շայաստանով ու ծգողականության և հոգևորության հասուլ դաշտերում շինված հերանոսական մեհյաններն ավերելով՝ նրանց տեղում կանգնեցնում էր նախ զորավոր խաչը: Պատմիչները վկայում են, որ Սանահինի վանքը նույնպես կառուցվել է Խ դարում, Գրիգոր Լուսավորչի կողմից խաչով մատնաշված սրբազն վայրում: Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ Խ դարի սկզբներում բյուզանդական

THE SPECTACULAR MONASTERY of Sanahin spreads along the forested slopes of Mt. Chatin, over the deep canyon of the Debed River, amazing the visitor even today.⁵⁶ The monastery complex is neighbored by village homes, with an interesting historic cemetery above it.

According to legends, the Apostle Bartholomew came to Armenia and upon reaching Andzevants province he learned about a rock where numerous demon lived. The Apostle drove the evil forces away, shattered their idols and raised a small stone cross on the mountain, thus putting an end to the dragons.⁵⁷ St. Gregory the Illuminator later carried this apostolic stone all around Armenia, demolishing the pagan shrines built in spiritual and holy places, and, for the first time raised the miracle-working Cross at these sites.

Historians believe that Sanahin monastery was founded in the 4th century at the sacred location marked by St. Gregory's cross. Historian Kirakos Gandzaketsi wrote that in the early 10th century a group of Armenian clergymen, known as the "Horomeans" (Romans), ruthlessly persecuted for

Սանահինի սրբ. Աստվածածին եկեղեցին | Saint Mary's Church of Sanahin

PHOTOS BY RAFFI KOJIAN

Ռոմանոս I կայսեր կողմից իրենց հակաքաղերոնական դավանանքի համար դաժանաբար հալածվելով՝ Սանահին են զայիս ժողովրդի կողմից «հոռոմացիներ» անվանված մի խումբ հայ կրոնավորներ և Սանահին գյուղում Բագրատունյաց Արքա արքայի օրոր (928-953թթ)⁵⁸, իիմնադրում են համալիրի ամենահին և առաջին՝ սուրբ Աստվածածին եկեղեցին⁵⁹: X-XIII դարերի ընթացքում համալիրը հոչակվում է եպիսկոպոսանիստ քաղաք և ձեռք բերում Գուգարքի հոգևոր կենտրոնի նշանակություն:

Համալիրի ներսում է գտնվում եռահարկ զանգակատունը, որն առանձին կանգնած մոնումենտալ զանգակատների առաջին օրինակն է հայկական ճարտարապետության մեջ: Վանքի ողջ տարածքում և շինությունների ներսում կան շուրջ հիսուն անգույզական խաչքարեր:

Սանահինի պատմությունը և շինարարությունը⁶⁰, սկսած ամենաառաջին՝ սրբ. Աստվածածին եկեղեցուց, մինչև ամենավերջին՝ ընդհանուր համայնապատկերում

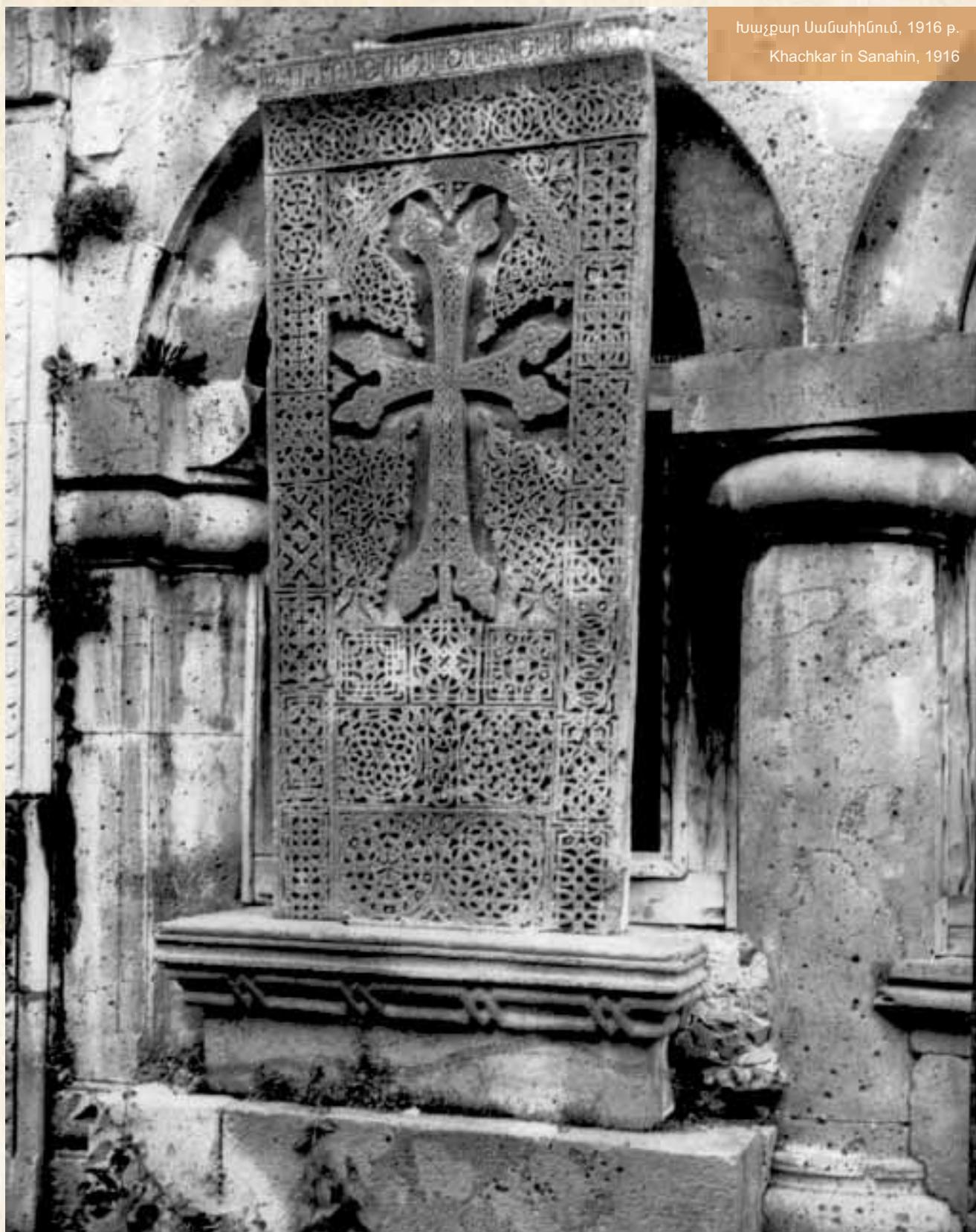
their anti-Chalcedonian faith by Emperor Romanos I of Byzantium came to Sanahin village. Here in the reign of King Abbas of Bagratuni dynasty (928-953),⁵⁸ they built the Church of St Mary⁵⁹ the oldest one remaining in the compound. In the 10th-13th centuries the monastery was the patriarchate and became the spiritual center of Gugark province.

Within the compound, there is a three-storied bell tower, the first free-standing bell-tower in Armenian architecture. There are about fifty noteworthy cross-stones to be seen all over the monastery complex. The erection of Sanahin,⁶⁰ from the first edifice, the Church of the St. Mary, to the last building, the dominating bell-tower, was carried out during the reign of three royal dynasties, over three hundred years in thirteen phases of construction. The monastery saw numerous disasters, plunder and pillage, and has seen rebuilding and redesign many times.

Վասք ողք
Տարածքում և
Շրաբությունների
Ներսում կան շուրջ
Հրանու անշուգական
Խաչքարեր:

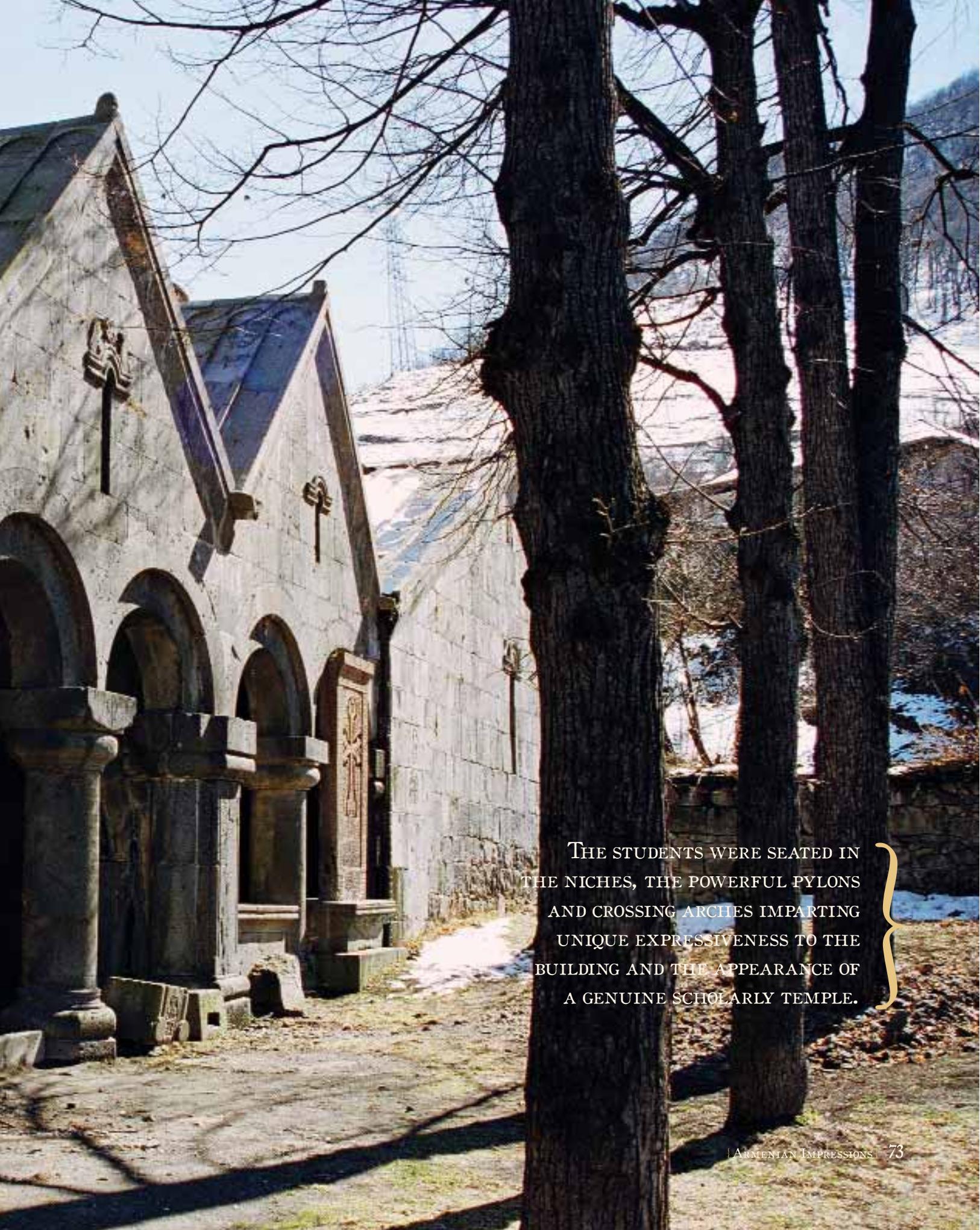
Խաչքար Սանահինում, 1916 թ.

Khachkar in Sanahin, 1916

{ Սրբաւ Խորշերուն նատել են
աշակերտաւրը, իսկ Հօնոր որդաւ-
տոյիաւրը և Խաջովո Կամարները
Կառույթին Հաղորդուիս են յուրօրինակ
Արտաշայտապատճեյուն և Իսկական
գիտական Կաճառի Տեսք:

THE STUDENTS WERE SEATED IN
THE NICHES, THE POWERFUL PYLONS
AND CROSSING ARCHES IMPARTING
UNIQUE EXPRESSIVENESS TO THE
BUILDING AND THE APPEARANCE OF
A GENUINE SCHOLARLY TEMPLE.

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

գերիշխող զանգակատունը, իրականացվել է Երեք հշխանատոհմերի օրոր և Երեք հարյուր տարվա ընթացքում ընդգրկել տասներեք շինարարական փուլ, իսկ մինչև մեր օրերը, Ենթարկվելով բազում արհավիրքների, ավեր ու թալանի, անցել բազմաթիվ վերանորոգումների և վերածնափոխումների միջով:

Կապտամոխագույն բազալտից կառուցված Սր. Աստվածածին Եկեղեցին (930-940թ.)՝ իր ճարտարապետությամբ կարևորագույն անցումային օրինակ է զմբեթավոր դահլիճի և Երկայնական ծգված խաչածն զմբեթավոր Եկեղեցու տիպերի համար: Եկեղեցու զմբեթավոր կամարների անկյունները հարդարված են խոյի, ցուլի, եզան և մարդկային գլուխներով, որ արտակարգ տպավորություն են թողնում: Եկեղեցու արևելյան պատին կից բաղաձածկ սրահները կյուրիկյան հշխանատոհմի ներկայացուցիչներ Գուրգեն հշխանի, Դավիթ Անհողինի և բարձրատոհմիկ այլ հշխանների դամբարաններն են:

The oldest edifice in the compound is the church dedicated to the St. Mary's (930-940), built of bluish rough-hewn basalt. In terms of architecture, it is significant as a transition from the domed hall to the rectangular cross-domed church. The corners of the domed arches are ornamented by impressive heads of rams, oxen, buffalos and humans. The mausoleums of Prince Gurgen, David Anhoghin and other representatives of the Kurikian princely family are in vaulted chambers at the eastern wall of the church.

The construction of another dominant church, the cross-domed Amenaprkich Katoghike, dating back to 966, was sponsored by King Ashot III the Merciful and his wife Queen Khosrovanuysh for the long and prosperous lives of their sons. Son Smbat succeeded the crown and reigned at the Ani Bagratuni throne as King Smbat the Conqueror and son Kurike founded the Armenian kingdom of Tashir-Dzoraget.

Խաչաձև-զմբեթավոր Եկեղեցի է նաև համալիրում գերակայող 966թ. Աշոտ Գ Ողորմած արքայի և նրա տիկնոց՝ Խոսրովանույց թագուհու հովանավորությամբ կառուցված սր. Ամենափրկիչ Եկեղեցի՝ նրանց զավակների՝ Սմբատի և Կյուրիկի արքատության համար: Կյուրիկեն բարեպարային ծևով Գուրգեն անունը է: Իշխան Գուրգենը սկիզբ է դրել Տաշիր-Զորագետի հայկական թագավորությանը, իսկ Սմբատ իշխանը ժառանգում է գահը և թագավորում Ամիհի Բագրատունյաց արքունի իրեն Սմբատ Տիեզերակալ արքա: Նրա արքայական հատուկ հրովարտակով Ամենափրկիջը հոչակվում է համալիրի Կաթողիկե նայ Եկեղեցի, իսկ Սանահինի համալիրը, իրեն բացառիկ շնորհ, ազատվում է հարկերից և դառնում եպիսկոպոսական նստավայր: Եկեղեցու արևելյան ճակատի ուղղանկյուն շրջանակով Երիզված քարի վրա Սմբատ և Կյուրիկե Բագրատունյաց իշխանների դեմ-դիմաց կանգնած բարձրաքանդակն է՝ Եկեղեցու գողտորիկ մանրակերտը հպատ և նվիրաբերական դիրքով ծեռքերում պահած: Դուռատորական (նվիրաբերական) պատկերագրությամբ այս բարձրաքանդակը երկրորդ հարթաքանդակն է Արևմտյան Յայաստանի Արթամար կղզու սր. Խաչ Եկեղեցու՝ Քրիստոսի և Գագիկ Արծրունու պատկերաքանդակից հետո: Ամենափրկիչ Եկեղեցու արևմտյան կղզում կցված է զավիթը, որի զանգվածեղ չորս սյուները սիմետրիկորեն դասավորված են կառույցի առանցքի նկատմամբ և վարպետորեն հարդարված զամբյուղահյուս և կենդանակերպ գլուխների բարձրաքանդակներով: Սյուներից մեկի վրա կա նաև ճարտարապետի անունը՝ ժամհայր, իսկ այսուներից ամեն մեկը խորիդանշական նապատակով հիմնել են արքունի տիկնայր՝ Մարիամը, Բավրինան և Երկու Ռուսուգանները⁶⁵. Գավիթի հարավում ցածրադիր գոլոյց կամարաշարերով ուղղանկյուն նախագավիթն է, որի երկանց երեք կտորների տակ է առնված եռանավ սրահը՝ իշեցնելով միջնադարյան պալատական սյունազարդ դահլիճները: Նախագավիթը ծառայել է որպես ուսումնական հաստատություն, հավաքատեղի, բարձրաշխարհիկ դասի հանգուցյաների տապանատուն:

1061թ. Յանուշ թագուհու կողմից սրբատաշ քարերից կառուցվում է սր. Գրիգոր Լուսավորիչ

ARCHITECTS SAY
THAT THE
PILLARS OF THESE
CHURCHES WERE
SPECIALY DESIGNED
TO WITHSTAND
EARTHQUAKES.

By a special decree of King Smbat II Bagratuni, the church of Amenaprkich Katoghike was proclaimed the Cathedral of Sanahin and the latter, as an exceptional privilege, was exempted from taxes and became the residence of the Archbishop. Princes Smbat and Kurike Bagratuni are depicted face to face in a rectangular stone frame on the eastern facade of the church, proudly and gratefully holding a replica of the church. This is the second high-relief motif at an Armenian monastery depicting the act of donation, the first being the one iconography of Jesus and King Gagik Artsruni on the wall of the Holy Cross church on the Isle of Aghtamar in Western Armenia.

On the western side of the Amenaprkich Katoghike church, there is an atrium with four massive pillars placed symmetrically along the axis of the building and thoroughly adorned by basket-shaped and animal themed high-reliefs. The name of the architect, Jamhayr, is written on one of the pillars. Each pillar was, for symbolic purposes, founded by the women of the royal family, Mariam, Bavrina, and two Rusugans.⁶¹ At the southern end of the atrium, there is a low rectangular twin-vault entrance hall with a three-nave room under three ridge roofs. It resembles a medieval palace with a pillared hall. The entrance hall served as an educational institution, gathering place and a church yard for the nobility.

Queen Hranush founded the center-domed church of St. Gregory the Illuminator, which was built of smoothly hewn stone⁶² in 1061. The church has a cross-shaped, four-niche layout, outwardly giving the illusion of a rotunda. An arcade connects St. Gregory the Illuminator church with Amenaprkich Katoghike, which has no analogue in Armenian architecture. It was also founded in the lifetime of Queen Hranush, in 1063. The building was used as a repository of relics and valuable manuscripts.⁶³ It is the earliest non-secular building of its kind to use the roof design known as “hazarashen,” borrowed from the traditional country house. The four dome-bearing pillars symbolize the sciences. There was also a rostrum from which theological speeches were voiced in the Middle Ages. The architecture of this civilian building

Սա-նա-հին

Սահմանական անունը զալիս է «սա զնա իին» ժողովրդական խոսքից: Զնա՝ նրանից ասելով՝ ժողովուրդն ի նկատի է ունեցել Հաղպատի գեղեցկագույն վանքը: Հաղպատ անունը ստուգաբանվում է որպես ամուր պատ: Հնջյունափոխվելով անունը դարձել է «Սահմանական», և գյուղը վանքի անվամբ սկսել են այդպես կոչել: Սահմանական գյուղը վաղ երկարի դարաշրջանի մշակույթի հնագույն օջախներից մեկն է, ուր բարձր զարգացման է հասել խեցեգործությունը: Պեղումների ժամանակ հաստատագրվել է զարդանախչ խեցեղեն անորմների, սափորների և կարսաների մեջ քանակություն⁶², ուստիև, վայրը ժողովրդի կողմից անվանվել է նաև «սամ-իին», որ ստուգաբանվում է որպես «իին կարսա»⁶³:

Պարսպապատի ներսում արևելք-արևմուտք երկայնական առանցքի նկատմամբ ասիմետրիկ փոխդասավորված են X-XIII դարերուները՝ սր. Աստվածածին, սր. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ամենափրկիչ Կաթողիկե երեք եկեղեցիները, Զշխարասունմատենադարանը, քացարիկ գեղեցկության զավիքը և նախագավավիքը, Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանը, միջնադարյան հայտնի փիլիսոփա և վանքի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր Տուտերդու մահարձանը (1184թ.): Պարսպաներից դուրս՝ մոտակա շրջակայրում, կառուցվել են սր. Կարապետ, սր. Հարություն, սր. Հակոբ եկեղեցիները, սր. Սարգսի մատուռը, Կյուրիկյան, Զաքարյան և Երկայնաբազուկ-Արդության⁶⁴ իշխանատուհների դամբարանները: Դամբարաններն արված են մուտքերի առջև՝ ոտքի տակ՝ հասուկ դրանց վրայով քայլելու համար, հանուն քրիստոնեական խնարհության և այն զաղափարաբանության, որ նախնաց ուկորների և թողած ժառանգության հիմքի վրա պետք է բարձրանա սերունդների հետագա պատմությունը: Դիշտակման արժանի է, որ վանքի ներսում գտնվում է Իվանե և Զաքարի իշխանների հոր՝ Սարգսի իշխանի դամբարանը՝ վրան 1187թ. գեղաքանդակ խաչքարը:

Sa-na-hin

Villagers will tell you that "Sanahin" translates to "this-older-than-that." By "that" the people meant the picturesque Haghpat monastery. The name "Haghpat" in turn translates to "strong wall." Eventually, the village of Sanahin took on the name of its famous monastery. This village was an early Iron Age cultural center where the art of pottery was highly developed. Excavations uncovered ornamented ceramics, jugs and numerous cauldrons;⁶⁴ hence the place was referred to by the local people as "san-hin" or ancient cauldron.⁶⁵

On an east-west axis inside the walled compound are the three asymmetric 10th-13th cc churches of Saint Mary's, St. Gregory the Illuminator, and Amenaprkich Katoghike, which housed a scriptorium and holy relics. The monastery complex also has an exceptionally beautiful atrium and an entrance hall, an academy founded by Grigor Magistros, and the tombstone of the abbot and medieval philosopher Grigor Tutevordi (1184). Beyond the walls, St. Karapet church is dedicated to St. John the Baptist, St. Harutyun to the Holy Resurrection and St. Hakob to St. Jacob. In addition to the churches there are St. Sarkis chapel, and the mausoleums of the Kurikian, Zakarian and Arghutian "Long Arm" princes.⁶⁶ The sepulchers are purposely placed at the entrance, to be trodden on. This serves as a symbol of Christian humility, in accordance with the philosophic belief that the future generations shall build up their history on the ashes and legacies of the ancestors. Also noteworthy is the magnificent cross-stone (*khatchkars*), dating back to 1187, erected indoors at the grave of Prince Sarkis, father of Princes Ivane and Zakare.

Յաղպատի վանքը
Շույնավես սկսել
Եօ կառուցել
Խոսրովանույշ
Քազուհու
պատվերով և
մշտապես
հովանավորել
արքունիքի
կողմից:

The monastery of Haghpat was also built by the request of Queen Khosrovanoosh with the sponsorship of the Arkunik dynasty.

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

կենտրոնագմբեթ եկեղեցին⁶⁵, որը հատակագծված է խաչաձև-քառախորան հորինվածքով, սակայն արտաքինից կարծես կլոր եկեղեցի լինի: Սր. Գրիգոր եկեղեցին բաղաձած ունեցող սրահի միջոցով կապված է հայկական ճարտարապետության մեջ զուգօրինակը չունեցող նշանառություն-մատենադարանի հետ, որը նույնականացնելու համար ամփոփվել է Հրանուշ թագուհու օրոք՝ 1063թ., և այնտեղ ամփոփվել են սրբություններ ու արժեքավոր ծեռագրերը⁶⁶:

Այն իր տեսակի աշխարհիկ շինություններում վաղագույնն է, որի ծածկում կիրառված են ժողովրդական հազարաշն տների ծածկի կառուցման սկզբունքները: Գմբեթակիր չորս սյուները խորհրդանշում են գիտությունները: Այստեղ եղել է նաև հոեսորական ամրինն, որտեղից հնչեցվել են միջնադարյան դաւանաբանական ելույթները: Քաղաքացիական կառույցի

ճարտարապետությունը կատարելապես համահունչ է համալիրի կրոնական կառույցներին: Գրատան հորինվածքում հաշվարկված են լուսավորության, օդափոխության և ջերմակայունության այն բոլոր խնդիրները, որոնք կարևոր են ծեռագիր մատյանների հոգատար պահպանության համար:

Սր. Աստվածածին և Ամենափրկիչ եկեղեցների միջև կա աշխարհիկ բնույթի ուղղանկյուն, նեղ սրահ, որը հանդիսանում է ժամանակի հոչակավոր աստվածաբան, փիլիսոփա Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու բարձրագույն հոգևոր համալսարան-Ճեմարանը: Սրահի խորշերում նստել են աշակերտները, իսկ հզոր որմնամույթերը և խաչվող կամարները կառույցին հաղորդում են յուրօրինակ արտահայտչականություն և խևական գիտական կաճախ տեսք: Եթե միջնադարում արգելվում էին դիահերձումները, ապա Սանահինի հոգևորականները բացառիկ բույլավություն ունեին զբաղվելու բժշկությամբ, դիահերձումներով և մարդու օրգանիզմի ուսումնասիրմամբ:

Այստեղ են ճգնել, ուսանել և ուսուցանել միջնադարյան կարկառուն աստվածաբան-փիլիսոփաներ Անանիա, Յակոբ, Շովիաննես Սանահինցիները, Գրիգոր Տուտերդին, Գրիգոր Մագիստրոսը, Սայաթ-Նովան:

Ինչպես հայոց բոլոր վանքերը, այնպես էլ Սանահինն իր ճարտարապետությամբ ծոված է բնական որթմերին: Բնության գեղեցիկ ամայնա-

is in harmony with that of the religious compound. The design of the library solves the problems of lighting, ventilation and stable temperature that are crucial for the thoughtful conservation of manuscripts.

There is another secular construction between the St. Mary and Amenaprkich churches, a narrow rectangular hall that used to be the higher spiritual school founded by the greatest philosopher and theologian of his time, Grigor Magistros Pahlavuni.

The students were seated in the niches, the powerful pylons and crossing arches imparting unique expressiveness to the building and the appearance of a genuine scholarly temple. When autopsies were prohibited in the Middle Ages, the clergy of Sanahin were granted an exceptional permit to practice medicine, autopsy and examination of human organs. Such outstanding philosophers and

theologians as Anania, Hakop, and Hovanes of Sanahin, Grigor Tutevordi, Grigor Magistros, and Sayat Nova served, studied and taught here.

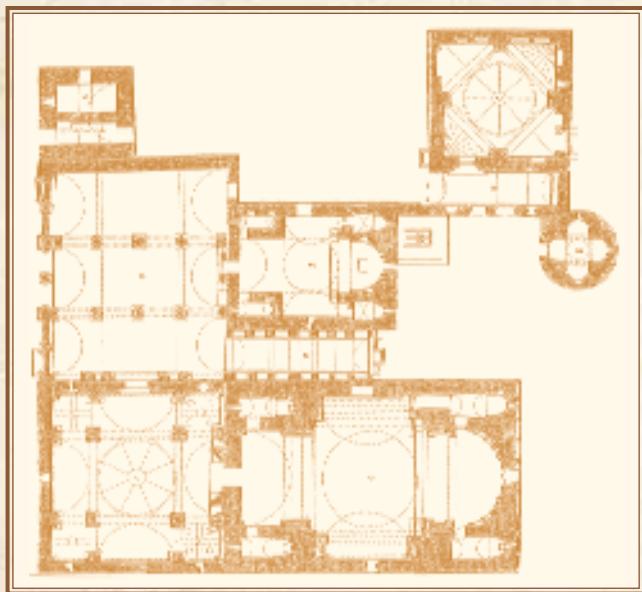
As is the case with all the Armenian monasteries, Sanahin's architecture is in tune with its surroundings. The basalt bridge built in 1192 by order of Queen Vaneni in commemoration of her untimely deceased spouse King Abbas fits naturally into the beautiful scenery. Among single-span bridges of Armenia, this has the widest span, 18 meters, connecting the banks of the Debed River.⁶⁷

The interiors of all three churches built within the compound were adorned by murals which are in poor condition today. The delicate and tasteful ornamentation of the entrances and windows, floral capitals, adorned arches, frames and pylons and the majestic heavenward domes, which were all the more impressive in the middle ages, are fascinating. Although the layout of the compound is asymmetrical, all the structures are monumental and streamlined, built in harmonious proportions. According to historians, there were columns which spanned and thus drew altar curtains in monasteries. Architects tell us that the pillars of these churches were specially designed to withstand earthquakes.

The individuality of Armenian architecture shows

Ինչու Հայոց բոլոր
Վաւերը, այսու է
Սահական Իր
ճարտարապետությայը
Չոփած է բաւարարություններին:
Տարածի բարօն
Խոնավորական Կրոնի բարությունը
Պատերի ողջ երկարությանը:

Սահմանական հատակագիծ | Floor plan of Sanahin

պատկերը լրացնում է XIIդ. բազալտակերտ կամուրջը՝ 1192թ. կառուցված Վանենի բազուիու պատվերով՝ նրա վաղամեռիկ ամուսնու՝ Արքաս արքայի հիշատակին: Դայաստանի միաբռնչք կամուրջների մեջ այն ունի ամենամեծ թրիքը, որ 18 մետր բացվածքով միացնում է Դեբե գետի երկու ափերը⁶⁷:

Համալիրի ներսում կառուցված բոլոր երեք եկեղեցիների ներին հարդարանքում եղել են այսօր արդեն վաստ պահպանված որմնանկարներ: Դիացնում է համալիրի արտաքին տեսքի՝ շրամուտքերի և պատուհանների նրբաճաշակ, տեղին և չափավոր զարդարանդակները, բուսազարդ խոյակները, գեղարձանակ կամարաշարերի, եզրակացների և որմնամույթերի հարդարանքը, վեհաշութ, երկնասլաց զմբերները, որոնք միջնադարում շատ ավելի տպավորիչ և գեղեցիկ են եղել: Զնայած համալիրի հատակագիծի ասիմետրիկ նոտեցումներին՝ բոլոր շինություններում իշխում են համամասնությունների ներդաշնակ, փոխկապակցված հարաբերումները՝ շեշտված սլաքիկ, մոնումենտալ լուծումներով: Պատմիները հիշատակում են, որ վանքերում եղել են սյուներ, որոնք պտտելիս, բացվել են բեմի վարագույրները: Սյուները կառուցվել են հատուկ հաշվարկներով, որպեսզի երկրաշարժերի ժամանակ որոշ սեպեր միայն ցած ընկնեն, իսկ ամբողջական սյունը մնա անսասան:

Հայկական ճարտարապետության յուրօինակությունը ի հայտ է գալիս Սահմանականի և նրանից ընդհանումը

in the use of spaces, building methods, and similarity of construction materials used at Sanahin and Haghpat (3 km away). Both monasteries share common chronology⁶⁸ and similar fates, but at the same time each possesses unique and enchantingly distinctive features. The construction of Haghpat monastery was also commenced by order of Queen Khosrovanush and continuously sponsored by the royal court. Sanahin and Haghpat used to be major centers of religion, culture and learning, owners of rich estates and beneficiaries of donations. They continuously competed with each other for dominance. According to some sources, the renowned architect Trdat, the builder of churches in Ani, also contributed to the design of Sanahin and Haghpat.

Sanahin and Haghpat fascinate us with their refined creative solutions, harmonious arrangement of secular and religious edifices and the prevalence of civilian buildings in the compounds. Both monasteries served as exceptional models for the further development of medieval Armenian architecture in terms of spatial balance in asymmetric layouts and the elements of interior and exterior ornamentation (monumental portraits, murals, records, bas-reliefs), and the wealth of highly evolved cross-stones.

For centuries Sanahin survived enemy attacks and natural disasters. It has withstood the upheavals of time. Although a UNESCO protected monument, Sanahin is now threatened by the Oriental Hornbeam plant ("ghajji" in Armenian). Due to the high humidity of the climate, this weed has made its way along the entire surface of the monastery drilling holes in its masonry and walls, threatening the integrity of this powerful marvel of Lori. ☸

Հայկական մատուռով

Կատուրաների մեջ պահ

ունի ամենամեծ թուաքը,

որ 18 մետր բացվածքով

մատառում է Դեբեդ

գետի երկու ափերու:

Երեք կմ հեռու գտնվող Յաղպատի վանական համալիրների ճարտարապետության, կառուցման հնարքների և նյութի, նրանց պատմական ծակատագրերի մերձեցնան⁶⁸, և, միաժամանակ, ամեն մեկի բացառիկ ինքնատիպության հմայքում: Յաղպատի վանքը նույնպես սկսել են կառուցել խոսրվածույշ թագուհու պատվերով և մշտապես հովանավորել արքունիքի կողմից: Սանահինը և Յաղպատը համեստացել են Եպիսկոպոսական կամ թեմական, մշակութային-գիտակրթական կարևորագույն կենտրոններ, հարուստ նվիրատվություններ ու կալվածքներ են ունեցել, նաև առաջնայ-նության համար մշտապես նրգակցել են միջյանց հետ: Պատմում են, որ Սանահին-Յաղպատի ճարտարապետներից է եղել Անիի Եկեղեցիների կերտման դափնեկիր Տրդատը: Սահանինը և Յաղպատը հայկական միջնադարյան ճարտարապետական առանձնահատկությունների հետագա զարգացումների համար համեստացել են բացառիկ ննուշօրինակներ՝ թե ասիմետրիկ:

հատակագծերում տարածական ներդաշնակ հավասարակշռություն ստեղծելու, և թե ներքին և արտաքին հարդարանքի տարրերով (կտիտորական մննումնենտալ պատկերաբանդակներ, որմնանկարներ, արձանագրություններ, հարթաքանդակներ):

Դարեր ի վեր Սանահինի համալիրին չեն կարողացել վնասել ոչ ահարկու թշնամիները, ոչ բնական արհավիրքները, և այն կանգուն է մնացել ժամանակի վայրիվերում-

ներում: Սակայն Սանահինը մեր օրերում լուրջ թշնամի ունի: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի բացառիկ պահպանության կարիք ունեցող հուշարձանների շարքին դասված համալիրը հիրավի վտանգված է ղաֆի բույսի պատճառով: Տարածքի բարձր խոնավության արդյունքում ղաֆին աճում է Եկեղեցիների պատերի ողջ երկայնքով: Այն պարբերաբար հեռացվում է, սակայն քարերում ճաքեր առաջացնելով՝ լրջորեն

սպասում է թագավորաշունչ անզուգական վանական համալիրի հուշարձանների ամբողջականությանն ու գոյությանը: ☩

SANAHIN'S ARCHITECTURE
IS IN TUNE WITH ITS
SURROUNDINGS... DUE TO
THE HIGH HUMIDITY OF
THE CLIMATE, "KHAJİ"
HAS MADE ITS WAY ALONG
THE ENTIRE SURFACE OF
THE MONASTERY...

« Ալոք Հայուսանունի »

Խաչատր Աբովյան

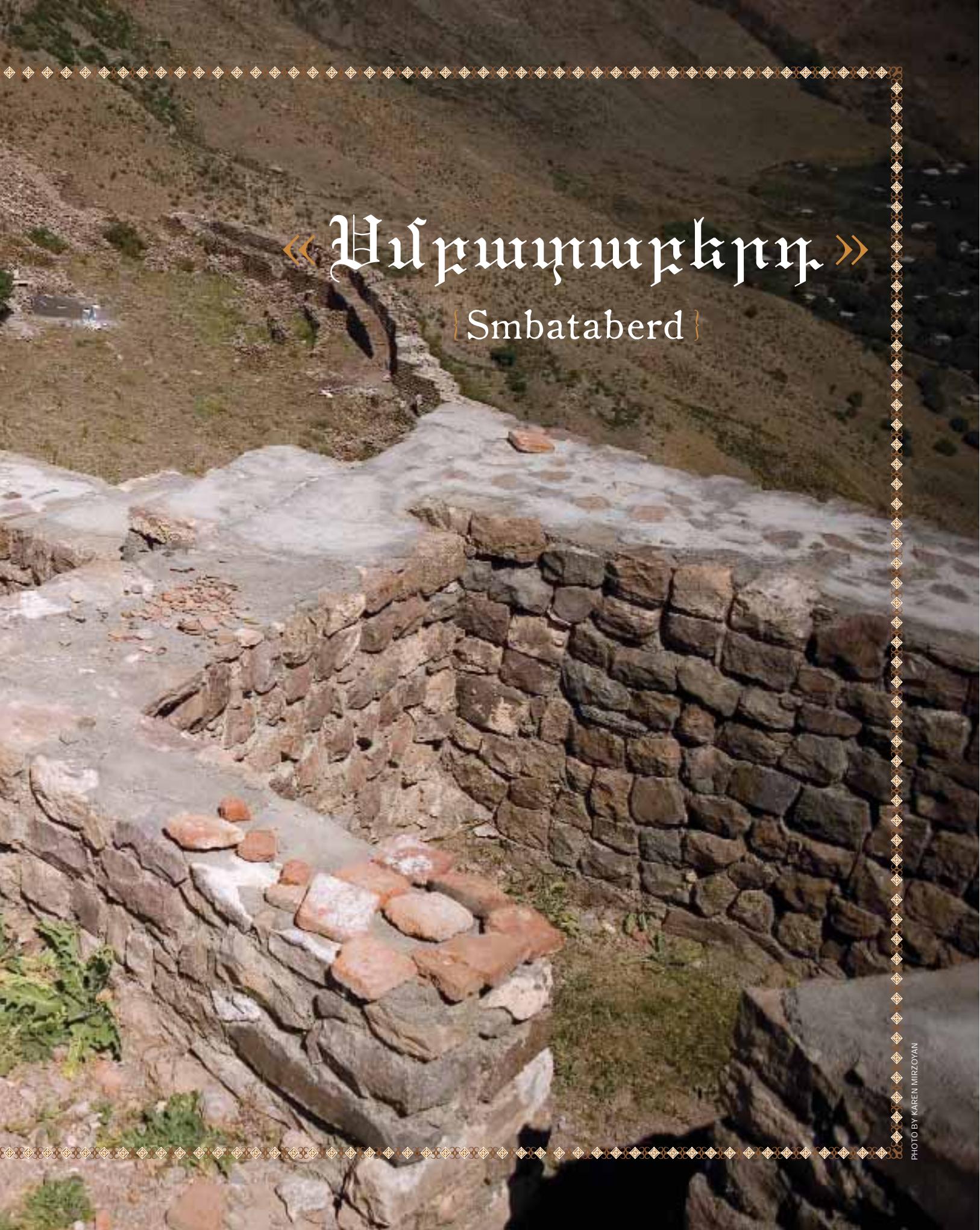
Լոռվա ամեն մի քար գիրք է, ամեն
ապառաժ՝ պատմություն,
ամեն մի հիմ բերդ, մասուռ և
Եկեղեցի՝ կենդանի վարժապետ, իսկ
Սանահինա և Յաղպատի վանքերի
պատերը՝ խոսուն վարժատում⁶⁹:

Armenia's Wound

Khachatur Abovyan

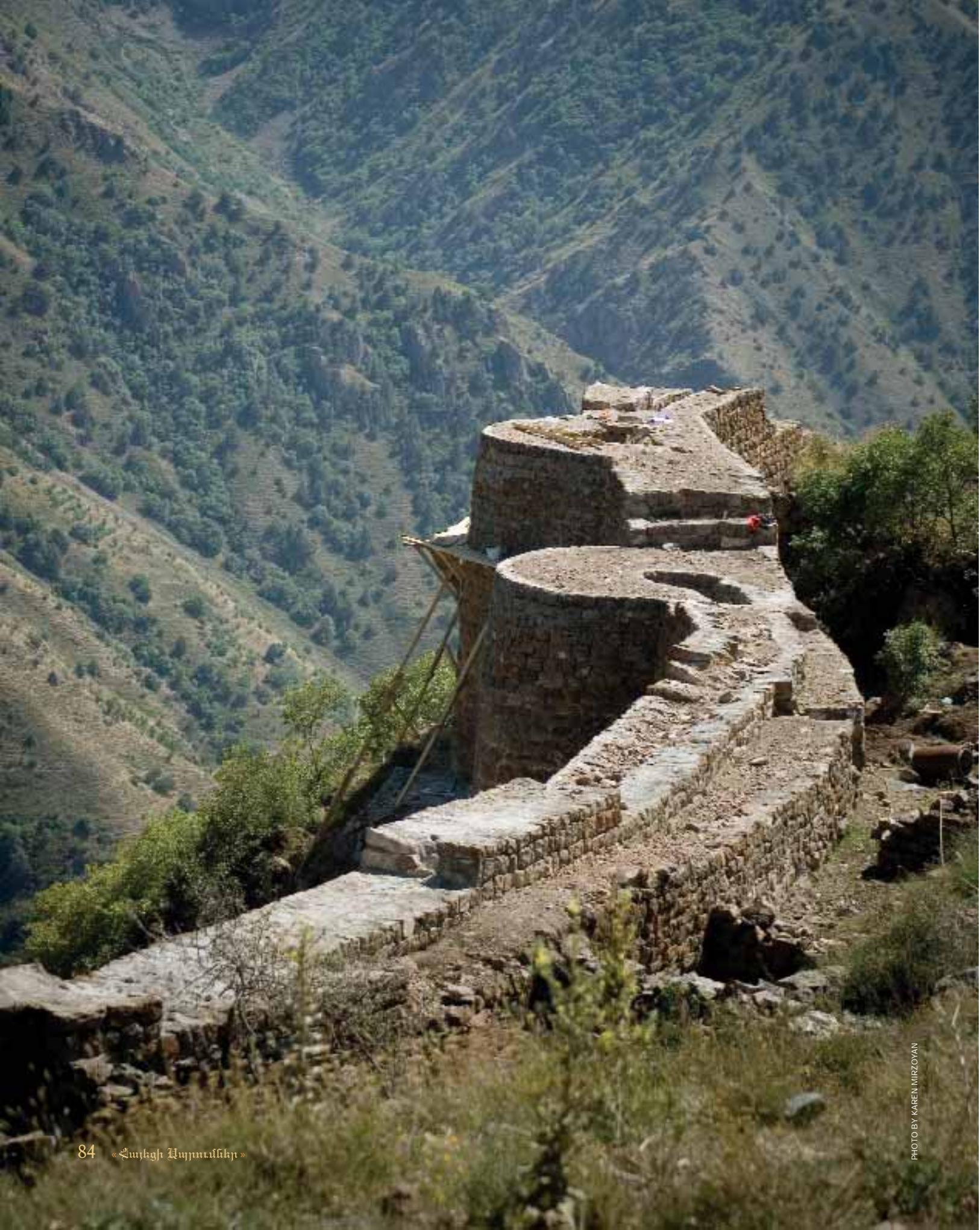
Every single stone in Lori is a book,
every single cliff, a story,
every ancient fort, chapel and church,
a living tutor, and the walls of
Sanahin and Haghpat monasteries,
talking schools.⁶⁹

«Սմբատաբերդ»

{ Smbataberd }

Սյունիքաց Զորաց Հենակետ Սմբատաբերդ

Smbataberd, the Mighty Fortress of Syunik

Ծատ են հայոց պատմական բերդերը, հազարավոր: Քայաստանը ոչ միայն քարերի, այլև քարերդամրոցների աշխարհ կարելի է անվանել: Այս՝ այնպիսի երկրի համար, ինչպիսին մերն է, բնական է, որ գոյության պայքարի և բնական ընտրության արդյունքում պետք է մշակվեին պաշտպանության հուսալի մեխանիզմներ, հետևաբար այնտեղ, որտեղ բարձր լեռներն ու անդունդներն այլևս չեն պաշտպանում, կառուցվում էին բերդեր և վանքեր՝ իրու անարիկ պատսպարաններ: Քայաստանի յուրաքանչյուր գյուղ, ավան և քաղաք ունեցել է իր հզոր, պարսպապատ բերդը: Ուշադիր ընթրցողը կնկատի նաև, որ հայոց իհնավուց վաճեցեն ել կարծես բերդեր են՝ կառուցված անմատչելի բարձր տեղերում՝ պաշտպանված բնական լեռներով ու անդնդախոր ձորերով՝ հանդիսանալով դժվարամատչելի պարսպապատ ապաստարաններ:

Եվրոպայի զանազան երկրներում խոյանում են հորսնեական և միջնադարյան շրջանից պահպանված բազմաթիվ ամրոցներ, բերդեր, դյակներ, որոնք այսօր խնամքով բարեկարգված են՝ ներկայանալու իրենց երեմնի փառքով ու ողջ գեղեցկությամբ: Քայլական բերդերը, սակայն, այսօր լրված են, ամայի, ավեր...

HISTORICAL ARMENIA once had fortresses numbering in the thousands. Therefore, Armenia is not only a country of stones; it is also a world of stone citadels.

Yes, in a country of this type, quite naturally, struggle for existence and natural selection would result in the development of powerful defenses. If the high mountains and chasms did not provide enough protection, defensive walls were built in the form of fortresses and fortified monasteries. Each Armenian village, town or city had its mighty fortified walls. A careful observer will also note that ancient Armenian monasteries are very much like fortresses, built in unassailable high places, protected by natural mountains and deep crevices and featuring inaccessible walled hide-outs.

Prominent in many European countries are numerous fortresses and castles, preserved since Roman or Medieval times, maintaining their former glory and splendor. Comparable Armenian strongholds however are abandoned, deserted and crumbling. Under each heap of ruins though, there are centuries of history, the history of struggle by distinguished sons of Armenia, of the heroic deeds of the Armenian people, of

Ամրություն

Հարյուրամյակների պատմություն ունեցող բերդերը ժամանակագրորեն բաժանվում են հետևյալ խմբերի:

- 1 Ամսապատմական կիկլոպյան ամրոցներ՝ շինված առանց շաղախի, հսկա ու անտաշ քարերից (Շենգավիթ, Այրում, Քաղսի),
- 2 Ուրարտական շրջանի բերդեր (Վանի, Էրեբունու բերդեր և այլն),
- 3 Իելլենիստական, օրինակ Գառնու ամրոցը,
- 4 Արշակունյաց թագավորության ժամանակների և միջնադարյան բերդեր, որոնք կարելի է խմբավորել ըստ պատմական Հայաստանի նահանգների (Բարձր Հայքի, Վան-Վասպուրականի, Սյունյաց աշխարհի բերդերը, այդ շարքում՝ Քջին, Ամբերդը, Տիգնիսը, Սմբատարերդը և այլն):
- 5 Կիլիկիայի հայկական թագավորության հասուն միջնադարյան շրջանի բերդեր (Սմբատակլա⁷⁰, Լևոնկլա, Օծաբերդ, Վահկա, Անարզաբար և բազում այլ), որոնք իրենց ամրաշինական բարձր ճակարդակով ներշնչման աղբյուր են հանդիսանում բյուզանդական և Եվրոպական բազմաթիվ ամրոցների համար:

Fortresses

The many centuries-old fortresses can be chronologically divided into several groups.

- 1 Prehistoric cyclopean fortresses built with no mortar, of giant rough stones (i.e. Shengavit, Ayrum, Kaghisi)
- 2 Urartian fortresses (i.e. Van, Erebuni),
- 3 Hellenistic fortresses (i.e. Garni fortress)
- 4 Fortresses of the Arsacids and the Medieval period, which can be grouped with regard to the historical provinces of Armenia (i.e. Highland Hayk, fortresses of Van and Vaspurakan, Syunik region, including Bjni, Amberd, Tignis, Smbataberd).
- 5 Medieval fortresses of the Armenian Kingdom of Cilicia (Smbatakla,⁷⁰ Levonkla, Otsaberd, Vahka, Anarzaba and many others), whose high level of building skill was a source of inspiration to the Byzantine and European fortress builders.

PHOTO BY RAFFI KOJAN

Գառնի տաճարը և
VII-ի եկեղեցու
ավերակները

Garni Temple and
ruins from a 7th
century church

PHOTO BY MAX SIVASLIAN

Երկնակարկան
Կաքավաբերդ

Imperial
Gakavapert

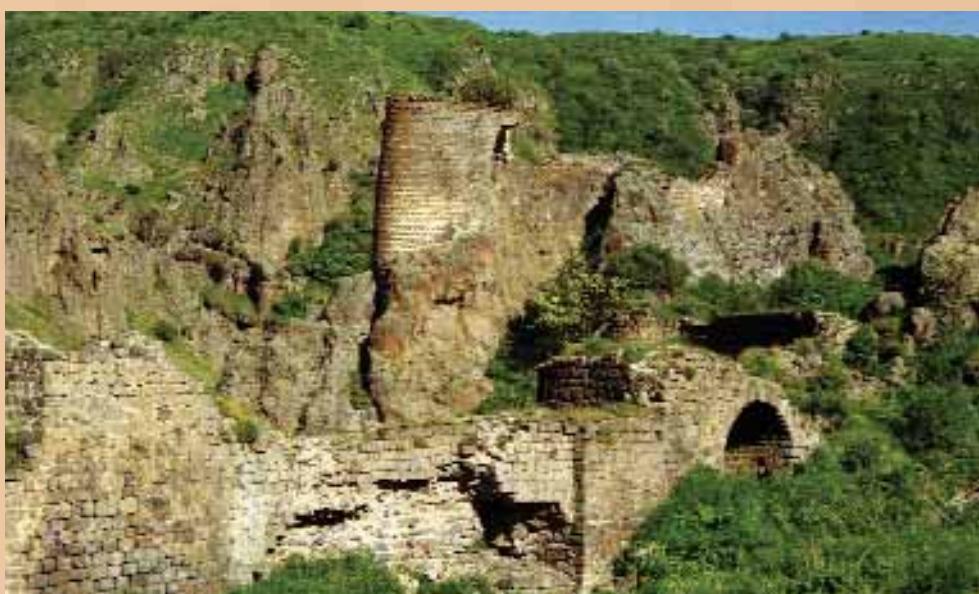

PHOTO BY HRACHIA GHAZARYAN

PHOTO BY RAFFI KOJAN

Այսօր կանգուն են միայն բերդի պատերը, որոնց շարվածքն իրականացված է սեպած մշակված անտաշ և սրբատաշ պաղատն քարերով և կրաշաղախով:

Today, only the walls of this great fortress have remained. These walls are built with a mix of refined and rough basalt stones.

Բայց յուրաքանչյուր ավերակի տակ
դարավոր պատմություն կա,
մաքառող և շինարար հայ ժողովրդի
հերոսամարտերի, իշխանական
սիրանքների, դաժան
պաշարումների ու քաջազուն
հայորդների պայքարի
պատմությունը: Իշխանների ու
ժողովրդի ազատ ապրելու անսպաս
մղումն է պայմանավորել
կառուցելու բազմաթիվ
բերդամրոցներ ու
բերդաքաղաքներ: Դայաստանում
բերդեր կառուցվել են պատմական
բոլոր ժամանակներում: Ամրոցները
շինվել են երկրի ռազմավարական
և հաղորդակցման կարևոր ուղիների
վրա: Դրանք զբաղեցրել են
կենսական նշանակության
բարձունքներ, թշնամիների
հարձակումների ժամանակ
հանդիսացել դիմադրության
հենակետեր: Այսպիսով, ամրոցներն
ունեցել են երկու հիմնական

the fierce sieges and of the princely exploits. The insatiable drive of the princes and the people for freedom precipitated the construction of numerous strongholds and fortified cities. The construction of strongholds in Armenia was constantly ongoing. Fortresses were built both on strategic roads and routes of communication. They occupied vitally important heights, and at times of invasions they became pockets of resistance. Thus, the fortresses had two basic functions, as fortifications and as dwellings.

The Center of Historical Syunik in the 10th century was the town of Yeghegis.⁷¹ To the east of Yeghegis, on a sheer unscaleable cape jutting out between two gorges rests Smbataberd, which is also known as Tsakhatskari Berd. Ghevond Alishan wrote that the

PHOTO BY KAREN MIRZOYAN

Ամրոցն ունի մեկ ընդհանուր պատ, որն այն բաժանում է Երկու՝ հյուսիսային ու հարավային մասերի: Երկու հատվածներում էլ կան ներքին միջնաբերդեր:

The fortress has one main wall that divides the space in two sections, northern and southern divisions. In each of these sections there are secondary fortresses.

գործառույթներ՝ ռազմավարական և բնակելի:

Պատմական Սյունիքի կենտրոնը
X դարում Եղեգին⁷¹ քաղաքավանն
էր, որից դեպի արևելք՝ Երկու
ձորակների միջև գտնվող
դմվարամատչելի բարձունքին,
արծվի պես թառել է Սմբատաբերդը,
որը հայտնի է նաև Ցախաց քարի
կամ Ցաղաց քարի բերդ
անվանմամբ: Ղ. Ալիշանը գրում է, որ
քաղաքը և բերդը ունեցել են նույն՝
Սմբատաբերդ կամ Ցախաց քար
անվանումը⁷² և մինչև VII դարի
առաջին քառորդը պատկանել են
Սյունյաց իշխաններին, ապա X
դարում անցել Բագրատունի
արքայատոհմին, իսկ XIII դարում
Չաքարյանների կողմից
ճվիրաբերվել են Օրբեյան
իշխաններին և մինչև XV դարը եղել
նրանց արռանիստը: 1605թ.
քաղաքը և բերդը հիմնովին
ավերվել և մարդաբախվել են

city and the fortress had the same name of either Smbataberd or Tsakhatskar,⁷² and up to the early 7th century belonged to the Princes of Syunik, then in the 10th century passed to the Royal House of Bagratuni, and in the 13th century was presented by the Zakarians to the Orbelian Princes, remaining their princely seat until the 15th century. In 1605, the city and the citadel was basically ruined and depopulated as a result of Shah Abbas and the Turko-Persian wars.⁷³ Bishop Sarkis Jalalian, describing the fortress in his travel book, wrote that Tsakhatskar was a green city with sweet water and healthy air, and Smbataberd, which was built in its southern suburb, was an unassailable fortress within the city, erected in a gorge, surrounded by high mountains, with abundantly flowing

{ ...պյատես, որտես բարօք
լեռներն ու անդամական
զյւս օդին ուշտուածուա,
սառութպում էրն բերդեր և
վասքեր՝ իբրև լաւորն
ուաստարաւաներ:

IF THE HIGH MOUNTAINS
AND CHASMS DID NOT PROVIDE
ENOUGH PROTECTION, DEFEN-
SIVE WALLS WERE BUILT IN
THE FORM OF FORTRESSES
AND FORTIFIED MONASTERIES.

Շահարասի, ապա թուրք-պարսկական պատերազմների արդյունքում⁷³: Սարգիս Եախսկոպոս Զալալեանն իր ճանապարհորդությունների գրքում նկարագրում է բերդը՝ գրելով, որ Յախաց քարը եղել է առողջարար օդով, բարեհամ ջրով սիզավետ մի ամբողջ քաղաք, որի հյուսիսային կողմում կառուցված Սմբատաբերդը հանդիսացել է քաղաքի անարիկ միջնաբերդը՝ գետեղված ձորամիջում, շրջապատված բարձրակատար լեռներով, ուր հորդառատ խոխոցացել են անուշահամ առուները⁷⁴: Այսօր կանգուն են միայն բերդի պատերը, որոնց շարվածքն իրականացված է սեպածն մշակված անտաշ և սրբատաշ քազալտե քարերով և կրաշաղախով: Բերդի հատակագիծը պայմանավորված է տեղանքի ձևով և ռելիեֆի առանձնահատկություններով: Ամրոցն ունեցել է երեք դուռ, գլխավոր մուտքը եղել է հյուսիսային կողմից:

Յուսիսային և արևելյան մուտքերն անցնում են թաղածածկ սրահներով, որոնց տանիքներին ավերակ վիճակում պահպանվել են դիտանոցները և պահակատները: Արևելյան և հարավային կողմներից ամրոցը եղերում են եղեգիսի, արևմտյան կողմից՝ Արտարունի ծորերը, իսկ հյուսիսում ծավալվում է լեռնաշղթամ: Բոլոր կողմերից բերդն ամրացված է բրզածն պարիսապներով: Ամրոցն ունի մեկ ընդհանուր պատ, որն այն քաժանում է երկու՝ հյուսիսային ու հարավային մասերի: Երկու հատվածներում էլ կան ներքին միջնաբերդեր:

Սմբատաբերդը լիարժեքորեն ներկայացնում է «միջնադարյան ամրոցի» իսկական կերպարը. ա) այն իր դիրքով պահով է եղել թշնամիների հարձակումներից, բ) միայն պատերի շարվածքից զգացվում է, որ ունեցել է ներկայացուցչական, պատկառելի հորինվածք, ինչը ահ ու անզորություն է ներշնչել այն գրավել հանդգնողներին, գ) ամրոցի տեղադրությունը, ինչպես նաև քարձը պարիսապները, աշտարակ-դիտանոցները բերդապահներին ընձեռել են շրջակա ձորահովտիսներն ու գյուղերը լավագույնս դիտարկելու հնարավորություն, դ) ունեցել է ջրամատակարարման աղբյուր՝ իբրև պաշարումների ժամանակ գոյատևել կարողանալու պարտադիր պայման: Տեղում պահպանվել են բնակելի շինությունների ավերակները և ջրավազանների մնացորդները: Զուրն ամրոց են հասցրել մոտակա

sweet-tasting and gurgling brooks.⁷⁴ Standing today are only the walls of the fortress, built of wedge-shaped basalt stones and mortar. The base of the fortress is formed by the actual cliffs it rests on. The fortress had three doors, with the main entrance on the north. The northern and eastern entrances passed through vaulted halls, with watchtowers partially preserved on their roofs. On the east and the south the fortress borders on the gorge of Yeghegis, to the west is Artabuni gorge and on the south it is simply mountains. Smbataberd is fortified by a pyramid-shaped enclosure on all sides. The fortress has one common wall, dividing it into two parts, the southern and the northern part. The two parts contain interior strongholds.

Smbataberd is a true specimen of a medieval fortress. a) It was secure against hostile attack by virtue

of its geography, b) by the appearance of the walls it is clear that the fortress had a solid structure and appearance, causing potential aggressors to fill with awe and dismay, c) the fortress' position, high enclosure, and watch towers enabled the defenders to observe the surrounding terrain and villages to their best possible advantage, d) the fortress had logistical support, to secure its survival in an emergency. The remnants of dwellings and water reservoirs have been found, with the water supplied to the fortress by a pipeline from the nearest wells. The marks of the pipes can be seen by the side of the road, where the cape juts out from the mountain chain.

Alishan believes that the history of the fortress is associated with the struggle by Smbat I Bagratuni (890 – 914) against the Arab Yusuf, the amir of Arropatene,⁷⁵ because in the 10th century the principal target of Arab assaults was the gorge of Yeghegis. Today, on the way to Zorats church, one may stumble upon a magnificent *khachkar* which determines the location of King Smbat and his faction's graves. Yeghiazarian in turn wrote that the fortress is named after Prince Smbat of Syunik.⁷⁶ Narator Asoghik attests however that Smbataberd was built "by the hands of Stepanos' father."⁷⁷ At the time of Mongol invasions in Syunik in the 13th century, Prince Orbelian was a prominent political figure. He held negotia-

ՄԻՋԱՆ ՊԱՏԵՐԻ
ՀԱՐՎԱԾՔԻ ԶԳԱՅՎՈՒՄ
Է, ՈՐ ՈՒՆԵՑԵԼ Է
ԱԵՐԿԱՎԱԾՈՒԹՅՈՎԱԿԱՆ,
ՊԱՏԿԱՆՈՒՄ ՀՈՐԻԱՎԱԾՔ,
ԻՆՉՈ ԱՀ ՈՒ
ԱՇՈՐԻՒԹՅՈՒՆ Է
ԱԵՐԸՆՈՒ ՎԱՆ ԳՐԱՎԵԼ
ՀԱՆԴԳԱՄՈՒՆԵՐԻՆ

աղբյուրներից բերված ջրմուղով, որի հետքերը նկատելի են ճանապարհի եզրին՝ լեռնաշղթայի պարանոցի հատվածում:

Ալիշանը Ենթադրում է, որ բերդի պատմությունը կապված է Եղել Աստրատականի առաք ամիրա Յուսուֆի դեմ Սմբատ և Բագրատունու (890-914 թթ.) պայքարի հետ⁷⁵, քանի որ X դարում արաբների հարձակումների գլխավոր թիրախը Եղեզաց ծորն էր: Այսօր Եղեզիս գյուղից դեպի Զորաց Եկեղեցի տաճող ճանապարհին կա շրեն կամարակապ մի խաչքար, որը մատնանշում է Սմբատ արքայի և նրա գինակիցների գերեզմանավայրը: Յ. Եղիազարյանը գրում է, թե ավելի հավանական է, որ բերդը կոչվելիս լինի Սյունյաց Սմբատ իշխանի անունը⁷⁶: Ասողիկ պատմիչը վկայում է սակայն, որ Սմբատաբերդը շինվել է «ի ձեռն հօրն Ստեփանոսի»⁷⁷:

Սյունիքի վրա մոնղոլական արշավանքների ժամանակ՝ XIII դարում, հեղինակավոր քաղաքական գործից է Եղել Սմբատ Օրբեյան իշխանը: Նա բազմից զգալի հաջողություններով բանակցել է մոնղոլների հետ՝ վայելելով Մանգու խանի բարեհաճությունը: Սմբատ իշխանը մոնղոլներից ստացել է լայն արտօնություններ ու գավառներ: Նրա շնորհիվ Սյունիքը ապել է համենատարար խաղաղ պայմաններում, զարկ է տրվել շինարարությանը և մշակույթին: Հայոց և վրաց սպառապետ-իշխանի կոչում վաստակած Սմբատ Օրբեյանի վարչական կենտրոնը Եղեզաց ծորն էր, միգուցե նաև Սմբատաբերդը, որն Օրբեյանները ընդարձակել են և ամրացրել: 1331թ. դրությամբ Տաթեկի վաճքի ու Նորավանքի կողքին Սմբատաբերդը հիշատակվում է որպես ծաղկուն ամրոց⁷⁸: Սմբատը զավակ չի ունեցել, և որդեգրել է իր կոտսեր Եղեզի Տաթեկի Տաթեկ որդիներից մեկին՝ Ստեփանոսին, որը հետո դարձել է Սյունյաց թեմի եպիսկոպոսը⁷⁹: Ելելով Ասողիկ պատմիչի վկայությունից, բերդն իր անվանումը կարող էր ստանալ ավելի շուտ Սմբատ Օրբեյան իշխանին պատկանելու համար: Պատմությունը վկայում է, որ Սմբատը քազավորական շուրջով թաղվել է Վայոց Զորի Ամաղու Նորավանքում: Ցավոք, մեր պատմագիրները հայկական բերդերի պատմության ու տարեգրության վերաբերյալ կցկուուր տեղեկություններ են հաղորդում, և այսօր էլ հստակ չէ, թե որ Սմբատի անվանը է կոչվում բերդը:

Սակայն Սմբատաբերդի Երբեմնի փառքն ու գորությունը պատկերացնելու համար բավական են նաև ամրոցի բնորոշման Ստեփանոս Օրբեյանի խոսքերը, որը բերդը կոչում է «բարձրահոչակ և սուրբ առարինարան»⁸⁰:

tions with the Mongols many times, enjoying the favor of Mangu Khan. Prince Smbat received from the Mongols extensive benefits and lands. Due to him, Syunik had a comparatively peaceful life, undergoing a period of development and culture. Smbat Orbelian had merited the titles of both Armenian and Georgian Prince and Troop Commander, and his governance center was Yeghegis gorge, and perhaps more specifically Smbataberd, which he expanded and fortified. In 1331, Smbataberd, located near Tatev and Noravank, was mentioned as a blossoming fortress.⁷⁸ Smbat had no children, so he adopted Stepanos, one of the three sons of his younger brother Tarsaij, who later became bishop of Syunik diocese.⁷⁹ According to evidence by narrator Asoghik, the fortress could have more likely been named after Smbat Orbelian, who owned it. History tells us that Smbat was given a royal funeral at Amaghu's Noravank monastery in Vayots Dzor. Unfortunately, our historians recorded very little information about Armenian fortresses. And even today it is unclear as to which Smbat was the fortress named after.

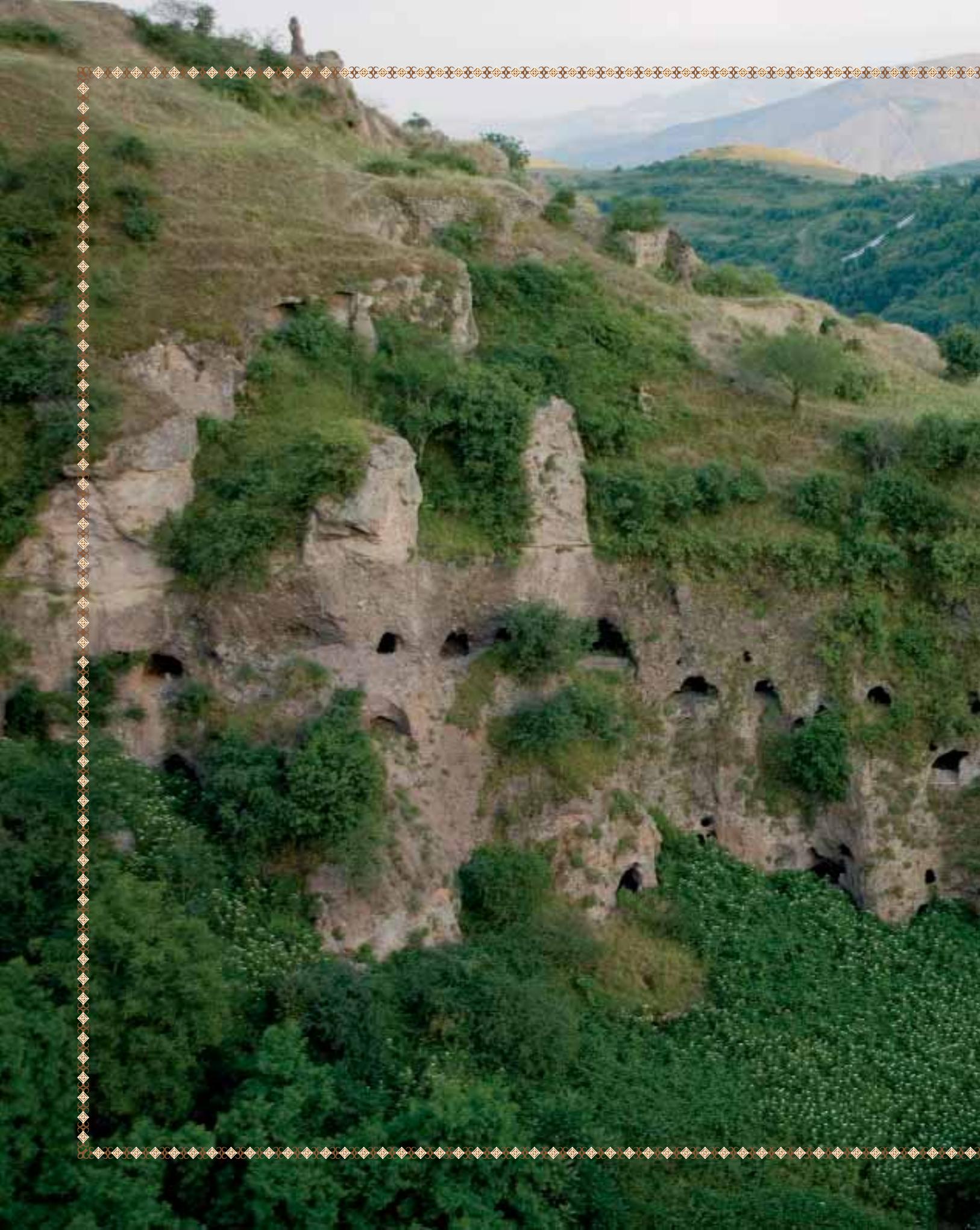
Stepanos Orbelian called the fortress "a place of grand and sacred righteousness".⁸⁰ A visit to this site will reveal Smbataberd's might and former glory.

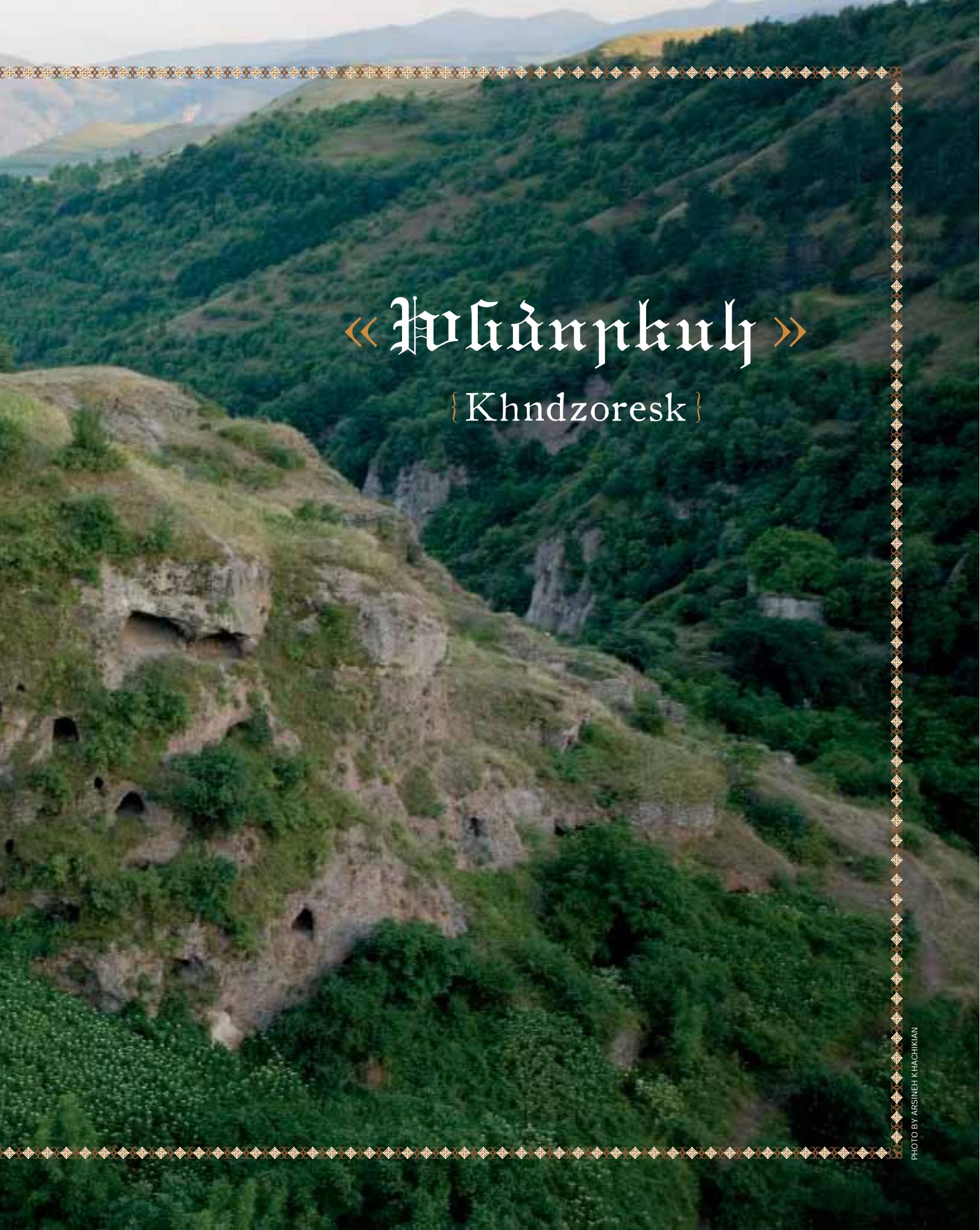
Երկու ծորակների միջև գտնվող դժվարամատչելի բարձունքին արձվի պես բառել է Սմբատաբերդը, որը հայտնի է նաև Ցախար բարի կամ Ցախար բարի բերդ անվանմամբ

To the east of Yeghegис, on a sheer unscaleable cape jutting out between two gorges rests Smbataberd, which is also known as Tsakhatskari Berd.

PHOTO BY RAFFI KOJIAN

«Խնձօրեսկ»

{ Khndzoresk }

Սյունիքաթ Զորակոր Աղաստարան Խնձորեսկ

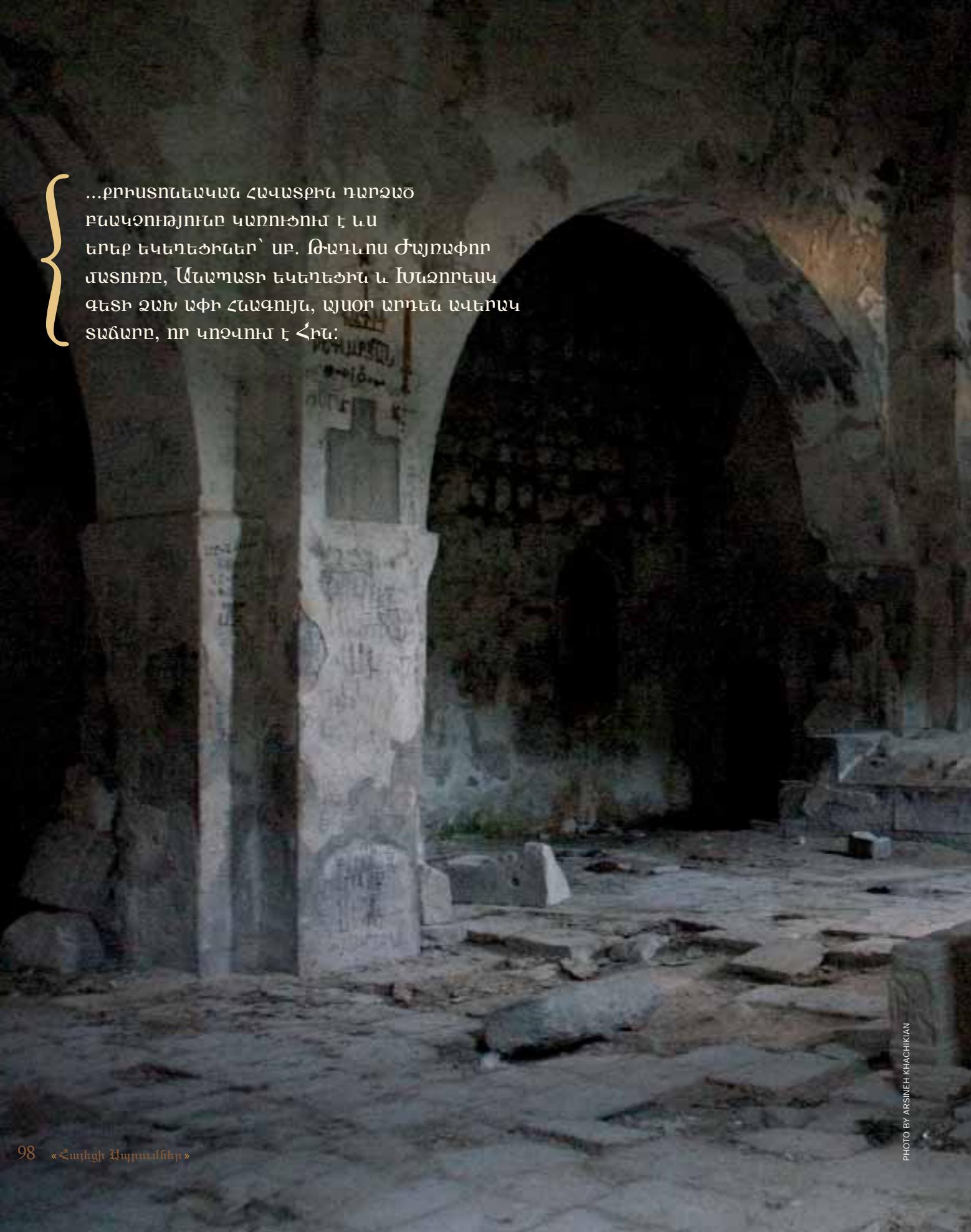
Old Khndzoresk, the Mighty Safe Haven of Syunik

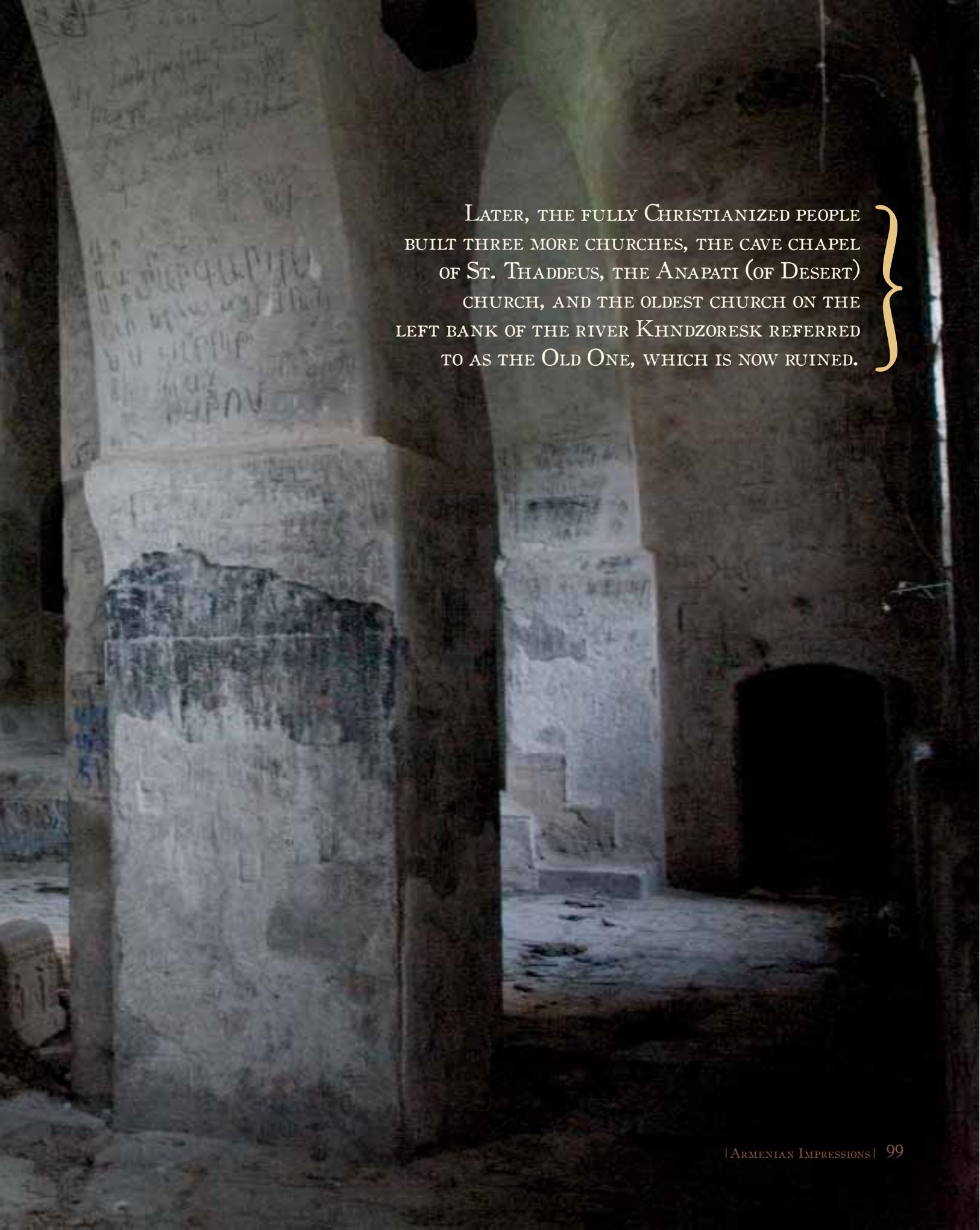
Որիս քաղաքից 15 կմ հյուսիս-արևելք՝ ծովի մակարդակից 1580մ բարձրությամբ, Զանգեզուրյան բնության մեկ այլ հրաշալիքն է պատմաբարաննավային հին Խնձորեսկը:

Դայտմվելով զառիթափ լանջերի և հարյուրավոր բրգաձև քարատակերի աշխարհում՝ ականայից հիմնում ես, թե որքան խորագետ և հրաշալի է հայոց բնությունը, որ իր զավակներին պաշտպանելու և ապաստանելու համար արարել է ժայռամնիք նման բնակավայրեր: Փիսրուն ապարներից «Ճարտարապետ» քամին կերտել է քարակոփ, հուսալի անձավներ, որոնք ձգվում են մոտ երեք կմ և ընկած են միջինը 100-120մ բարձրությամբ լանջերի միջև: Յետագայում բնակիչներին մնում էր միայն մշակել բնության ստեղծած հարյուրավոր բնական քարանձավները: Մարդիկ ժայռերի մեջ բացել են դրներ և երդիկներ, որոշ քարատակերի պատերը հարթեցրել և հղկել կավով: Յուրաքանչյուր կացարան միջանցքով քաժանվել է երկու մասի, մեկում բնակվել են մարդիկ, մյուսում՝ ընտանի-կենդանիները (սոուն և գոմ): Տեղանքն անհարմար էր շինարարական աշխատանքների համար, հետևաբար մարդիկ կառուցել են լանջերն վեր ձգվող գետնից 20-30 մետր բարձրության

THE INACCESSIBLE OLD cave town of Khndzoresk, a natural wonder of Zangezur, is situated fifteen kilometers northeast of Goris, at an elevation of 1,580 meters above sea level. When observing this world of steep slopes and hundreds of cone-shaped rocks, one immediately fills with admiration: how wise and miraculous Armenian nature is to have built up such rocky towns to safeguard and harbor its progeny. Out of fragile rocks, the wind sculpted solid stone shelters stretching for about three kilometers along 100-120 meter high slopes. The inhabitants only had to fine tune these innumerable natural caves. By pouring hot water on the rock they made it softer for hacking doors and ventilation holes in the stone, smoothing the walls and covering them with clay. A corridor divides each shelter into two chambers, one for humans, the other one for domestic animals (house and barn). The terrain was not convenient for construction hence people erected 20-30 meter high terraces on which collective shelters were built so that the roof of one served as the yard for another. Rope ladders tied to first floor entrances were used to climb multi-story rock shelters. Men and women climbed from one

{ ...քրիստոնեական Հավատքին դարձած
բնակչությունը կառութում է ևս
երեք եկեղեցիներ՝ սր. Թաղւան Ժայռափոր
տաճուհը, Անգղատի եկեղեցին և Խնջորեսկ
գետի ջախ լգի Հավագոյին, պյուր արուեն և Վերան
Տաճարը, որ կոշվում է Հրա:

LATER, THE FULLY CHRISTIANIZED PEOPLE
BUILT THREE MORE CHURCHES, THE CAVE CHAPEL
OF ST. THADDEUS, THE ANAPATI (OF DESERT)
CHURCH, AND THE OLDEST CHURCH ON THE
LEFT BANK OF THE RIVER KHNDZORESK REFERRED
TO AS THE OLD ONE, WHICH IS NOW RUINED.

դարավանդներ, որոնց վրա դասավորված խմբային կացարաններից մեկի տաճիքը մյուսի քակն էր: Քազմահարկ քարատակերով տեղափոխվելու համար օգտագործել են պարանագործ սանդուղքներ, որոնց ծայրերը կապել են առաջին հարկերի կացարանների մուտքերից: Անձուկ ժամապարհներով և վտանգավոր կաշեփոկ-պարաններով քարատակերի մի հարկից մյուսն էին բարձրանում նույնիսկ կանայք՝ մեջքներին կապելով ծանր զամբյուղներ, ջրով լի սափորներ և փորիկ երեխաններին:

Կացարանների լուսավորությունը միայն մուտքի բացվածքից էր, քանի որ անձավները չէին կարող ունենալ պատուհաններ: Քարատակերում այսօր կարելի է տեսնել փորված քարե նստարաններ, ամբարներ, դարակներ, կացարանների հատակներին՝ ուղղանկյուն ջրհավաք փոսեր, իսկ գոմերում՝ անասնակերի մսուրներ: Համեմատաբար հարթ են կենտրոնական հատվածի քաղամասերը: Ենթադրվում է, որ բնակվայրային մշակումներն այսուղի արվել են XIV-XV դարերում:

Թե երբվանից են խնձորեսկում մարդիկ բնակություն հաստատել, հայտնի չէ: Սակայն գյուղում հաստատագրվել է «սահիտակ ժայռ» կոչվող հեթանոսական մեհյանը՝ ծիսակատարությունների հետքերով, հետևաբար նշանակում է, որ խնձորեսկում մարդիկ ապրել են դեռևս հեթանոսական ժամանակներից⁸¹: Պատմիչները վկայում են, որ քրիստոնեության մուտքը խնձորեսկ եղել է մեծ դժվարություններով⁸², քանի որ այնտեղ և, արհասարակ, ողջ Սյունիքում միշտ է ուժեղ են եղել հեթանոսական ավանդույթները: Տեղացիների մոտ աղոթելն ու մկրտությունն ընդունված չի եղել: Միայն 1665թ. գյուղում կառուցվել է սր. Յոհանիսի եկեղեցին, որը ենթարկվել է Տարևի միաբանությանը: Ապա քրիստոնեական հավատքին դարձած բնակչությունը կառուցում է և երեք եկեղեցիներ՝ սր. Թադևոս ժայռափառ մատուռը, Անապատի եկեղեցին և խնձորեսկ գետի ձախ ափի հնագույն, այսօր արդեն ավերակ տաճարը, որ կոչվում է Քին:

Ժողովրդական գեղեցիկ ավանդություն կա խնձորեսկի հիմնադիրների մասին: Եղել են երկու որսորդ եղբայրներ՝ պարսկահայատակ հայեր Ասուան և Թավարը, որոնք որսի ժամանակ հետապնդելով եղինիկին՝ հասել են խնձորեսկ, տեսել վայրի

**Բաշտարու քարատակերով
ՏԵՂԱՓՈԽՎԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՕԳՏԱՎՈՐԾԵԼ ԵԱ
ՊԱՐԱՎԱԳՈՐԾ
ՍԱՆԴՈՒՐԺԱՆԵՐ, ՈՐՈՆՅ
ԾԱՐԵՐԸ ԿԱՊԵԼ ԵԱ
ՎՈՎԶԻՆ ՀԱՐԿԵՐԻ
ԿԱՅՁԱՐԱՆԱՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԵՐԻՒՅ:**

floor to another using narrow and precarious passageways and leather-strip ropes carrying heavy baskets, water jugs and babies fastened to their back. The dwellings could be lit only through doorways since the caves could have no windows. Today, one can still find benches, storage nooks, shelves, rectangular water pits and feeding racks carved in stone. The central districts are relatively level. It is believed

that larger-scale development of this town began in the 14th –15th centuries.

It is not known exactly when the first people settled in the gorge now known as Khndzoresk, however a pagan shrine bearing ritual traces and referred to as the White Cliff was found in the village. Therefore, people have lived in Khndzoresk at least since pagan times.⁸¹ According to historians, the advent of Christianity in Khndzoresk faced great

difficulties⁸² since here and in the whole of Syunik province pagan traditions were strong. The locals were not accustomed to prayer and baptism. Only in 1665 was the St. Hripsime church built in the village. Later, the fully Christianized people built three more churches, the cave chapel of St. Thaddeus, the Anapati church, and the oldest church on the left bank of the river Khndzoresk referred to as the Old One, which is now ruined.

There is a traditional story related to the foundation of Khndzoresk. There were once two hunter brothers, Armenian subjects of Persia, Asua and Tavar. In pursuit of a deer, the brothers reached Khndzoresk, and upon seeing the inaccessibility and the advantages of the place, decided to establish a village and to resettle here—thus getting rid of the cruel Persian tax collectors. Later on, numerous residents who suffered from Persian taxes followed suit and emigrated to Khndzoresk from the Persian province of Atrpatakan. The deep, forested Khndzoresk gorge was indeed the best hideout from oppression and for survival. When one looks at the deep gorge it is not clear where the dwellings begin and end.

The people of Old Khndzoresk hunted, practiced stockbreeding, agriculture and various crafts. The bards and singers of Khndzoresk were quite famous

անմատչելիությունն ու հարմարավետությունը և որոշել են բնակավայր իհմնել և վերաբնակվել այնտեղ՝ այդպիսով ազատվելով պարսից դաժան հարկահանությունից: Ապա, նրանց օրինակով Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Աստրապատական գավառից այստեղ են տեղափոխվում բազում բնակիչներ, որոնք պարսկական ծանր հարկահանության զոհերն էին: Խնձորեսկի անտառապատ խոր ծորն իրոք լավագույն թաքսոնց էր դաժան հարկերից ազատվելու և նարդկային գոյությունը շարունակելու համար: Դին Խնձորեսկի քարատակերի առաջին բնակիչները նախնադարյան մարդու պես զբաղվում էին որսորդությամբ, անասնապահությամբ, հողագործությամբ, ամենատարբեր արհեստներով: Թավրիզում մեծ հռչակ են վայելել հատկապես Խնձորեսկի աշուղգուսանները: Աբրահամ Կրետացին հիշատակում է նաև, որ Խնձորեսկում շատերն են գործ և կարպետ գործել⁸³: Ժամանակի ընթացքում հուսալի ապաստարանի բնակչության թիվը կտրուկ աճում է, քանի որ մարդիկ, լսելով որ Խնձորեսկում հարկեր չեն վճարում, հոգ բազմությամբ եկել և վերաբնակվել են այստեղ:

Դին Խնձորեսկը բազմաբնակ քարանձավային քաղաք էր մինչև 1958թ: Արդյունաբերական

in Tabriz. Over time, the population of this reliable refuge had grown dramatically as rumors spread that Khndzoresk did not pay taxes, and immigrants came here to settle in multitudes.⁸³ Old Khndzoresk was a heavily populated cave town until 1958. Owing to Armenia's industrialization, the population started to leave the cave dwellings in search of jobs in centers of industry. The last residents of Old Khndzoresk left in 1969. In the 1950s, the village of New Khndzoresk⁸⁴ was founded on the plain just above Old Khndzoresk. Water pipes were laid, and apartment buildings were built. What induced Armenians to get so attached to these cave homes so isolated from the outer world, and to lead a nearly prehistoric way of life until the 1970s? Perhaps they felt the compelling instinct of self-defense, or else the inclination to be an integral part of nature?

Today, the ancient caves have become a ghost town, but when one enters some caves it seems the owners left for a moment and are about to come back soon.

In Armenian history, the years of 1722-1730 were marked by liberation revolts in Syunik and Artsakh

Խորունկ ծորին նայելիս անհասկանալի է, թե որտեղ են սկսվում և որտեղ վերջանում կացարանները:

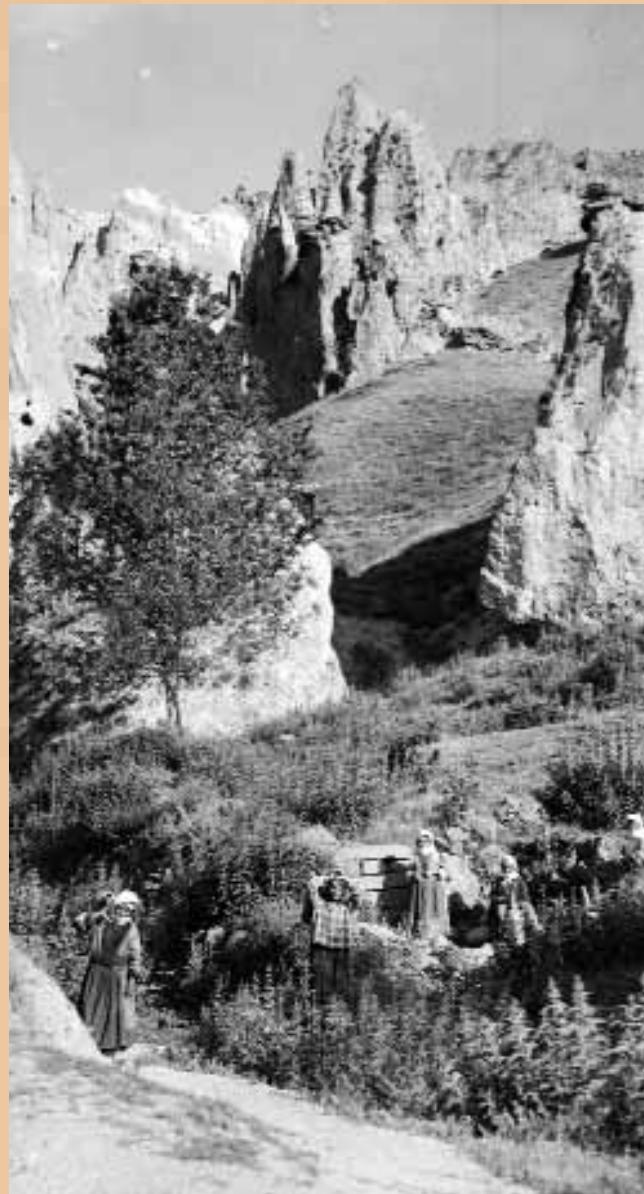
Gazing through the depths of Old Khndzoresk.

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

ԾԱԼԿԵԼԻ ՉՈՐ

Խնձորեսկը ժողովողի կողմից
անվանվել է նաև «Շակերի ծոր», իսկ
«Խնձորեսկ» անվան ստուգաբանման
մի քանի տարբերակներ կան:
Դամաձայն դրանցից մեկի՝ այդ
տարածքում աճել են մշտապես առատ
բերք տվող բազմաթիվ խնձորենիներ:
Անվանումը բացատրվում է խոր-ծոր
բառերով, որոնք հետագայում
հնչյունափոխվել են խործորեսկ-
խնձորեսկ ձևով: 1735թ, երբ Արքահամ
Կրետացի կարողիկոսը Մուղանի
դաշտավայրով, Գորիսի, Տաթևի վանքի
կողմից Պարսկաստամից վերադարձել
է Էջմիածին, նրա ճանապարհն
անցնելիս է եղել Խնձորեսկով, որտեղ
կարողիկոսը կանգ է առել, հնայվել ու
զարմացել մարդկանց ապրուստի
պայմաններով և իր «Պատմության» մեջ
հանգամանորեն նկարագրել է
բնակավայրը՝ փաստելով, որ
կենտրոնացուղ Խնձորեսկուն այդ
ժամանակ ապրել է 800 ծուխս
(ընտանիք), որը մեծ թիվ է գյուղական
բնակչության համար⁸⁴: Հետևաբար
Խնձորեսկը հարուստ և մարդաշատ
բնակատեղի է եղել: Սյունյաց նահանգի
ամենամեծ բնակավայրը և կենտրոնը
եղել է Հարանդ գավառը: Հարանդի
ամենակենտրոնը Վրևեյան
Դայաստանի ամենամեծ գյուղը՝ Դին
Խնձորեսկը էր, որի համար էլ վերջինս
անվանվել է ճիշտ այնպես, ինչպես
աչքի կենտրոնը՝ խնձորակը: Սա էլ
քարանձավային քաղաքի անվանման
մեկ այլ բացատրությունն է:

Կանայք աղբյուրի մոտ, 1934 թ.
Women near a mountain spring, 1934

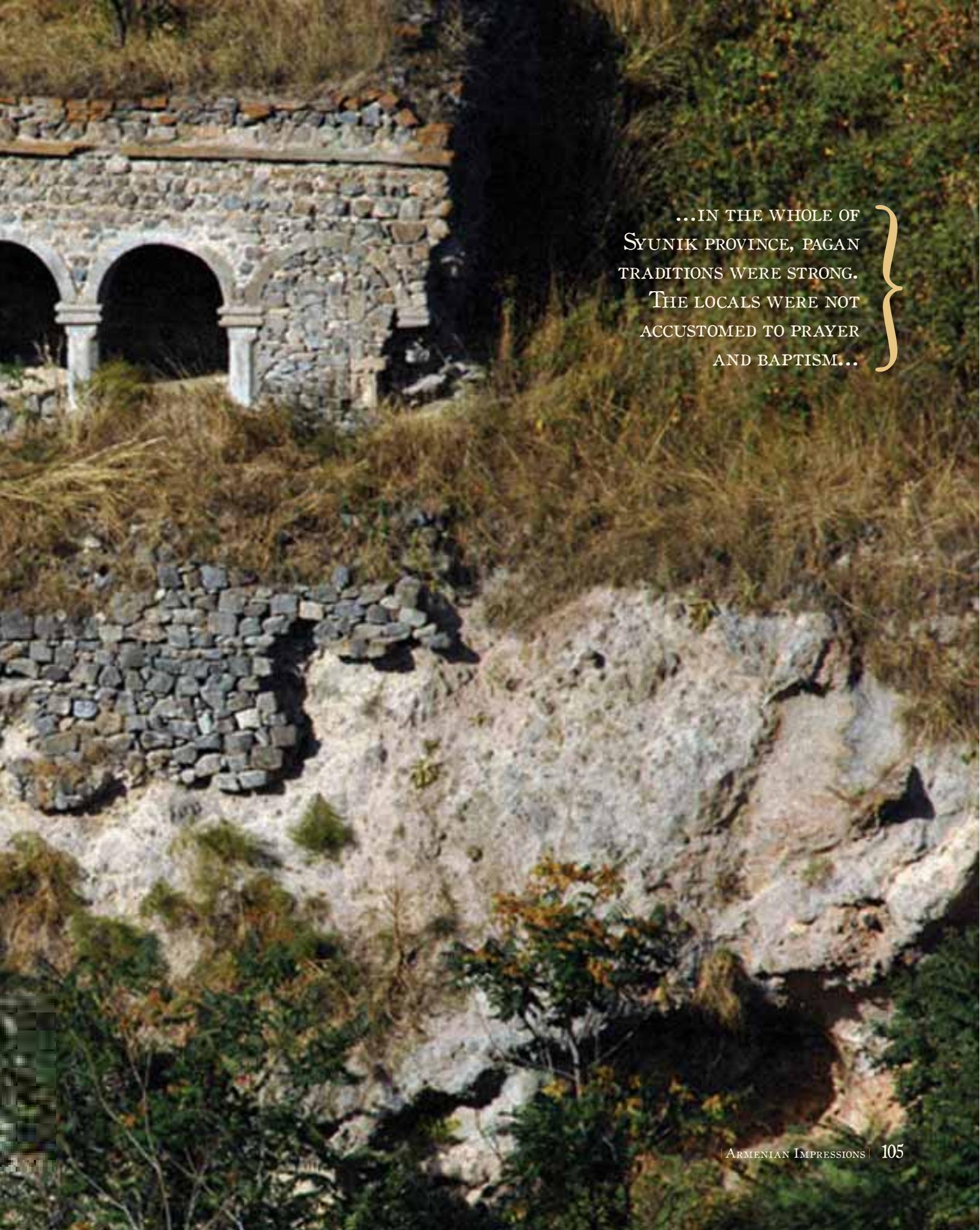
Անձավներ բրզան ժայռում, 1934 թ.
Caves in pyramid-shaped rocks, 1934

Gorge of Hollows

The people also referred to Khndzoresk as the Gorge of Hollows. The word "khndzor-esk" has several explanations, one of which is the meaning abundant apple orchard ("khndzor" is the Armenian for apple). The other explanation involves the words khor-dzor (or deep gorge), which later evolved into "khordzoresh-khndzoresh." Yet another explanation refers to a story that took place in 1735, as Catholicos Abraham Kretatsi (Abraham of Crete) returned from the coronation of the Shah of Persia via Mughni valley, Goris and Tatev monastery to Echmiadzin, he made a stop-over in

Khndzoresk and was enchanted and fascinated by the living conditions of the villagers. In his "History" he described the village in detail as a settlement populated by 800 households (families), which was a sizable number at that time for a rural community.⁸⁵ Thus Khndzoresk used to be a rich and populous town. The largest town and center in Syunik province was Haband and its largest central village was Old Khndzoresk, the biggest one in Eastern Armenia. Another explanation is the village was named Khndzoresk in reference to the apple of the eye.

{ ...առշասարկ, ողջ Այոհաքոյց
միւս էլ ուժեղ եւ եղել
չեթանոսական պատույթները:
Տեղաթրեւոր առ առութելն
ու մկրտություր ընդուհած
օր եղել...

...IN THE WHOLE OF
SYUNIK PROVINCE, PAGAN
TRADITIONS WERE STRONG.
THE LOCALS WERE NOT
ACCUSTOMED TO PRAYER
AND BAPTISM...

PHOTO BY RAFFI KOJAN

հարաբերությունների կտրով զարգացման արդյունքում սկսվում է բնակչության արտահոսքը դեպի արդյունաբերական կենտրոններ: Քարատակերն աստիճանաբար մարդաթափ են լինում և ամայանում: Դին Խնձորեսկի քարանձավներից վերջին բնակիչները հեռացան 1969թ.:

1950-ականներից սկսվում է Նոր Խնձորեսկ⁸⁵ գյուղի շինարարությունը, անցկացվում են ջրատարներ, կառուցվում են բնակարանային շենքեր: Իսկ ի՞նչն էր ստիպում հայերին այդքան ամուր կապվել արտաքին աշխարհից կտրված իրենց ծորանմիով կացարաններին և մինչև 1950-70-ականները որդեգործ գրեթե նախնադարյան մարդկանց բնորոշ կացութածն: Գուցե հարկադիր ինքնապաշտպանության բնազդը, անմատչելի բնակարանների հուսալիությունը, իսկ միգուցե բնության հետ ծուլվելու ու մշտական նրա անբաժանելի մասնիկը լինելու ձգտումը:

Այսօր արդեն հազարամյա քարատակերը վերածվել են մեռյալ քաղաքի, բայց որոշ կացարաններ մտնելիս, բվում է, թե նրա տեղերը մի պահ միայն դուրս են եկել բնակարանից և ուր որ է կվերադառնան:

Խնձորեսկը XVIII դարի 20-30-ական թթ. Սյունյաց ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության նվիրական վայրերից է: Խնձորեսկի ամեն մի վայր ունի անվանում, որը կապվում է այդ ժամանակաշրջանի հերոսամարտերի պատմությանը: Օրինակ, գյուղի վերին հատվածը կոչվում է Փոքրոս: Եթե թուրքական համայիլ խանի գործերը ներխուժել են Խնձորեսկ, ջարդել բնակիչներին, այդ ժամանակ, ինչպես տեղաբնիկներն են պատմում, մեծ փրթոց է եղել (փրթոս բառում ց տառը փոխվել է ս-ի) այդ վայրում, քանի որ խիզախ խնձորեսկցիները հերոսական ինքնապաշտպանական

(Karabakh) against the ruthless Persian-Turkish rulers. Every spot in Khndzoresk has a name related to the history of the heroic struggle. For example, the upper-village district is called Prtos, which stands for "hacking": when the Turkish troops of Ismail Khan invaded Khndzoresk and massacred the villagers, according to the local lore, many were hacked to death because the courageous defenders of Khndzoresk fought to the last man.

The Khndzoresk fort has an interesting history and contributed to the liberation struggle as the stronghold of David Bek and Mkhitar Sparapet. The national hero, David Bek initiated and headed the liberation of Syunik. After Bek's death in 1728 Mkhitar Sparapet, renowned for his strategic skills, valiance and sharp-witted individuality, was elected to be the leader of the liberation struggle. He succeeded in continuing the liberation combat for two more years, however, his forces were outnumbered by the enemy and his entreaties sent to the Russian court remained unanswered. The demoralized Armenian forces split in two, one group led by general Ter-Avetis who was inclined to negotiate and reconcile with the enemy, the other, smaller force of Mkhitar Sparapet was ready to fight for freedom to the end. Mkhitar Sparapet failed to come to common terms with Ter-Avetis and departed to Khndzoresk. The Turks demanded surrender, and assured Ter-Avetis that they would not seek vengeance, so the latter surrendered Halidzor fortress to the enemy, who violated their oath and massacred all its residents. Shocked, Ter-Avetis left Armenia for Jerusalem for repentance. A group of Khndzoresk residents

մարտեր են մնել մինչև վերջին
ռազմիկը:

1722-1730թթ հայոց պատմության
մեջ նշանավորվում են Սյունիքի և
Արցախի ազատագրական
պայքարով՝ ընդդեմ պարսկա-
թուրքական դաժան տիրապետու-
թյան: Մարտերում իր հետաքրքիր
պատմությունն ու կարևոր
դերակատարումն ունի Խնձօրեսկի
բերդ՝ որպես Դավիթ Բեկի և
Միհրար Սպարապետի մաքանան
ամուր ամրոց: Սյունյաց ազատա-
մարտին սկիզբ որեց և այն
գլխավորեց ազգային հերոս Դավիթ
Բեկը, որի մասին հետո (1728թ.)
պայքարի առաջնորդ է ընտրվում իր
ռազմավարական հմտություններով,
հերոսական խիզախումներով և Վաս
անհատականությամբ աչքի ընկանող
Միհրար Սպարապետը: Նրան
հաջողվում է ևս երկու տարի
շարունակել ազատագրական
մարտերը: Սակայն թշնամիների
նկատմամբ սեփական ուժերի

decided to commit a “patriotic crime” to gratify the Turks in order to deliver Khndzoresk from the fate of Halidzor. They treacherously murdered Mkhitar, beheaded the general and sent his head to the Turkish Pasha of Tabriz. However, the latter ordered the capture and beheading of these traitors to their own general.

The grave of Mkhitar Sparapet is under the northern wall of Old Khndzoresk church, on the left bank of the river Khndzoresk, at the place called Anapat.⁸⁶ The gallant man is carved on the tombstone on horseback. With the demise of its leaders, the struggle for Syunik’s freedom collapsed. The uprising was reduced to a small guerrilla war and Armenia’s liberation was suspended for a hundred years.

One of the lower pastures at Khndzoresk became called the

ARMENIANS HAVE
ALWAYS BEEN IN
HARMONY WITH
NATURE, AND KHND-
ZORESK IS A PERFECT
EXAMPLE...

անհավասարությունը գիտակցելով և անպատճախան մնացող մի շաբթ աղերսագրեր ուղարկելով ռուսաց արքունիք, հայոց զինվորականության շարժերում ծնվում է բարոյազրկող հուսալքությունը: Հայոց ուժերը պառակտվում են Երկու մասի՝ Տեր-Ավետիսի կողմնակիցների, որոնք հակված էին բանակցելու և հաշտություն կնքելու թուրքերի հետ, և Մխիթարի փոքրաթիվ կողմնակիցների, որոնց ուղեգիծն էր պայքար մինչև վերջ՝ ի մահ, համուն ազատության:

Դանաձայնության զգալով Տեր-Ավետիսի հետ՝ Մխիթար Սպարապետը հեռանում է Խնձորեսկ: Տեր-Ավետիսը, թուրքերց ստանալով վրեժմնդիր չլինելու երաշխիքներ, նրանց է հանձնում Յալիձորի բերդը, սակայն թշնամին երդումները դրժելով՝ նորրազերծ է անում ամրոցի բնակիչներին: Յոգեկան ծանր ցնցումից Տեր-Ավետիսը Յայաստանից հեռանում է Երուսաղեմ՝ ապաշխարելու: Թուրքերին սիրաշահելու, իրենց բնակավայրը՝ Խնձորեսկը,

Յալիձորի ճակատագրին չարժանացնելու համար, մի խումբ խնձորեսկցիներ որոշում են գնալ «հանցավոր հայրենասիրության»: Նրանք դավադրաբար սպանում են Մխիթար Սպարապետին: Սակայն Թավորիզի թուրք փաշան հրամայում է բռնել և գլխատել դավադիրներին: Խնձորեսկ գետի ծախ ափին՝ Անապատ կոչվող վայրում, Մխիթար Սպարապետի գերեզմանն է՝ Յին խնձորեսկի Ելեղեցու հյուսիսային պատի տակ⁸⁶: Տապանաքարին քանդակված է հերոս հեծյալը: Պայքարի առաջնորդների հեռացմանը հանգան Սյունիքի ազատագրական պայքարի վերջին կայծերը, ապստամբությունը վերածվեց պարտիզանական տարերային ծպտյալ պայքարի, իսկ Յայաստանի ազատագրման հարցը կրկին հետաձգվեց շուրջ հարյուր տարով:

Խնձորեսկի ներքեւի հանդերից մեկը կոչվում է Ուուսի ծոր: 1750-1752 թթ կրկին աշխուժացած ազատագրական մարտերի ժամանակ հայկական քանակին միանալու համար Սյունիք և Արցախ ուղարկված ռուսական գործերը դարանակալվում են թուրքերի կողմից: Ուուսաց գործին դաժան կոտորածից փրկում են տեղանքի առավելություններին քաջատեղակ խնձորեսկի հայերը:

Ընբռստությամբ, ազատատենչությամբ և

Russian Gorge. In 1750-1752, when the liberation struggle resumed, the Russian troops sent to join the Armenian forces in Syunik and Artsakh were ambushed here by the Turks. The Russian units were saved from a merciless carnage by the Armenians of Khndzoresk who knew the distinctive features of the terrain.

The natives of Khndzoresk were known not only for being brave but also rebellious and ingenious.

The Melik Barkhudar dynasty once ruled in Khndzoresk. The following story has been passed down about the Melik Barkhudar dynasty: the Khan of Nakhijevan sent a delegation ordering Barkhudar to pay a large amount of wine as a tax. Infuriated by the Khan's shamelessness, Melik Barkhudar instructed his troops to sever the delegates' noses, thread them

and send them back to the Khan with the following message: "King Barkhudar has never paid taxes to any khan."⁸⁷

The local people still recall the neighboring Azeri village of Alighuli: When the need came to negotiate the border between the two villages' lands, Yazi Arushanian, a native of Khndzoresk, was sent, but not before pouring Armenian soil into his shoes. When the delegates started to dispute the Armenian or Azeri ownership of land, Yazi confidently swore that he was standing on Armenian soil. Making a false oath was a big disgrace, so the Azeris respected Yazi's word and drew the villages' border where the Armenians preferred.

Armenians have always been in harmony with nature, and Khndzoresk is a perfect example of that in the nuclear age. ☺

**1735թ, Արրաւատ Կուտաժի
սաթուրեակոս աւանելիս է եռել
Խնձորեսկով և Իր
«Պատուհայս» մեջ
Հանգատառեա Ակարագրել է
բազավայրո՞ Փաստելով, որ
Կենարուագյուի
Խնձորեսկու պյու Ժամանակ
աղորել է 800 ծուխ...**

Ինարամտությամբ են առանձնացել խնձորեսկցիները: Խնձորեսկում իշխնել է Սելիք-Բարխուդարյանների տոհմը: Սելիք Բարխուդարի մասին հայտնի է ժողովրդի հիշողության մեջ պահպանված հետևյալ պատմությունը. Նախիջևանի խանը մարդ է ուղարկում Սելիք-Բարխուդարի մոտ և հրամայում գինու մեծ քանակությամբ հարկ վճարել: Խանի հանդգությունից զայրացած՝ Սելիք-Բարխուդարը հրամայում է կտրել պատվիրակների քերը, դրանք չարել է տալիս թելի վրա և հետ ուղարկում խանին հետևյալ խոսքերով. «Ճահ Բարխուդարը ոչ մեկ քանի հարկ չի վճարել»⁸⁷: Իսկ օրինակ աղրբեջանական Ալիլուլի գյուղի մասին տեղացիները մինչև օրս պատմում են, որ իրենց համագյուղացի Արուշանյան Յազին իր տրեխների մեջ լցում է հայկական հող և սահմանամերձ հողերի բաժանման հարցով գնում քանակցելու աղրբեջանցի-

ների հետ: Երբ պատվիրակները սկսում են վիճել հողերի հայկական կամ աղրբեջանական լինելու մասին, ապա Յազին համառորեն պնդում, երդվում ու հավատացնում է, որ ինքը կանգնած է հայկական հողի վրա: Սուտ երդվելը տվյալ անձի համար համարվել է մեծ անպատվություն, և աղրբեջանցիները, իհմք ընդունելով Յազին վստահ երդումը, հայերի նախընտրած տեղում էլ գտել են հայ-աղրբեջանական սահմանը:

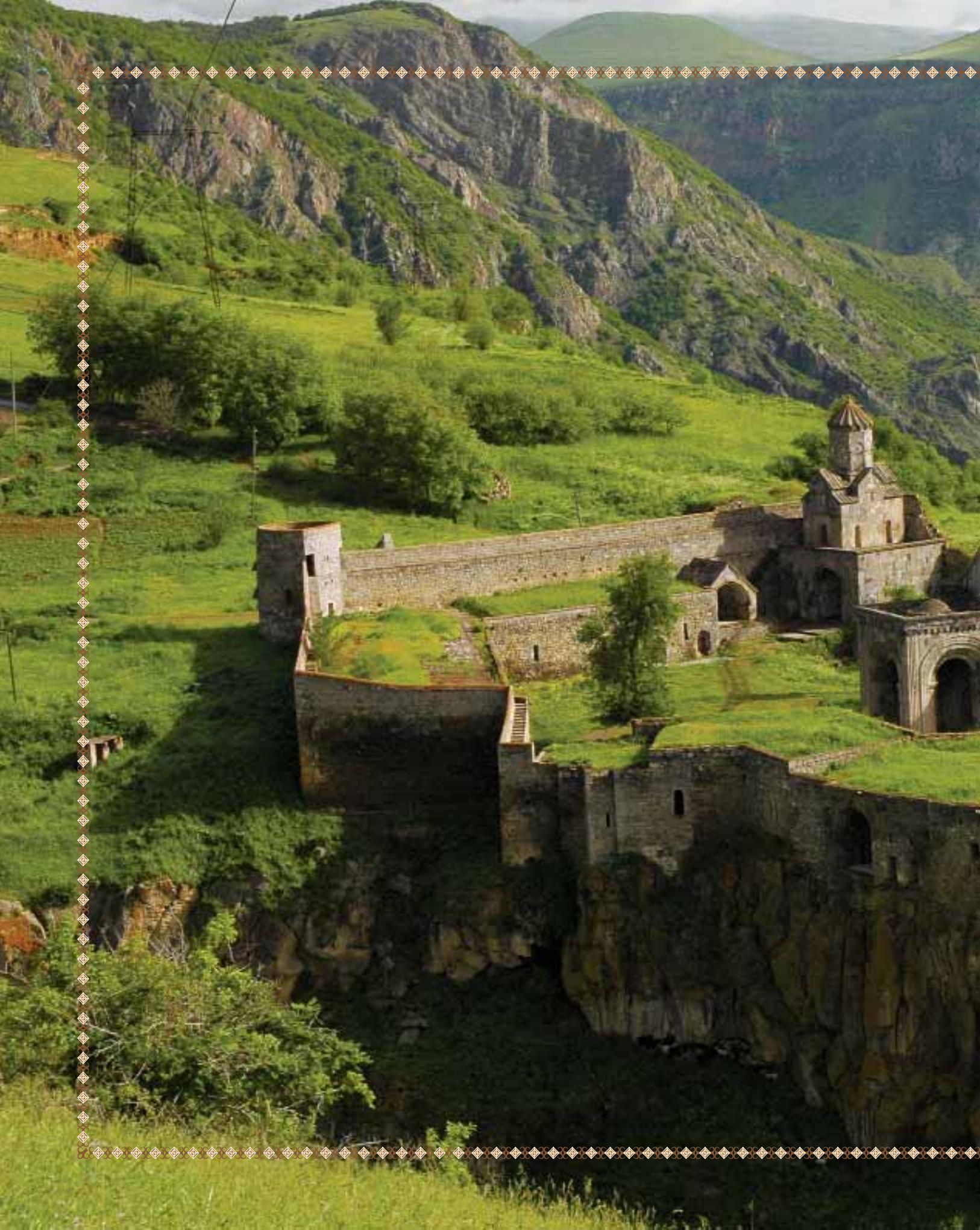
Այո, Յայաստանում գոյություն ունեն հազվագյուտ, գեղեցիկ քարանձավներ, որոնք եզակի երևոյթներ են աշխարհում: Յայ ժողովրդի բնապաշտությունը վառ կերպով դրսևորվում է Շաև Խնձորեսկի օրինակում, երբ նույնիսկ ատոնային դարաշրջանում բնակության և գոյության պայքարի համար հայերը նախընտրել են հայրենյաց լեռներն ու նրին քարանձավները:

Բանասդիկ Ճություն

Խնձորեսկը դեռ շատ հնում, գոյատևման ճամփաներում
ժայռից, քարից հաց է քամել ու պատմությունն իր արարել:
Երբ երկինքը սև է հագել, գյուղը հույսի դուռն է թակել
Ու շառաչել հողմի նման բռնության դեմ թշնամական:
Կերոսացել քանի անգամ կորիվներում օրհասական,
Այսպես ապրել դարեր-դարեր, Զանգեզուրցու պատվին վայել⁸⁸:

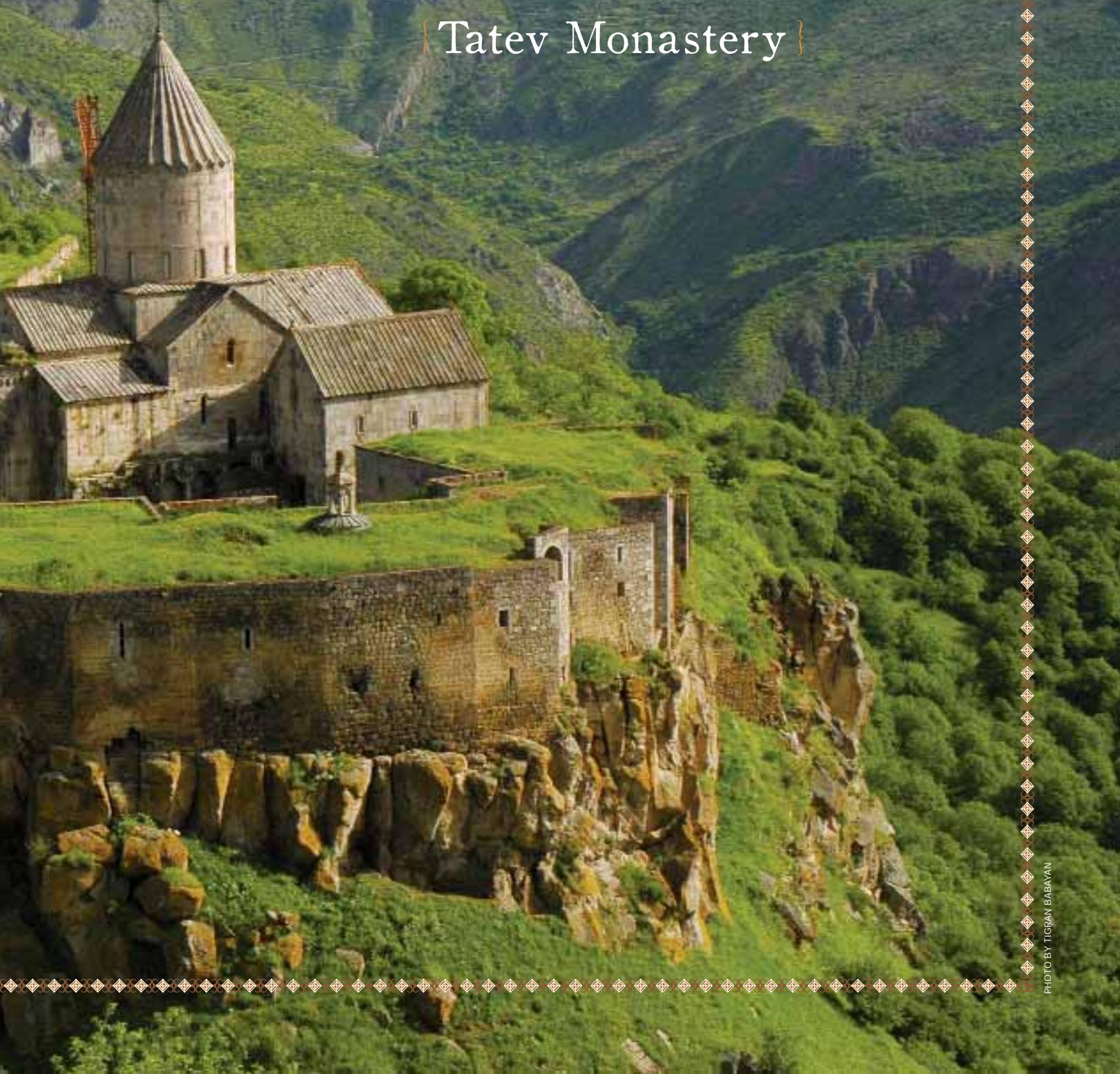
A Poem

Since time immemorial Khndzoresk in quest of survival
Has squeezed its daily bread out of rocks and stones
thus making its living and shaping its history.
When the heavens dressed in black, this town knocked at the door of hope
And roared like a storm challenging brutish enemies.
Many a time it has proved a hero in fatal combat, for centuries
leading the life that's worthy of Zangezur's offspring.⁸⁸

«Տաթևի Վանք»

{ Tatev Monastery }

Մեծն Հայրապետանոց Տաթև և Զորված Գագառակայուն

The Great Monastery of Tatev and the Mighty Pillar

Յունյաց աշխարհի նվիրական իրաշալիք Տաթևի վանքը տանող ոլորտապուլյան ճանապարհն անզուգական է, բայց և դժվարին: Անմոռանալի ու զգայացունց տպավորություններով լեցում՝ այն հոգեկան բերկումը է պարզանում իր դյուրիչ համայնապատկերներով՝ եռաբլուր սարահարթներով, նեղլիկ կեռնաների շարանով, Որոտանի՝ 400-800մ խորությամբ գահավեժ անդրւնդերով, սեպացած պահապան-ժայռերով, որոնք որբան մոտենում են Որոտանի փրփրաբաշ գետին, այնքան ավելի են գեղեցկանում: Այստեղ բնական բազմաթիվ քարանձավների առաստաղներից սպիտակ մնների նման դեպի ցած են կախվում ձագարաձև և բրգաձև շրաբրերը՝ ստալակտիտները և ստալազմիտները⁸⁹: Այս բնապատկերները ամբողջացնում է կախարդական «Սատանի կամուրջ» բնական գոյացությունը: Կամուրջի տակից հանքային երկարային ջրերի ավազանն է, որտեղ մարդիկ կարող են լոգանք ընդունել, իսկ հանքային բուժիչ ջրի սպիտակ մի շիթ էլ օրական 500-600մ³ ծավալով թափվում է կամրջի վրա: Որոտան գետի երկայնքով կա նաև մեկ այլ վայր, որի ընդերքից ենող գագերի պատճառով կենդանիները սատկում են, իսկ թիզ հեռու՝

ONE OF THE MIRACLES of the Syunik region is the majestic monastery of Tatev, which rests at the end of a difficult winding road. Its enchanting panorama of wide plains and 800 m deep canyons over the Vorotan River, steep and daring boulders and natural caves inspire impressive emotions, and provide unique spiritual fulfillment. Just the wonders at the natural land bridge crossing the Vorotan River known as "Satan's Bridge" make taking this road worthwhile. Here, in the natural caverns, white candle-like substances cover the numerous stalactites and stalagmites⁸⁹ under the bridge. Under this bridge is situated a small pool where natural mineral water gathers, and people often bathe. Every day, over 500-600 m³ of this healing mineral water spills over the bridge. Along the Vorotan River's path, there is an area where gases emerge, causing animals to die. Further along the way, one may find the "Kosi Jur" (itch water) which has been said to mend many dermatological diseases. From the bridge, the narrow, winding road leads up the steep canyon to Syunik's most captivating creation, the heavily fortified monastery of Tatev.

The monastery was founded where a 4th century

Սատանայի կամուրջ
Satan's bridge

© JACOB MAJARIAN

«Քոսի ջուրն» է: Ասում են, որ ջուրը բուժում է մաշկային մի շարք հիվանդություններ: Կամրջից դժվարին ուղին բարձրանում է վեր՝ մինչև անառիկ Յալիծորի բարձրավանդակի գագաթը, որի եզերքին խոյանում է մուտքի կողմից հաստ պարսպապատով պաշտպանված Սյունյաց աշխարհի գեղեցկուիհմ՝ փառահեղ:

Տարևականք:

Կանքը հիմնադրվել է դեռևս IV դարում: Վանական համալիրի ամենահին շինությունը 848թ. կառուցված սր. Գրիգոր Լուսավորիչ գմբեթավոր միանավ բազիլիկ եկեղեցին է, որի կրող սյուները պատերի մեջ են, իսկ երեք հիմնական սյուները համարվում են կեղծ: Ըստ ավանդության, այստեղ ամփոփված է Սր. Գրիգոր Լուսավորիչը կամ նրա մասունքերից⁹⁰: 895-906թթ. Սյունյաց իշխան Աշոտի և նրա տիկնոց՝ Շուշանի⁹¹ հովանավորությամբ սրբատաշ մոխրագոյն բազալտից կառուցվում է երկիարկ, երկնածեմ սր. Պողոս-Պետրոս կաթողիկեն, որը, ի տարբերություն իայկական վանքերի սահմանափակ լուսավորման սկզբունքի, մեծ, ընդարձակ ու շատ լուսավոր՝ 12 պատուհաններով և սիզածեմ գմբեթով քառախորան եկեղեցի է: Գլխավոր խորանը պատի մեջ է՝

church once stood. In 848 the oldest structure of the complex, a single dome basilica was built and named after St. Gregory the Illuminator. The supporting beams are built into its walls, while the three visible columns are simply decorative. According to tradition, St. Gregory the Illuminator's remains⁹⁰ are buried in Tatev.

Under the sponsorship of Prince Ashot of Syunik and his wife Shushan⁹¹ a two-storied cathedral of gray basalt was erected during 895-906 as the main church and was named Sts. Peter and Paul. Unlike the typically dim and restricted lighting of Armenian Monasteries, this cathedral is unique with its twelve wide windows, majestic dome and four altars. The main altar is within a wall in the east wing, as the second arrival of Christ is believed to be from the East. The nakhagavit (refectory) is one of the most magnificent architectural works in Armenia.

The famous Armenian historian, Stepanos Orbelyan, attests that princes, high-ranking guests and spiritual leaders attended the consecration of the monastery and donated valuable and irreplaceable treasures.⁹² These riches include

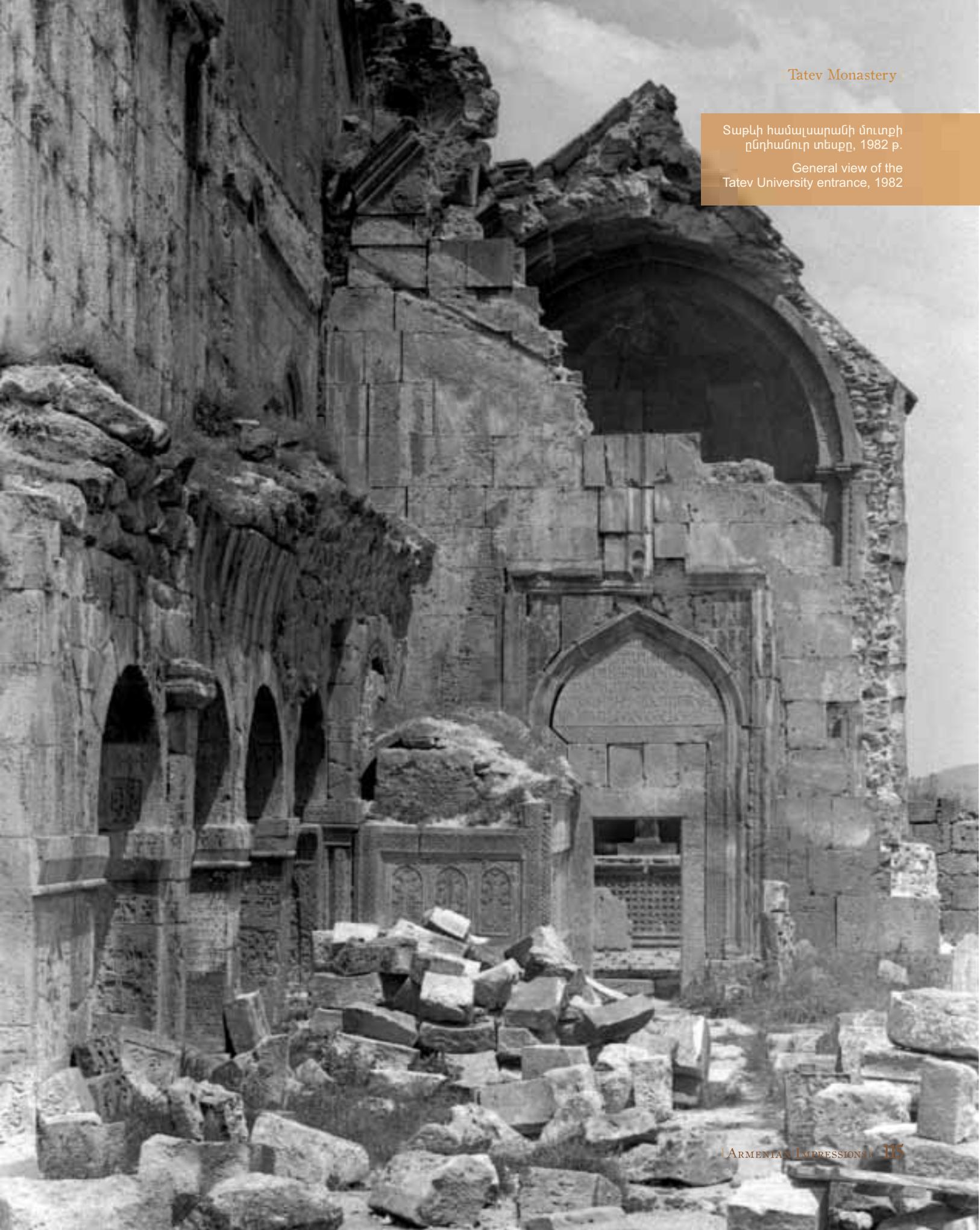
Կաթորքի Տակիթ
ՀԱՆՁՎԱՐԱ
ԵՐԿԱԹՋԱՐԱ
ԶՐԵՐԻ ՎՎԱՉԱՆԱ
Է, ՈՒՏԵՌ ՄԱՐՈՒԿ
ԿԱՐՈՒ ԵՆ
ԼՊԱՎԱՔ ՌԱԴՈՒԽԵԼ

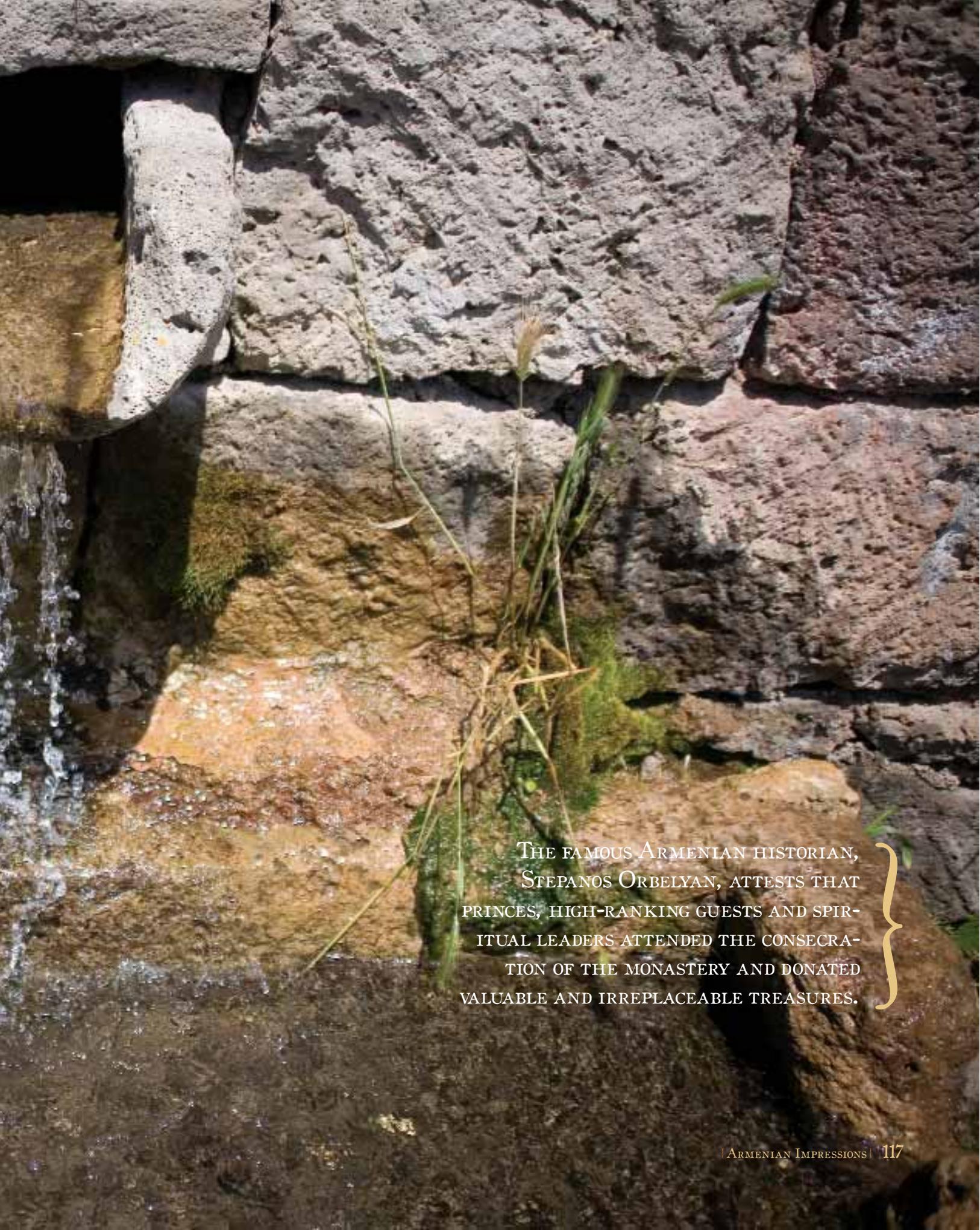
© JACOB MAJARIAN

Տաթևի համալսարանի մուտքի
ընդհանուր տեսքը, 1982 թ.

General view of the
Tatev University entrance, 1982

{ ...առաջարկարար և պողաստի օճառ
արարողությանը Հռավերպոյց են բոլոր
իշխաները, Հոգևոր դասի Վերասիսավը,
Բարձրաստիճան Հյուրեր, որութիւն
յոհութանջոնը Կաղեթուն Ապրաբերուն
է Թանակարծեք ու Մասաւ Գևաշեր:

THE FAMOUS ARMENIAN HISTORIAN,
STEPANOS ORBELYAN, ATTESTS THAT
PRINCES, HIGH-RANKING GUESTS AND SPIR-
ITUAL LEADERS ATTENDED THE CONSECRATION
OF THE MONASTERY AND DONATED
VALUABLE AND IRREPLACEABLE TREASURES.

Ար. Գրիգոր
Լուսապորտ
գարեաթագործ
բաշխլիք և պահպան
Կոռու պահեանը ուատերն
մեջ են, իսկ երեք
Հրանական պահեանը
Հայարարութ են Կեղծ

արևելյան կողմում, քանի որ
Քրիստոսի երկրորդ գալուստն
ակնկալվում է արևելքից: Եկեղեցու
նախազավիթը գեղեցկագույններից
մեկն է համաշխարհային
Ճարտարապետության նմուշների
մեջ: Ստեփանոս Օրբելյան
պատմիչը վկայում է, որ Սյունյաց
հոգևոր առաջնորդարանի
արռօնանիստի օժնան արարո-
ղոթյանը հրավիրվում են բոլոր
իշխանները, հոգևոր դասի
Վերնախավը, բարձրաստիճան
հյուրեր, որոնցից յուրաքանչյուրը
Եկեղեցուն նվիրաբերում է
թանկարժեք ու ամնան գանձեր⁹²:
Այստեղ պահվել են այնպիսի
սրբություններ, ինչպիսիք են
Պետրոս և Պողոս առաքյալների

sacred pieces such as Sts. Peter and Paul's relics, and a Golden Cross in which is preserved a small piece of Christ's wooden cross drenched with his blood.

The interior of the church was decorated in 1011 with delicate shades of white and light blue. Monumental frescoes depict scenes such as Judgment Day, Christ in Glory, Birth, The Annunciation of the Shepherds, and other biblical scenes. Unfortunately, these frescoes are not well preserved today. This interior creates a uniquely mysterious spiritual atmosphere, reminiscent of the middle ages. It inspires a sense of calmness and a feeling of becoming

Մայր Աստվածածին Եկեղեցու խաչաձև պատուհանները

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

Գետնափոր գաղտնաբան (ձախից), Տաթևի համալիրի արևային ժամացույցի նիշերից մեկը (աջից)

Underground tunnel (left); a detail of one of Tatev's sundials (right).

PHOTOS BY ARSINEH KHACHIKIAN

մասունքները և Ոսկե խաչը, որի մեջ ազուցվել է Քրիստոսի արյունով ներկված խաչափայտի մի կտոր: Եկեղեցու ինտերիերը զարդարված է եղել 1011թ. Երկնագույնի և սպիտակի գերիշխող նուրբ երան-գավորնան որմնանկարներով, որոնք գրաֆիկական-գծային ձևերում պատկերել են «Անեղ դատաստան», «Քրիստոսը փառի մեջ», «Ծննդյան», «Հովհաններին ավետման» և կտակարանային այլ տեսարաններ: Այսօր որմնանկարները ցավոք շատ վատ են պահպանվել: Անզուգական ոճավորում ունեն նաև Եկեղեցու փայտե դռները: Տաճարի հարավային պատի մեջ բացվում է մի դուռ, ուր հանգչում է սր. Գրիգոր Տաթևացու աճյունը, որի վրա 1787թ. կառուցվել է փոքրիկ գմբեթավոր մատուռ: Յայկական վանքերի կործանիչները ոչ միայն բարբառու թշնամիները⁹³ կամ բնական ավերիչ աղետներն⁹⁴ են եղել, այլև դաժի կոչվող բույսը, որը գայիկոնի նման ծակում է քարերը, աճում ճարերի արանքում և նպաստում վանքերի

one with nature. The church's wooden doors have a distinctive style of carving. On the southern wall of the church, a door leads to the holy remains of Grigor Tatevatsi (Gregory of Tatev) over which a small chapel was built in 1787.

For centuries Armenian monasteries have been the subject of destructive assaults by invading enemies⁹³ and the victim of catastrophic forces of nature.⁹⁴ However, recently a plant named "ghaji" is the main threat to these ancient monuments. This plant attaches itself to stonework and grows inside the joints.⁹⁵ However, in and around the entire space near Grigor Tatevatsi's⁹⁶ holy remains, this plant has not grown. It is said that a mysterious spiritual presence reigns in that space.

At the end of the 19th century, a three-storey bell tower was added near the entrance to the main church of Sts. Peter and Paul. Architecturally it is visibly set apart from the rest of the complex.

...SECRET UNDER-GROUND PASSAGES RUN BENEATH THE MONASTERY, MOSTLY USED FOR SELF-DEFENSE PURPOSES...

Չորաց գալիսկականական

Այսօր կոթողը ծգված, անշարժացված է՝ ամրացված
երկարյա օղակներով: Այստեղ ծանրության
կենտրոնը տեղափոխված է այումի ստորին
հատվածում: Ժամանակին այն շարժվել է բոլոր
կողմերի վրա, չի քանդվել՝ խորհրդանշելով հավերժ
շրջապտույտի գաղափարը: Այունը շատ նման է
Խսահանի շարժվող կոթողին: Այն ճարմնավորում է
նաև հայ ժողովորի դժմակ պատմության էլերյունը:
Մեծն զորավար Անդրանիկը, գալով Տարեւ և

Չորաց գալազանայուն, 1916 թ.
Zorats Coloumn, 1916

կանգնելով ճոճվող սյան առջև, ասել է. «Մենք նման
ենք այս քարե սյունին: Թեքս հայումից շարժվում
ենք խորհրդավոր, բայց կանգուն ենք խոշոր
փորբրիկների ու դարերի մեջ»⁹³: Մեզ հասած
ավանդությունները պատմում են, որ Լեռկ Թեմուրը
10 լժկան գոմշներին պարաններով կապել է
գավազանին, որպեսզի տապալի սյունը, սակայն
փոկերը կտրվել են, և կենդանինները թափվել են
ծորը: Ապա դաժան նվաճողը հրանայել է զորքին
գետնել սյունը, բայց ուժգին տառանվելով՝
պարանները կտրվել են, և սյունը ետ է շպրտել
զորքին դեպի անդունի հատակը: Սարսափելով
կատարվածից՝ մոնղոլները մտածել են, որ հայերի
Աստվածը և Մր. Երրորդության ուժն ավելի հզոր են
իրենց աստվածություններից, և սարսափած
նահանջել են: Պատմում են նաև, որ թշնամիների
ներխուժումների, ուժեղ քամիների, երկրաշարժերի
ժամանակ սյուն սկսել է խորհրդավոր կերպով
ճոճվել՝ իրեւ ազդանշանային, կանխազգուշացնող
համակարգ: Այն ծառայել է նաև որպես արևային
ժամացույց: Ըստ որոշ ավանդությունների, սյունը
փորագրվել է Շովիաննես Դրասխանակերտցի
կարողիկոսի գավազանից, իսկ ուրիշները պնդում
են, թե այն Գրիգոր Լուսավորչի գավազանի
նմանօրինակն է: ճոճվող սյունը գավազան կոչվել է
նաև մեկ այլ պատճառով: Տաքևացի միաբանները
վարդապետական գավազանի հշխանություն են
տվել իրենց այն աշակերտներին, ովքեր 7-8 տարի
սովորելուց հետո, կանգնել են մոտիկ պատշգամբում,
որն այսօր արդեն չկա, և քննություն հանձնել զորաց
գավազանային առջև, և եթե նրանց արտաքերած
ճառերից կամ շարականներից գավազանը ճոճվել է,
ապա շնորհել են վարդապետական գավազանի
զորություն: Այունը սկսել է ճոճվել նաև
վարդապետական ելույթների ժամանակ, եթե
ասկածն իրոք եղել է բացառիկ ճշմարտություն:
Այդպիսի փառավոր համբավ ունեցել է Գրիգոր
Տաքևացին, որի հզոր ու ծշմարիտ ճառերի
ժամանակ սյունը մշտապես շարժվել է:

Tatev's trademark khatchkar beam

The most fascinating mystery of this middle ages architectural complex is the 8-9 meter-high mysteriously swinging column, which is made of cut stones built on a burial site. It was built in honor of the Holy Trinity. At its peak is a beautifully sculpted cross-stone. Today, the monument has been fixed in place and secured with metal chains. The central axel of the pillar has been moved over time. The stake had always been rotating in all directions, without being damaged, symbolizing the idea of the eternal rotation. This pillar is similar to Isfahan's moving monument.

The great Armenian general Antranik, while passing through Tatev, stated the following about the swinging column: "We are very similar to this moving post. We move immensely from a gentle touch, but we stay strong across heavy storms and throughout centuries."⁹⁷ Legend says that Timur Lang tied ten buffalos to this pillar in order to demolish it, but the leather straps snapped and the animals fell into the gorge.

The treacherous conqueror then ordered his troops to knock down the pillar, but once again the ropes broke and the pillar sent the troops down to the bottom of the ravine. Seeing these events, the Mongols concluded that the God of the Armenians and the Holy Trinity was more powerful than their own gods, causing them to frightfully flee the region. Another legend says that during the invasions of enemies, before strong winds or earthquakes in the

area, the huge pillar would sway to warn the inhabitants of the approaching danger.

This pillar has also served as a sundial. According to certain tales, the pillar was engraved with the same design as Hovhannes Traskhanagerd Catholicos' pastoral staff, and others insist that it is the exact copy of St. Gregory the Illuminator's staff. There is yet another reason why the swaying pillar has been called a cane: The Monks of Tatev have often given the right to offer a doctrinal cane to those students who have studied for 7-8 years and have later undergone their exam standing at the nearby balcony, in the presence of the swaying pillar or cane. If the pillar swayed from their sermons or discourses, they earned the right to be gifted a doctrinal cane. The pillar would also sway during other doctrinal presentations, provided the speech was of absolute truth. Grigor Tatevatsi was famous for his truthful sermons, during which the pillar always swayed.

PHOTO BY MAX SIVASLIAN

փլուզմանը⁹⁶: Սակայն այն հատվածում, որտեղ ամփոփված է ժամանակի մեջագույն ուսուցչապետ Գրիգոր Տաթևացու⁹⁷ աճյունը, դաժին չի աճում, իսկ տարածքում իշխում է անբացատրելի հոգևորության մրնուղոր: Պողոս-Պետրոս Եկեղեցու մուտքի մոտ XIX դարի վերջին սրբատաշ քարերից հավելվել է գլխավոր Եկեղեցու եռահարկ զանգակատունը, որն իր ոճով ակնհայտորեն տարբերվում է մյուս կառույցներից:

1063թ. կառուցվել է նաև սր. Աստվածածին Եկեղեցին, ինչպես նաև բակում եղել է աղբյուր՝ որպես Սուլը հոգու խորհրդանիշ: Վաճիք տակ գործել են բազում գետնափոր գաղտնարաններ, ստորգետնյա ժայռակիր անցքեր, որոնք օգնել են տաթևացիներին պատսպապվել կամ փախչել վտանգների ժամանակ:

Դանալիրում եղել է նաև սեղանատուն, հացատուն, գինետուն, ալրաղացներ, ձիթիան, բաղնիք,

տնտեսական այլ շինություններ:

Վանական համալիրի ողջ տարածությունը ներծծված է միջնադարյան ժամանակների հոգևորության շնչով: Ականայից ծնվում է հոգու թրչքի, կենցաղային հոգսերից վերանալու, բնությանը ծովվելու հոգեկան մղում:

Միջնադարյան ճարտարապետության բացառիկ հրաշալիքը 8-9-ն բարձրությամբ ծոճվող սյունն է՝ կառուցված սրբատաշ քարից՝ ծովանիների (շամփուների) վրա: Այն նվիրված է Սր. Երրորդությանը: Գագաթին կա գեղարանիակ մի խաչքար:

Տաթևում են կռտել նաև բացառիկ հնչողության զանգերը: Նրանց ղողանջը լսելի է եղել մինչև 50կմ վրա: Պատմում են, որ Լեռնկ Թեմուրը 10,000 ձեռագրեր լցնել է տվել զանգերի տակ և այրել, որից հետո դրանք խացել են՝ կորցնելով Երբեմնի հնչողությունը:

Տաքը եղել է հայոց աշխարհի ուսումնագիտական-համալսարանական կենտրոնը, նշանավոր վարդապետարանը, ուր դարեր շարունակ ստեղծագործել են կարկառուն պատմիներ, գրիչներ, թարգմանիչներ, ծաղկողներ, աստվածաբաններ և արվեստաբաններ:

Տաքի անվան ստուգաբանության մասին նույնպես կան առասպելների մի քանի տարբերակներ: Պողոս-Պետրոս Եկեղեցու կառուցումն ավարտելով՝ վաճիք ճարտարապետը բարձրացել է գմբեթը և զայվելով բնության գեղեցկությամբ՝ երազել. «Երանի, Աստված տա թե, թռչեի...»: Նույն պահին լսվել են քաղցրալուր

In 1063, the church of Surp Astvatsatsin (St. Mary's) was erected, as well as a spring symbolizing the Holy Spirit. Many secret underground passages run beneath the monastery, mostly used for self-defense purposes or as escape routes for the population of the adjoining village. The complex also hosted a recreational hall, bakery, winery, flourmill, bathing facilities and many other lay spaces.

Tatev has also had spectacular sounding bells.

The chiming of these bells could be heard from up to 50 kilometers away. It is said that Timur Lang had ordered the burning of ten thousand hand-written manuscripts from beneath the bells, after which the bells went silent.

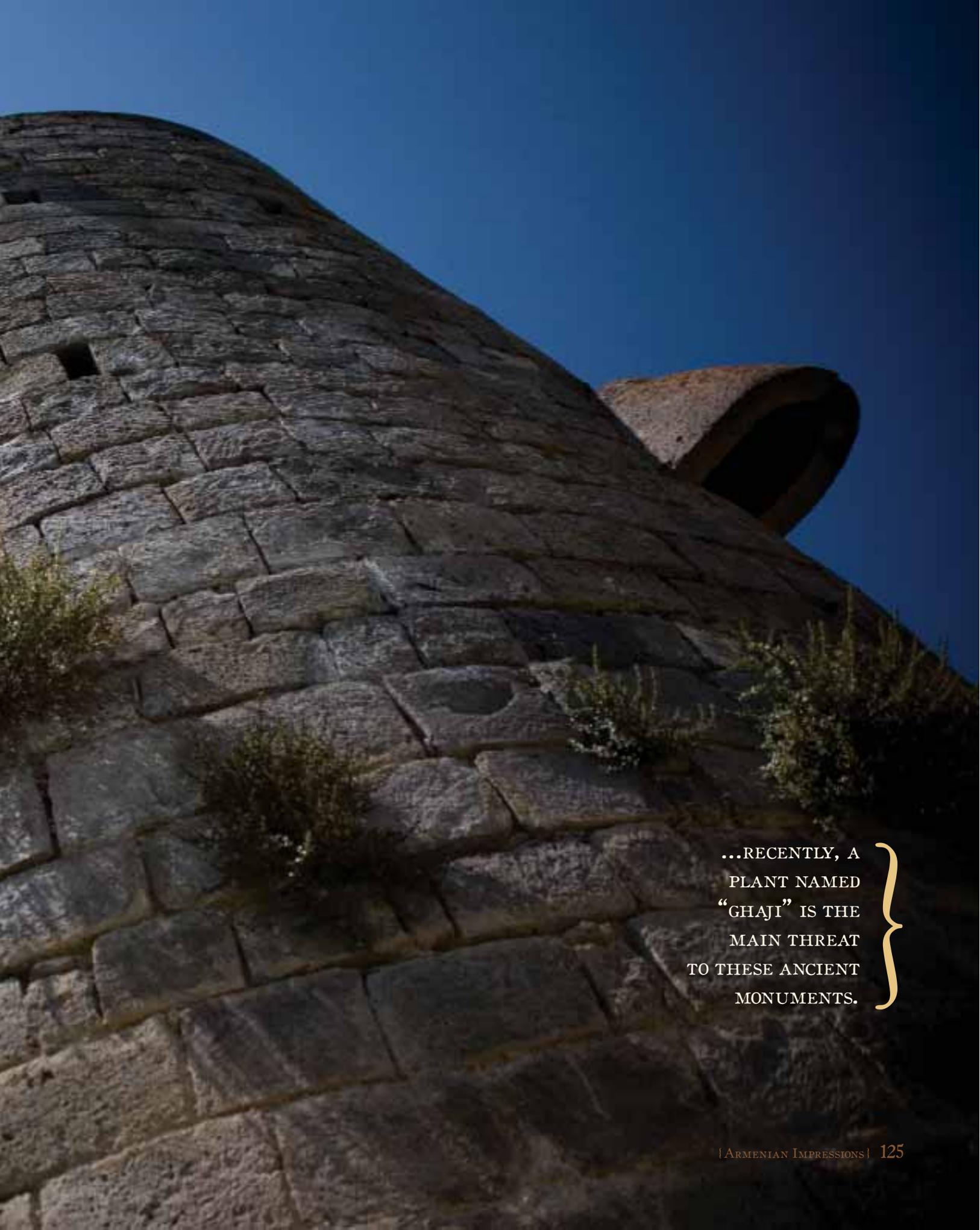
Tatev Monastery has always been a center for education and universities throughout Armenia. It is a famous monastery, where outstanding and progressive

historians, writers, translators, philosophers and theologians, scientists, and art historians discovered, taught and created for many centuries.

There are a variety of myths regarding Tatev's etymology. It is said, that at the end of the construction of the church of Sts. Peter and Paul, the architect of the church went up to the dome. Astonished by the beauty of nature, he said, "I wish God would give me wings to fly." At that moment, charming echoes were heard saying, "Ta Tev, Ta Tev" (give wings, give wings), and the architect began to fly.⁹⁸ Another variation says that there were two brothers – an architect, who had built the church, and the other engineered the water lines. The second brother brought water to Satan's Bridge from a faraway place in order to irrigate the large fields, which, according to the legend was called "Flourishing Valley." The brother who was building the water line saw that his brother was going to finish building the church before he was done with the line, and decided to turn to deceit in order to win the competition. He spread cotton on the fields near the river, and sent word to his brother that his work had been completed. At that time, the architect of the church asked God to grant him wings so he could fly to the river and see if his brother was truly done constructing the water line. The myth recounts that God

Տաթև Վատք Երկու
Խորագոյնաւոր՝ բանավան և
Ճարտարապետության Հայալիր
Դաշտահայուս է, արաւած
Լուսաճառագ Հրաւակերու:
Մի Խորագոյնաւոր մյուսն
Խածում Հենաց Հրաւերու
Դուռն է Հայոտ աշխարհ այդ
Գոյուրի առյունակություն:

{ Հայկական Վանքերի
սորուսիջները ոչ մայս
բարբարոս թշնամիները
կատ բնական լգերից
առետներն են եղել, զյլն
դաժի կոշկո բոյսը...

...RECENTLY, A
PLANT NAMED
“GHAJI” IS THE
MAIN THREAT
TO THESE ANCIENT
MONUMENTS.

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

Տայքի պահպանված զանգը
Tatev's preserved bell.

արձագանքներ. «Տա՛ թև, տա՛ թև», և ճարտարապետը սկսել է սավառնել: Մեկ այլ տարրերակի համաձայն, ճարտարապետը, ավարտելով գմբեթի բարձունքի աշխատանքները, այնքան հոգմաք է լինում, որ չի կարողանում ցած իշնել և մտածում է. «Երանի Աստված թև տա», ու ամնիշապես թևեր է ստանում⁹⁸: Երրորդ տարրերակի համաձայն, երկու եղբայր են եղել, մեկը՝ ճարտարապետ, որը պետք է կառուցեր եկեղեցին, մյուսը՝ ջրագիծ կառուցող, որ հեռու տեղից պիտի ջուր բերեր դեպի Սաստանայի կամուրջ՝ ոռոգելու կիրճում գտնվող հսկայական այգիները, որ ըստ ավանդության եղել են այդտեղ և կոչվել Ծաղկահովիտ: Նրանցից ամեն մեկն իր առօտ խնդիր ուներ առաջինը վերջացնել իր գործը: Ջրագիծը կառուցող եղբայրը տեսնում է, որ իր եղբայրն ավելի շուտ է ավարտում աշխատանքը և որոշում է դիմել խորանանկության: Նա գետի վայրում բամբակ կամ կտոր է գցում և լուր ուղարկում եղբորը, թե ավարտել է իր աշխատանքները: Այդ ժամանակ ճարտարապետ եղբայրը խնդրում է Աստծուց թևեր տալ իրեն, որպեսզի վերին բարձունքներից կարողանա թռչել-հասնել գետի մոտ և ստուգել, թե արդյո՞ք իր եղբայրը ճիշտ է: Առասպելը պատմում է, որ նրան Աստված թևեր է շնորհում:

Իհարկե ժողովողական առասպելները գեղեցիկ են, սակայն Տայք անունը չէր կարող առաջանալ միայն սր. Առաքելոց վաճրի կառուցումից հետո՝ IX դարում: Մ.թ. IV դարի թագավորական Գահնամակում⁹⁹ արդեն իսկ հիշատակվում են տարեացի իշխանները, հետևաբար իրականությանն առավել մոտ է այն ավանդությունը, որ այդ տարածքներում է ճգնել և քրիստոնեություն բարոգել Թաղևոս առաքյալի աշակերտ Եվստաբեոսը, որը հանգչել է վաճրի տարածքում,

bestowed him wings.

Popular legends are of course amusing, but Tatev's name could not have been given after the construction of the Sts. Peter and Paul cathedrals, in the 9th century. In documents mentioning names and ranks of kings and royalty, there are mentions of several princes from Tatev in the 4th century.⁹⁹ Therefore, the story that Tatev is where Yevstadeus, the student of the Apostle St. Thaddeus came to preach and teach Christianity, and was later laid to rest in the vicinity of the church, is the closest to the truth. A small chapel was built in the 4th century above Yevstadeus' grave. It is around this chapel that the monastic complex was later erected, and named Tatev.

There is a separate church inside the village of Tatev called the Red Church. According to popular accounts, the church was built with a mixture of princess Shahandukhd's blood and mud, as she threw herself down the gorge to flee the Persian Shah. This church has also served as one of Armenia's very few nunneries.

Tatev Monastery is a genuine masterpiece combining architecture and nature. This small corner of Armenia, with all of its beautiful facets is a portal into the all the wonders of Armenia. ☩

Տաթևուտ եւ Կուել
նաև բաթառուն
Հաջողության
Զանգեռը: Նրանք
ողուածք լսելի է եռել
մուտք 50Կմ ՎՐԱ:

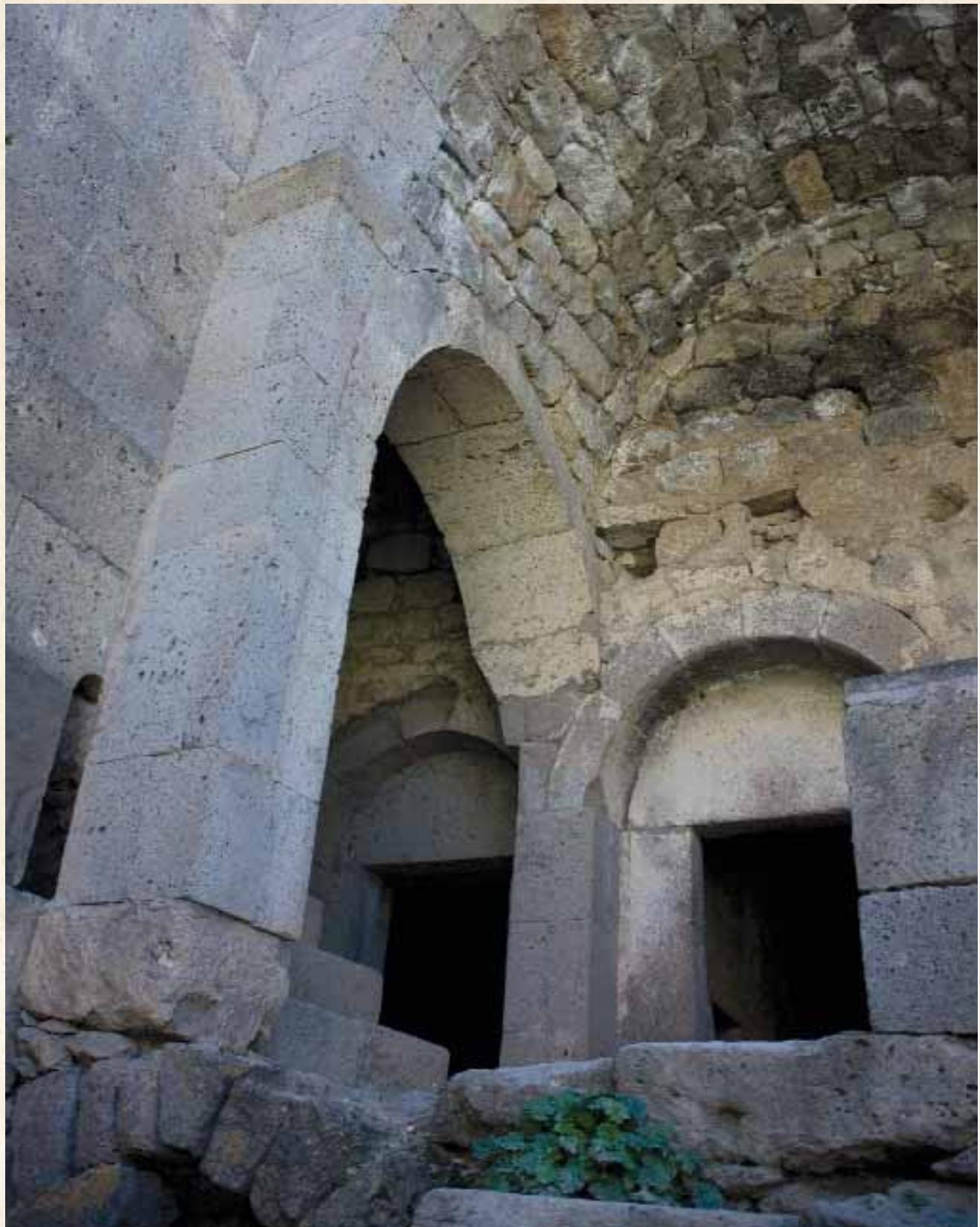
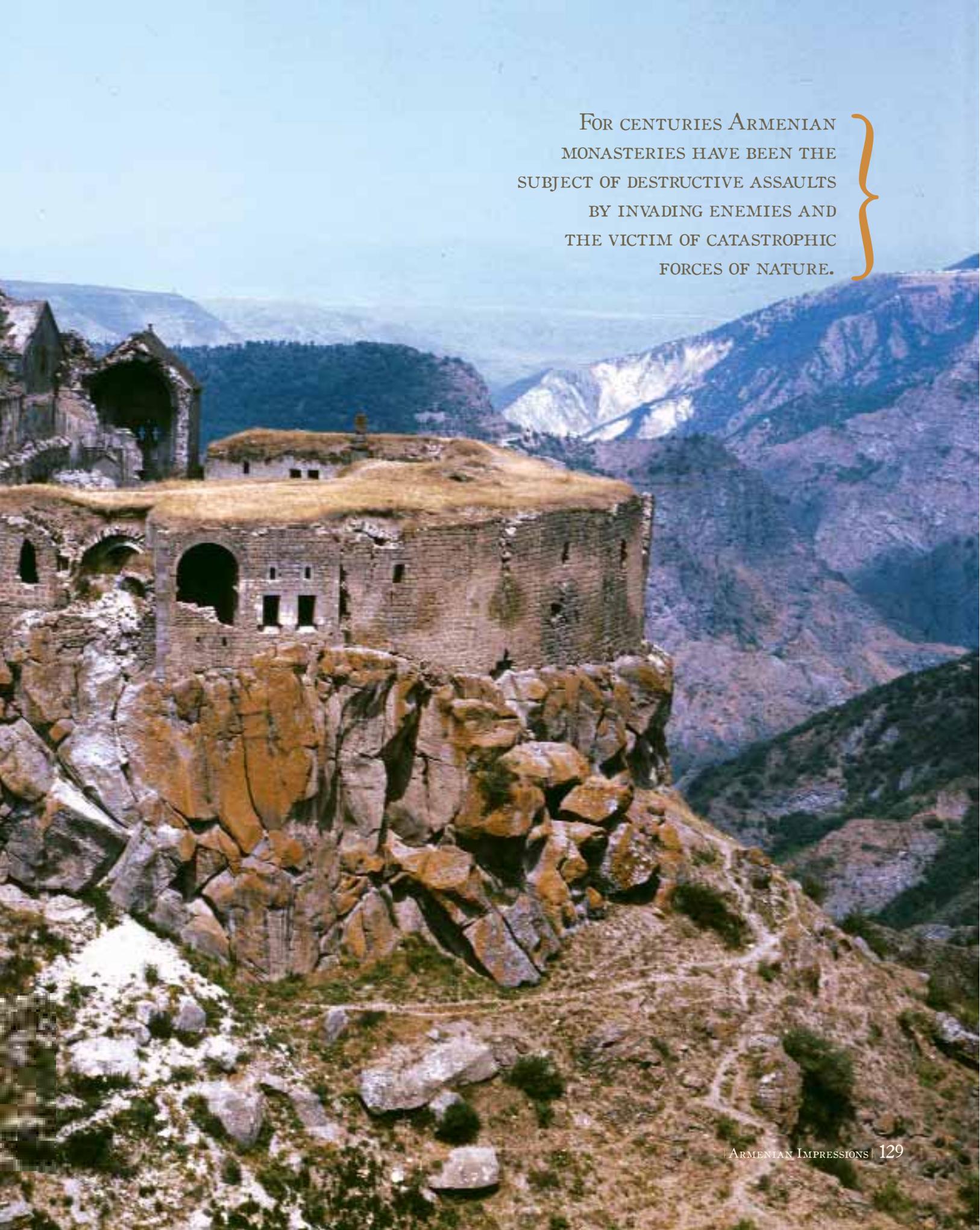

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

{ Վասական շամալիք ողջ տարածությունը
աերօսպած է միջաւորյան
ժամանակաբար Հռովհության շաշով:
Ակամազիթ ծափուտ է Հռովու թորիքի,
Կենածառաջին Հռովարք Վերանալու,
Բնությանը Զովկելու Հռովեկան մոռու:

FOR CENTURIES ARMENIAN
MONASTERIES HAVE BEEN THE
SUBJECT OF DESTRUCTIVE ASSAULTS
BY INVADING ENEMIES AND
THE VICTIM OF CATASTROPHIC
FORCES OF NATURE.

Ակու Վանքում Տոյթի | My Love in Tatev Vank

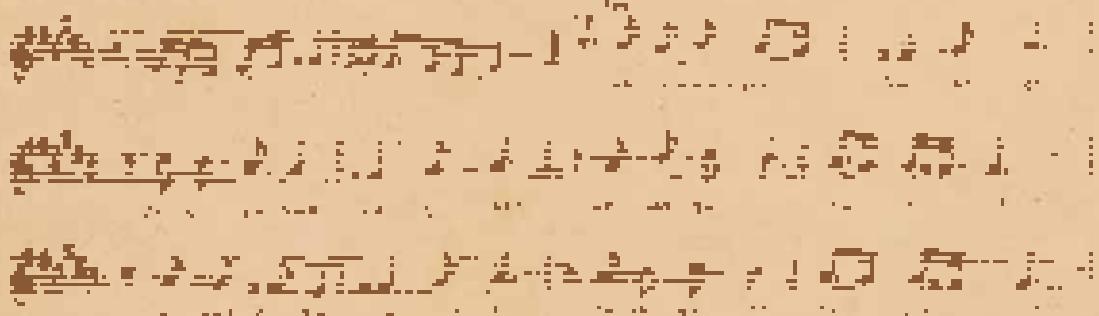

PHOTO BY ARSINEH KHACHIKIAN

Տաթևի վանքի տնտեսական շինությունը

իսկ նրա շիրիմի վրա IV դարում կառուցվել է փոքրիկ մատուռ, ապա մատուռի շուրջը ձևավորվել լուսաճեմ վանական համալիրը, որ նրա անվան վերափոխված ձևով կոչվել է Տաթև։ Տաթևի գյուղում է նաև Կարմիր կոչվող Եկեղեցին, որն ըստ ավանդության՝ կառուցվել է իշխանագործ օրիորդ Շահանդուխտի արյան ու ցեխի շաղախով, երբ նա, ազատվելու համար պարսից շահի հետապնդումներից, իրեն անդունդն է նետել։ Այդ Եկեղեցում ժամանակին գործել է կուսանոց։

Այսպիսով, Տաթևի վանքը երկու խորագույնների՝ բնության և ճարտարապետության համալիր դաշնությունն է, նրանց լուսաճառագ հրաշակերտը։ Մի խորագույնից մյուսին անցումը հենց հրաշքների դուռն է հայոց աշխարհի այդ գողտրիկ անկյունում։ ☺

THE COMPLEX ALSO HOSTED A RECREATIONAL HALL, BAKERY, WINERY, FLOURMILL, BATHING FACILITIES AND MANY OTHER LAY SPACES.

Դուսով ենք՝ մեջ բավականություն ստացաք
այս գրքի էջերը թերթելիս:

Մեր անկեղծ ու ջերմ երախտագիտությունն
ենք հայտնում այս գրքի ստեղծման համար
իրենց համատեղ ջանքերը ներդրած բոլոր
մասնակիցներին: ՎիվաՍելը հաջողություն
է մաղքում Զեզ՝ խոստանալով կրկին
հանդիպել՝ նոր ԱՊՐՈՒՄՆԵՐՈՎ:

We hope you have enjoyed your journey
through this memorable book.

Please accept our sincere and heartfelt appre-
ciation for the efforts and support of all who
assisted and contributed into making this book
a reality. VivaCell signs off here with the hope
to find you soon with more IMPRESSIONS.

Փրփի վյան աշխատուկը ևն

Ծրագրի համակարգողներ՝

Ռաֆֆի Նիզիբլեան
Լիանա Սեդրակյան

Հոդվածների հեղինակ և հայերեն բաժնի խմբագիր՝

Մարիանա Բուդայյան

Ճարտարապետ-խորհրդատուներ՝

Վարազդատ Հարությունյան
Մուրադ Հասրաթյան
Ստեփան Նալբանդյան

Պատմաբան-խորհրդատու՝

Ժակ Մանուկյան

Հոգևորական-խորհրդատու՝

Մուրեն սարկավագ Գևորգյան

Թարգմանիչներ՝

Արամ Օհանյան
Վլադիմիր Խաչատրյան
Շուշիկ Ավագեան

Անգլերեն բաժնի խմբագիր՝

Ռաֆֆի Քոջյան
Մարիանա Բուդայյան

Ձևավորումը և պատրաստումը՝

Արսինե Խաչիկեանի

Լուսանկարները՝

Արսինե Խաչիկեանի
Արթուր Մանուչարյանի
Մաքս Սիվասյանի
Ռաֆֆի Քոջյանի
Տիգրան Բաբայանի
Զավեն Սարգսյանի
Արագ Արթինյանի
Հակոբ Մաջարեանի
Հրաչյա Ղազարյանի
Կարեն Միրզոյանի
Կարեն Մանվելյանի
Դ. Երնակով, 1916 թ.
Պետրոսյան, 1975 թ.

Գրքի վրա աշխատել են՝

Սոֆյա Բլբույան
Գայանե Ղարագյոզյան
Ռաֆֆի Քոջյան
Արա Մանվելյան
Ռոստոն Գույումճեան

Տպագրված է

«Փրինթինֆո» տպարանում

Հատուկ շնորհակալություն

Յուրա Մուրադյանին, Արտաշես Հովհաննիսյանին, Մարատ Պետրոսյանին, Գոռ Հովհաննիսյանին, Գուրգեն Սարգսյանին,
Արկադի Շատուրյանին, Շահեն Միրաքրյանին, Բուրաստան Ազգայանին, Նորիկ Վարդանյանին, ինչպես նաև Հայաստանի պատմության թանգարանին:

Book Contributors

Production Managers

Raffi Niziblian
Liana Sedrakyan

Author and Editor (Armenian)

Marianna Budaghyan

Architecture Consultant

Varazdat Haroutyunyan
Murad Hasratyan
Stepan Nalbandyan

History Consultant

Jaques Manukyan

Religion Consultant

Deacon Suren Gevorgyan

Translators

Aram Ohanyan
Vladimir Khachatryan
Shooshig Avakian

English Editors

Raffi Kojian
Marianna Budaghyan

Design and Layout

Arsineh Khachikian

Photography

Arsineh Khachikian
Artur Manucharyan
Max Sivaslian
Raffi Kojian
Tigran Babayan
Zaven Sargsyan
Araz Artinian
Jacob Majarian
Hrachia Ghazaryan
Karen Mirzoyan
Karen Manvelyan
D. Yermakov, 1916
Petrosyan, 1975

Contributors

Sophia Blbulyan
Gayane Gharagozyan
Raffi Kojian
Ara Manvelyan
Rostom Kouyoumdjian

Printing

PrintInfo Publishing

Special Thanks:

Yura Muradyan, Artashes Hovhannisyan, Marat Petrosyan,
Gor, Gurgen Sargsyan, Arkadi Tsaturyan, Shahen Miraqyan,
Burastan Azizyan, Norik Vardanyan, as well as History Museum
of Armenia.

Գրականության ցանկ

- Ազատյան Վ., Հայկական գորգեր, Երևան
1986
- Ալիշան Դ., Սիսական, Վեճետիկ, 1893
- Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական,
Սանկտ Պետերբուրգ 1885
- Բաբայան Ս., Հայոց այրուբենի իմաստը և
կառուցման սկզբունքները, Երևան 1996
- Եղիազարյան Յ., Ազգիքելովի շրջանի
կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան
1955
- Թադևոսյան Ա., Հայաստանի վանքերն ու
եկեղեցիները, Սանահին, Ար. Էջմիածին,
2006
- Խանզադյան Ս., Միխար Սպարապետ,
պատմավեպ Խաչիկյան Լ., ԺԴ դարի
հայերեն ծեռագիրի
հիշատակարաններ, Երևան 1950
- Խնկիկյան Օ., Միխանի քարերը,
Հայաստանի բնություն, թիվ 4, Երևան
1984
- Ծառության, Ծիծաղում է Խնձորեսկը,
Երևան 2006, Ծովու ծխանի, Երևան 2007
- Կարպիսանյան Գ., Պ. Սաֆյան, Սյունիքի
ժայռապատկերները, Երևան 1970.
- Հայկական սովորական հանրագիտարան,
Երևան 1983
- Հարությունյան Վ., Հայկական
ճարտարապետության պատմություն,
Երևան 1992
- Հերունի Պ., Հայաստանը և հնագույն
հայերը, Երևան, 2006
- Հովհաննիսյան Կ., Սանահին-Հաղպատ,
Երևան 1978
- Հովհաննիսյան Վ., Հայաստանի բերդերը,
Վեճետիկ-Սուրբ Ղազար, 1970
- Ղազարյան Յ., Հայաստանի հազվագյուտ
կճղակավորները. բեզուարյան այժ և
հայկական մուֆլոն, Երևան, 2007
- Ղարիբյան Ի., Սուրբ Գեղար, Երևան 2003
- Ղափաղյան Կ., Սանահին վանքը և Օրա
արձանագրությունները, Երևան 1957,
նոյն հերինակից Սանահինի վանքը,
Քրիստոնյա Հայաստան
հանրագիտարան, Երևան 2002
- Մարտիրոսյան Յ., Գիտությունն սկսվում է
նախնադարում, Երևան 1978.
- Մարտիրոսյան Յ., Հայոց
ժայռապատկերների խոսքը, Եղեմի
8000-ամյա հայկական
նկարագրությունը:
http://www.iatp.am/culture/articles/hacn_gini.pdf
- Մանացականյան Սու., Հայկական
ճարտարապետության Սյունիքի
դպրոցը, Երևան 1961
- Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն,
թարգ. գրաքարից Գ. Սարգսյանի,
Երևան, Հայաստան 1990
- Շահլյան Գ., Լոռի պատմության
քարակերտ էջերը, Երևան, 1986
- Պարսամյան Է., Զորաց քարերի գաղտնիքը,
Երևան 1987. էջ 58-61
- Պետրոսյան Ս., Հայկական
ժայռապատկերներ, Եղեա
հրատարակչություն, 2006թ.
- Պողոսյան Ս., Տաթկի համարոտ
պատմություն, Երևան 2007
- Զալալեանց Ս., ճանապարհորդութիւն ի
մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիգիս, 1858
- Տերյան Ա., Ար Աստծոն պաշտամունքը
Հայաստանում, Երևան, 1995
- Քալանթար Ա., Հայաստան, Քարե դարից
միջնադար, Երևան 2007
- Օղաքաշյան Ա., Տիեզերական ծառը հին
հայոց դիցարանական համակարգում,
Երևան 1987
- Օրբելյան Սու., Սիսականի պատմություն,
Երևան 1986
- Արձիման Բ., Հայաստան. Բարե դարից
միջնադար, Երևան 1982.
- Վագանյան Գ., ամենա լետոնից
ցւցանությունների մասին, Մոնուական
պատմություն, Երևան, 2006.
- Վագանյան Գ., Ստեփանյան Ա. Պոиски
протоцивилизации (Наскальные
рисунки, процессы познания и
мышления), Ереван, Онлайн журнал,
“Арвесь,” N7, 2001.
- Վարդանյան Հ., օպե Ծմբե, սև օպե
Լոնգինիա. Собранные статьи про
копье судьбы с 2001 до 2006гг. Link:
<http://en.wikipedia.org/wiki/Gegard>
- Նանգյուլյան Ս. Գ., Մ. Գ. Տառախչյան,
“Макромицеты дилижанского и
хосровского заповедников Армении,”
Ереван, 1991.
- Պարսամյան Յ. Արխեօաստրոլոգия в Армении.
Москва, 1988.
- Проблемы изучения наскальных
изображений в СССР. Институт
археоастрономии АН, СССР, М. 1990.
- Саинян А., Архитектурные памятники
Гарни и Гегарда, Ереван 1969.
- Соколова В. Е., “Заповедники
авказа” Москва 1990.
- Տախմաջյան Ա. Լ., Ա. Ա. Ֆեդорова, “Փլորա
Երևան,” Ереван, 1991.
- Տամեվսкий монастырь, “Советская
археология,” т. IX, 1947.
- Տуманян Б. Е., Петросян С. Б., Наскальные
образы астрономического характера.
Еր. ը., 1, 1970.
- Խալպաշյան Օ., Архитектурные ансамбли
Армении, Москва 1980.
- Энос о Гильгамеше (“О все видавшем”),
пер. с аккад. И. Дьяконова, М. –Л.,
1961.
- Gareginyan A.. Eros on the Armenian Rocks.
Link: <http://www.iatp.am/ara/sites/articles/eros-r.htm>
- “Karedaran”-The Database of Armenian Rock
Art- Internet link: <http://www.iatp.am>
- Rick Ney, Researches are available on the
link: www.armastronomy.com/arm-stone2.html.
- WWF հրատարակած բուկետներ, կայք՝
www.panda.org/armenia
- Khnikikyan O., Syunik During the Bronze and
Iron Ages. Yerevan, 2002
- Internet resources**
www.cwr.am
<http://www.cilicia.com/2007/05/caveman-life-in-khosrov-foreste-state.html>
http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Khosrov_Forest_State_Preserve
http://www.armeniadirectory.com/about_armenia.php?type=file&id=34&sub_id=53&viewid=109
Link on: <http://ru.wikipedia.org>,
<http://www.world-gazetteer.com>

ՀԱՅՈՍՏԱԿԱՆ

Ուղարկություն

- 1 სტელანებრ ბიუქ მაცარევას გადასახლება 3000-3400 ლ-ის:
 - 2 ისახო აუგესტინ მაცარევას გადასახლება 3000-3400 ლ-ის:
 - 3 რეალური აუგესტინ მაცარევას გადასახლება 3000-3400 ლ-ის:
 - 4 რეალური აუგესტინ მაცარევას გადასახლება 3000-3400 ლ-ის:
 - 5 აუგესტინ მაცარევას გადასახლება 3000-3400 ლ-ის:
 - 6 აუგესტინ მაცარევას გადასახლება 3000-3400 ლ-ის:
 - 7 კონკრეტულ მაცარევას გადასახლება 3000-3400 ლ-ის:

⁸ Այս շարքում մեծ թիվ են կազմում աղեղնավորները (պատկերագրությունը ապշեցուցի ճնմանը ուրիշ ունի մի քանի հազարամյակ հետո ի հայտ եկող եղապահնա անդրաշահի աստված Սերի Կերպարի հետ), որոնք աստղանշաններով գաղտարպելիս միանշանակ համաստեղություն են ընթերցվում, սակայն աղեղնավորի պատկերագրությունն ենթայացանում է նաև մարդուառաջնորդ, մարդուազմիկ, մարդորմապետ, մարդուցանարտիկ, մարդորսորդ իմաստներով։ Մարդորսորդի հետ հաճախ հանդիպում է զամփո՞շունը, հոտի պահապան հսկչի, կամ որսը հալածողի հիմնական դիմանմիկ կերպարում։ Չան պատկերը մատնանշում է նաև «Սեծ շան» համաստեղությունը և ճախճարայրան մարդկանա այլբառ հետաքրքրի Սիրիուս աստղը։ Որսի տեսարանները ներկայացնում են հիմնականում երկու սյուժե՝ ա) որսն իրու սննդի աղբյուր, որսի պահապանությունը, բ) որպես սննդի մշտական, հուսալի միջոց՝ կենդանիների ընտեսաման գործընթաց։ Ողոնդ գիտնականներ զինված աղեղնավորների կերպարը քաջացրում են իրու գլխավոր մարդակիրա նայ աստծոն պատկեր, որը եվրոպական ժայռապատկերներում ունի իր զոլգահեռ՝ ի դեմս մանգաղը ձեռքին մարդապատկերի։ Մարդապատկերները և կանաց ֆիգուրները հաճախ ներկայացնում են երկիրը պոտապիրուլու ալեգորիկ գործողությունների մեջ։

⁹ Ժայռապատկերներում աշխարհը պատկերվում է երաման հրդիրների տեսքով։ Երկիրը՝ շրջանաձև, հեռևսաքար նախանարարությ ինացեած են երկրի գնդաձևության մասին, ջուրո՞ գիգագաների տեսքով՝ իրու անդրաշխարի փմվու, երկինքը՝ հրդիրնական ուղիղ գծերի միջոցով՝ իրու երկնային շերտեր։ Բավկալանին տպակիրից ժայռաքանդակ է «Արարում» անվանված պատկերը, որտեղ երկրագունդն է, ներսում ներգծված խաչ, իսկ կրած կամբճած են թևատարած 4 մարդապատկերներ։ Կողքին ներկայացված են լուսնի փուլերը։

¹⁰ Այդ գաղափարները ներկայացված են թոշումի և օծի պայքարի (թթե թոշունը՝ արկը, և օծը՝ ջուրը, չեն հականարտում, ապա դա մեկնարանվում է իրու պատղարերության խրիդանմիշը), արեգակը կլանու վիշապօձի տեսարաններում՝ իրու հաճատիեցերական ալեստի՝ ջրիեղենի կամ ընակն այլ տաքերի ավանդապատում։ Անդրուանարտիկ աստվածների կովի տեսարանը հետաքրքրու պետք է մարմնավորվեր հայկական Վշիապաքա Վահագնի, Յայլ Կահսապետի, Պղնձն քաղաքուն Սասնա ծուերի Սանասարի ու

Վիշապօձի պայքարի, Տիգրանի և
Արդահակի ավանդազույցներում, այլ
ժողովուրդների հիշաբանական
կերպարներում, իսկ զրիստոնեության մեջ
Վերափառատավորությունը իրոք Կարիքի
հրեշտականութիւնը հրեշտականմի՞ն ու չար
ոգիների պայքարի պատմություն:

11 Πατομήσεις Κηρυγμάτων πλήρεων αρχών της Δημόσιας Διοίκησης σε διάφορα θέματα στην Εποχή της Ανανέωσης της Ελληνικής Δημοκρατίας. Τα πλήρη κείμενα των Κηρυγμάτων αποτελούνται από την παρατάξη των ορθών παραγράφων των Κηρυγμάτων, σε συνδυασμό με την παρατάξη των ορθών παραγράφων της Σύνταγματικής Αναθεώρησης του 1975.

¹² Աղմասակունք զպար էր նախալ սրբն
յոթ, այսպես՝ արև-1, լուսին-2, և 5
մոլորակները, ստացված է նախանդարյան
հաշվարկների հիմքուն ընկած 7 պրազան
թիվը, որը նաև լուսնի փուլերի թիվն է:

¹³ Տեսարանները ցոյց են տալիս, որ
Նախադպարյան Հայաստանում Եղիշ են
թերե տներ և օրգանասիկ խճորյքներ,
որոնք պավարութել են Ժիսական
կենակքան և պրազան պոռնկության
զորժողություններուն:

¹⁴ Յետաքրքիր ժայռապատճեր է Կոնջ,
տղանարդոր, կենաց ծաղի և նրանց կողքին
օձի տեսարանը, որը նախատիպն է Աղամի
և Եվյալի դրաստանին պատմութեան,
ինչպես նաև մեծ այլ, նախամարդայան
հովերի դրսերման պատճեր, որտեղ
նայոր գրուզնանքով իր ուսին է դրել
երեխային, հոկ կողքին տղանարդն է և
այօք: Տեսարանը հիշեցնում է սուրբ
ընտանիքի թնմատիկան, սյունե, որն
այնքան տարածված է եղել բոլոր
ժամանակաշրջանների համաշխարհային
պալեստում:

¹⁵ Այս մասին ավելի մանրամասն տես «Խոսրովի անտառներ» բաժնում:

Endnotes

Ughtasar

- ¹ The region is 3000-3400 meters above sea level.
- ² "Ukht" in Armenian means oath, a sacrifice in the honor God and "ught" means camel. Ughtasar could therefore be explained in both meanings: comparing the mountains to the hump of a camel and a site where sacrifice of vows took place, hence the possibility of the "Ukhtasar" spelling.
- ³ It is fascinating that the rock art from different regions of Armenia vary in the style and execution as compared to, for instance, the dialects of the Armenian language.
- ⁴ Basalt is considered the main construction material for the Armenian architecture. Even the pagan temple of Garni contrasts from other structures of its kind (mostly built with marble) because of this stone.
- ⁵ See more on this in Khosrov Forests section.
- ⁶ "Ayts" (goat) and "Astvats" (God) are synonymous to "Deek" (also God). The word "Astvats" was never written in manuscripts in its entirety, but was spelled as "A(y)TS" – as a symbol of reverence. The Persians often called the Armenians "ayts hayer" (ayts/goat Armenians). An Armenian historian, Pavstos Byouzand, tells about the story of king Arshak II (350-368 AD) and military commander Vasak walking in the stables of the Persian king Shapouh. The equerry approached them and offering Arshak some hay, suggested that he sit on this throne, as the king of goats. For the offensive speech, commander Vasak beheaded the equerry immediately. However, a question comes forth – why a king of goats? Perhaps the equerry implied the cult of goat worship was widespread among the Armenians? The concept of animal symbols lasted through the Christian period: a lion, a bull, and an eagle are considered the symbols of the Apostles, and Jesus Christ is the Lamb of God. See more on this in Hamlet Martirosyan's "The word of petroglyphs, 8000 year old Armenian Accounts of Eden."
- ⁷ The animal symbol of the sun is the lion, the bird, the horse; of the moon are the fish, the deer and the goat when the images of Aries, Taurus, Cancer and Scorpio, Gemini, Sagittarius, Virgo, Aquarius are stylized through the symbols of the sun or stars it may be interpreted as constellations. The lightning is depicted by drawings of people with extended and stylized fingers spreading shafts of light. Based on the structure of composi-

tions, one may even read the time of the day for each petroglyph.

⁸ If Egypt is considered the place of origin of the hour-glass and Mesopotamia of the water-clock, then the Armenian highland may be regarded as the possible cradle of the Sun and Moon calendars and dials.

⁹ Specific scenes tell of the cults of the deer, bull, dragon, goat, fish, and snake, as well as witness the domestication of the dog and the horse.

¹⁰ Archers also comprise a large number of drawings in this series which, being adorned by star symbols, are interpreted as constellations. Depictions of the archer have an astonishing likeness to Seth, the Egyptian god of chaos, a character introduced after several millennia; however, they also represent a man-leader, man-warrior, man-pagan priest, man-fighter, man-hunter. A big dog often accompanies the man-hunter, as a herd-protector and as the main dynamic hunting character. The constellation of the Big Dog and Sirius, the Dog Star, which interested the ancient people, is indicated with an image of a dog. The hunting scenes mainly represent two concepts: a) hunt for food, preserving the kill, b) hunt as a constant and reliable means of food, i.e. the process of animal domestication. Some scientists interpret the image of an archer as the main anthropoid representation of the god Hay. This depiction has an equivalent in the European rock art, personified by a human image with a sickle in the hand. Male images and female figures are often portrayed in the allegorical acts of fertilization.

¹¹ In the petroglyphs, the world is portrayed as three levels: the Earth is represented in a circular form, perhaps the ancient people questioned the flatness of the world; the water appears as zigzag lines, symbolizing the underworld; and the straight lines which are the representation of the sky layers. The rock art dubbed "Creation" is quite intriguing as it illustrates a drawing of the Earth as a sphere with a shape of a cross inside of it. Above it, are four standing human figures with their arms spread out. Beside it, are the depictions of the moon phases.

¹² These concepts are visible in the scenes of battle between a bird and a snake (if the bird, or the Sun, and the snake, or water, are not in conflict, then it symbolizes fertility), scenes of a dragon snake devouring the Sun as a global disaster like legendary floods or other such natural disasters.

Scenes of gods fighting lightning would later embody the fighting of the Armenian legendary heroes such as Vishapakagh Vahagn, Hayk Nahapet, Sasna Tzerer's Sanasar and his battle with the Dragon Snake in "Pghndze" (copper) city, Tigran and Ajdahak. Similar characters also exist in mythologies of other cultures. In Christianity, this story is an archetype of the Archangel Gabriel's fight against evil.

¹³ According to the historian Koryun, scholar Mesrop Mashtots lived in reclusion and also taught within the region of Zorats Karer (Mighty Stones) and in Ughtasar. As a result of comparative analysis between close to 1300 Armenian petroglyphs with 800 Egyptian, Sumerian, and Indian hieroglyphs, more than 150 fragmental similarities were found. Is it feasible to discuss the possibility that the Ughtasar petroglyphs may serve as an initial source? See www.iatp.am/ara as well as the comparative chart in "Armenia and the Old Armenians," P. Herouni, Yerevan, 2006, pg. 108. Including, Souren Petrosyan, "Armenian Rock Art," Egea Publications, 2006, S. Babayan, The meaning of the Armenian Alphabet and Principles of Structure, Yerevan, 1996.

¹⁴ Calculations made in Zorats Karer have led to the conclusion that some form of numeric systems may have also existed in the prehistoric era. The sun is one, the moon is two, and the five planets make up the divine number seven based on prehistoric calculations, which is also the number of the phases of the moon.

¹⁵ The scenes display that harvest holidays and orgy feasts, which would end in acts of ritualistic copulations and sacred debouche, were commonly held in ancient times in these regions.

¹⁶ There is an exceptional rock art portrayal of a woman, a man, a tree of life and a snake next to them, bares a close resemblance to the biblical story of Adam and Eve. A demonstration of emotional imagery, where a mother affectionately holds her child on the shoulder, and a man with a goat are beside them. This could be interpreted as the family, an internationally prevalent theme in the arts of all times.

Zorats Karer

¹⁷ The plateau is at 1770m. above sea level.

¹⁸ Cromlechs are prehistoric structures with multiple megalithic single stones gathered and arranged in the form of a circle or an ellipse, thus forming a holy area on the

¹⁶ Այժ և Աստված բառերը հայերենում երկուսն է ունեն դիր հոնանիշը, Աստված հայկական բառը երեք ծեռագերտում չի գրվել լրիվ, այլ գրվել է Ա(յ)Ծ՝ պատվո Շամով, պարսիկները հայերին հաճախ անվանել են «այժ հայեր» (այս մասին վկայում է օրինակ պատմիչ Փավստոս Բյուզանդ, երբ պատմում է, որ Արշակ Բ թագավորը (350-368թթ) և Վասակ սպարապետը զրոսնելիս են եղի Չապուի II-ի ձիանոցում: Նրան է մոտեցել ախոռապետը և Արշակին հրամանելով մի խորձ խոր՝ աշաջարկել նրան նստել այդ գահին, իրեւ այժերի թագավոր: Վիրավորանքի համար Վասակ սպարապետն անմիջապես գլխատել է պարսիկ ախոռապետին: Սակայն հարց է առաջանում. ինչո՞ւ ինեն այժերի թագավոր... Միգուց է ախոռապետը ակնարկում էր հայերի շրջանում հենց այժի պաշտամունքի մասի՞ն): Կենդանական սիմվոլների գաղափարը պահպանվել է նաև քրիստոնեության մեջ. այդուժը, ցուցը և ամփոփը համարվում են ավետարանիչների սիմվոլներ, իսկ ինը Քրիստոսը՝ Ստոր գառը: Այս մասին ավելի մարդամասն տես՝ Յանձնան Սարտիրոսյան, «Դայուապատկերների խոսքը, Եղեմի 8000ամյա հայկական նկարագրությունը»:

Չորաց քարեր

¹⁷ Սարահարքը ծովի մակարդակից բարձր է 1770 մ-ով:

¹⁸ Կորնլեխները նախնադարյան շինույթունների այն տեսակներն են, երբ բազում մենակիր-մենաքարերը համակարգված ու փոխկապակցված դասակարգված են շրջանի կամ էլեկտի տեսքով՝ այդպիսով հանդիսանալով մարդու կողմից բնության մեջ հատուկ նպատակով առանձնացված սրբազն տարածք, որտեղ արդեն նյութականացվում են ճարտարապետական հորինվածքի հստակ հատակագծնան, շինույթան խորհրդապատճենական իմաստավորման, դիտողի վրա գեղարդական ազդեցություն թողնելու նախնադարյան նստեսիկ մոլումները: Կորնլեխներ են նաև անգիհական Սրունինենց, Ֆրանսիայի հյուսիս-արևելքում գտնվող Քարնակը, Շոտլանդիայի հյուսիս-արևմուտքում՝ Քալենդիշը, Իռլանդիայի նյու Գրեյնջը, գերմանական Գուտեկի շրջանակը:

¹⁹ Խոկապես, մ.թ.ա. 7500թ. Յայկական լեռնաշխարհի բնակիչները կարող են կազմել արևային ու լուսային օրացույցներ: Մերօյս գիգորյան օրացույցը հանդիսանում է Եգիպտական օրացույցի կատարելագործված տարբերակը, բայց Չորաց քարերի իրողությունը թույլ է տալիս նոտածել.

որ ինն եգիպտացիներից մի քանի հազարամյակ առաջ Յայկական լեռնաշխարհում կարող էին կիրառել շարժական օրացույցներ: Ավելին, հնավայրի քարերը կարող են համեստանալ աշխարհում առաջին հայտնի աշաշին՝ արևային և լուսային փուլերը կամոնավորող օրացույցը: Յայզգի և արաստահանյան շատ գիտնականներ (գերմանացի պատմաբան Մանուները, հնագետ Շվարցը, բրիտանացի հիշակավոր աստղագուշ Օլքոթը) գրում են, որ առաջինը երկինքը համաստեղությունների բաժանելու դրանքը անվանել են ոչ թե աշխարհի քաղաքակրթությունների կենտրոնը համարվող Բարելունում կամ Եգիպտոսում, որը Յայկական բարձրագնադակում, որն երկնային դիտումների համար ամենաարագար վայրում է աշխարհում:

²⁰ Քարահունջի տարիքը որոշելու Ներունու առաջին մերորդ աստղերի ազիմուտալ շենան դիտումն է: Տե՛ս Պ. Շերունի, «Դայաստանը և հնագույն հայերը», Երևան 2006, գլուխ 1:20, 1:21, էջ 46-52: Երկորդ մերորդ թիվ 137 պերիսկոպիկ քարի միջոցով զենիքի կետով աստղերի ամենեւու դիտումն է: Նոյն տեղում, գլուխ 1:23, էջ 57-59: Երրորդ մերորդ մերունձին դիտումներն են հորիզոնի այն կետերում, որտեղից ծագում և մայր էն մտնում աստղերու: Նոյն տեղում, գլուխ 1:24, էջ 60: Չորրորդ մերորդ աստղերի տեղակրոնման անկյունների և նրանց կուլմինացիաների դիտումներն են: Գլուխ 1:25, էջ 61-63:

²¹ Կա տեսակետ, որ հնավայրը կառուցվել է ջրհեղեղից հետո նոյի կրոնից՝ այդ գիտելիքները ստանալով հայտնությամբ: Իսկ աշխարհի այսօրինակ հուշարձանների նմանությունը վերագրվում է այն 72 ճահապատմենիք, որոնք Սաստօն կամբով ջրհեղեղից հետո պետք է Յայից տարածենին աշխարհով մեկ ու նոյնատիպ մերգալիքներ կառուցեն իրենց նոր հայերիներուու:

²² Մերորդ Սաշտոցի աշակերտ Կորյունը իր «Վարդ Սաշտոցի» աշխատությունում գրում է, որ նախքան հայոց այբուբենը ստեղծելու իր ուսուցիչը Երկար ճգնել է այդ տարածքներուու, դասավանել, քեզ դեսրիմ: «Ուերը» հերանության ու արևասաշտության մնացորդներն են հայոց այս տարածքներում, որոնք, սակայն, հետո Սաշտոցը հանճարեղաբար ծովում է հայոց քրիստոնեական դավանանքում ու այբուբենի ստեղծման սիմվոլիկ գաղտնագրումներում:

²³ 7x5մ համաշափությունը հանդիպում ենք նաև Գառնի հեթանոսական տաճարում, որը նոյնպես կապված է արևի պաշտամունքի հետ:

²⁴ Ար-Ծ հայոց լեզվի բառերի շուրջ 3%ի համար կազմում է գլխավոր արմատ, օրինակ հայ/ր, մա/յր, յար, Ար.ար.հ, բարև ողջունի հոսքում, արքայական անձնանուններում՝ Արամ, Արա, Արշակ, Արտաշես, տեղանուններում՝ Ուրարտու-Արարտա, Արարատ, Արնավիր, Արազած, Արցախ, Արաբս: Յայերն այսօր աշխարհի բացարի ժողովուրդներից են, որ դեռևս երգվում են հոր, մոր կամ սեփական արևուն: Այսօր արդեն շրջանառվում է այն տեսակետը, որ Արմենիա անունը մեր երկին տվել են ոչ թե օտարները, այլ՝ «Արմեն-ի-ա» բարձր գայիս է հայոց լեզվից, նշանակում է Արևի որդիների ար-իների երկիր և հայտնի բան է, որ անվանումը պահպանում է այն լեզվին, որում այն կարող է ստուգաբանվել, ինչպես նաև ամենար ու, որ բոլոր լեզուներում այն նույնությամբ կրկնվեր, եթե սկզբնական իմաստ չընենար սեփական լեզվում: Քարահունջ բարի քար արմատուու կրկնին երևում է նոյն -ար-Ծ: Դակաֆաստարկը, սակայն, այն է, թե ինչու ենք մեզ այն այնուամենանիվ անվանում հայ, երկիրը՝ Յայաստան:

²⁵ Արևապաշտության ապացույցները Յայկական լեռնաշխարհում սփրված են անձնուրեք: Ավելի մանրամասն, տես՝ Տերյան Ա, Ար Աստու պաշտամունքը Յայաստան, Երևան, 1995:

²⁶ Այս տեսակետի կրողը աստղաֆիզիկոս Պարիս Ներունի է: Նրա գլխավորած արշավայտմբ հնավայրում վերուներ կատարել է 1994թ-2001թթ: Ապա Պ. Ներունու ուսումնահիությունները անփոփել են «Դայաստանը և հնագույն հայերը» («Armenia and the Old Armenians»), Երկու՝ հայերեն (2006) և անգլերեն (2004) լեզուներով գրերում: Ակադեմիկոսը զարգացրել է 1984թ. Էլամ Պարսամանի մոտեցումները: Մենակիրների՝ աստղաֆիտական շինություն լինելու հավանականության մակն աաշին ենթադրություններ գտնում ենք նաև Օ. Խնկիլյանի «Սիսլամի քարերը» հոդվածում, Դայաստանի բնություն, թիվ 4, Երևան 1984:

²⁷ Սևանա լճի մոտակայքում կա մ.թ.ա 5-րդ հազարամյակի ժայռապատկեր, զնդան երկարագմի տեսարանով: Երկոր զնդանակառաջակառաջակառ մասին առաջին հիշատակությունները հուն փիլիսոփա Պյութագորասի մոտ ենք հանդիպում մ.թ.ա. 6 դ., և կա տեղեկություն, որ Պյութագորասն ապրել է Յայաստան գործում:

ground designated by man for special purposes, having specially designed structures which have an esthetic effect upon onlookers. The Cromlechs are the British Stonehenge, Carnac stones in North-Eastern France, Callanish in North-Western Scotland, New Grange in Ireland, Gosek Cycle in Germany.

¹⁹ Indeed, in 7,500 BC., the people living on the Armenian Plateau could have built solar and lunar calendars. The Gregorian calendar of today is an improved version of the Egyptian calendar, but the phenomenon of the Mighty Stones suggests that several thousand years before the Old Egyptians, people living in the Armenian Highland could have made use of mobile calendars. Moreover, the stones of the site can be regarded as the first known regulatory calendar of the Sun and the phases of the Moon. Many Armenian and foreign scientists (Mannunder, a German historian, Swartz, archeologist, Olcot, a renowned British astronomer) have attested that the original division of stars into constellations was done on the Armenian plateau, the most convenient place for astronomical observation, rather than in the centers of civilization like Egypt and Babylon.

²⁰ The first method by Heruni of dating Karahunj is the method of observing stellar azimuth displacement, see P. Heruni, Armenia and the Old Armenians, Yerevan 2006, chapter 1:20, 1:21, p. 46-52: The second method is observing the stars passing the zenith using the periscope stone #137, ibid. ch. 1:23, p. 57- 59. The third method consists of individual observations of stars passing through points of ascent and descent. Ibid., Ch. 1:24, p. 60. The fourth method is in measuring stellar angles and their ultimate ascension points, see Ch. 1:25, p. 61 – 63.

²¹ There is a theory that the Mighty Stones were built by Noah himself after the flood, with the knowledge coming by revelation. As to the similarity of the monuments of this type worldwide, there is the explanation that it is due to the 72 patriarchs who had to disperse all over the world by the will of God from Hayk and who had to build similar Megaliths in their new respective host countries.

²² Koryun, the disciple of Mesrop Mashtots, wrote in his "Life of Mashtots" that prior to the creation of the Armenian alphabet his teacher had been a hermit, he taught disciples and exorcized demons. The demons were remnants of paganism and sun wor-

shipping on the land of Armenians. Mash-tots however, in a very clever way later merged those with the Armenian Christian devotion and with the mysterious alphabetic symbols.

²³ The measurement of 7x5m is encountered in the pagan temple of Garni, which is also associated with Sun worship.

²⁴ Evidence of Sun worship is spread everywhere in Armenia. See Terian A., The Worship of the God Ar in Armenia, Yerevan, 1995).

²⁵ The sound unit Ar constitutes the main root for around 3% of the Armenian words, like ha/y/r (father), ma/y/r (mother), barev (greeting) Ar.ar.ich (Creator); male names such as Aram, Ara, Arshak, Artashes; toponyms Urartu-Ararta, Ararat, Armavir, Aragats, Artsakh, Araks. Armenians today swear by their mother's and father's sun. Some say that the etymology of the word Armenia is not of foreign roots but derived from the Armenian language, resembling the sound of sun – Ari-ner (the sons of the Sun). The word Karahunj also incorporates the ar component in its root.

²⁶ With regard to the operation of Karahunj, there is a similar version by P. Heruni. See P. Heruni, Armenia and the Old Armenians, Yerevan 2006. P. 63, 87.

²⁷ Karahunj village is mentioned for the first time by the Stepanos Orbelian, History of Sisakan, Yerevan, 1986).

²⁸ The author of this idea is the astrophysicist Paris Heruni. He led archeological excavations on the site in 1994 – 2001. P. Heruni's research is described in the book "Armenia and the Old Armenians" (in English, 2004 and in Armenian, 2006). The academician developed the approach by Elma Parsamian (1984). The theory of the megaliths being an astronomical structure can first be found in the paper by O. Khenkikian "Sisian Stones," Armenian Nature, no 4, Yerevan, 1984.

²⁹ In the vicinity of Lake Sevan there is a rock painting dated 5th century BC, showing a spherical terrestrial globe. The first mentions of the spherical shape of Earth are encountered in the writings of the Greek philosopher Pythagoras, ca. 6th century BC, and according to some sources Pythagoras had been in Armenia, thus he could have derived that knowledge from Armenia.

³⁰ The phenomenon of precession is a slow movement of the Earth axis with a period of 25,929 years.

³¹ Heruni draws etymological comparisons between Karahunj and the names of similar structures in France, Egypt, Scotland, Ireland and Peru. Stonehenge is etymologically analyzed as stone and sound; the analysis by Heruni suggests the presence of these two notions in all of the mentioned structures in different countries, with the sounding of the names resembling the Armenian phonetic version. Stonehenge was often called the Dance of Giants, which is a clear association with the ritual procedures of music and dance. Pythagoras stated in his doctrine that the movements of celestial bodies produce musical harmony.

³² Many European scientists think that the megaliths in other countries have been imported. It might also refer to outer space theories referring to the evolution from one common center, perhaps including the Zorats Karer within the scope of these theories.

Geghard

³³ Many manuscripts illuminated at Geghard monastery can be presently seen at the Matenadaran, and other major manuscript depositories of the world.

³⁴ On the upper arches, there is a powerful relief: a bull's head holding two chains in its mouth with a lion at the end of each chain. Beneath the lions, an eagle is clawing a lamb. This relief is traditionally believed to be the Proshian dynasty's coat-of-arms, which has more profound symbolism that calls for further research.

³⁵ Geghard monastery resembles such cave complexes as the Egyptian Abu Simbel, the major Hittite shrine not far from Boghazkui, Iranian and Syrian temples, Bulgarian, Hungarian, Ukrainian, Pskov and Nizhni Novgorod, Turkish, Thai, Indian and Chinese centers of worship, but it mostly resembles the Vardzia compound in neighboring Georgia.

³⁶ There was a 5-meter high hall in the rock (9 x 15 m) that collapsed during excavations. It is believed that there was also a manuscript depository or a gathering room for meals, receptions or rituals within the complex. 100 meters away from the gate, there is the partially destroyed St. Gregory chapel, which was adorned with colored murals.

³⁷ In a church in Turin rests Christ's 4-meter Shroud with full-length imprint of Jesus on both sides. This is the sheet Jesus was wrapped in before being placed into the

²⁸ Պուտեսիայի Երևանութը Երկրի առանցքի դանդաղ, կոնած շարժումն է 25.929 տարի պարբերականության:

²⁹ Քարահունջի գործելու վերաբերյալ նման վարկած առաջադրում է Պ. Դերուճին: Տե՛ս Պ. Դերուճի, «Դայաստանը և հնագոյն հայերը», Երևան 2006. էջ 63, 87:

³⁰ Քարահունջ գյուղի մասին առաջին հիշտակությունը հանդիպում ենք 13-14դ ապամիջ Ստեփանոս Օրբեյանի «Սիսականի պատմություն» գրքում, Երևան 1986:

³¹ Դերուճին Քարահունջ բառարմատի ստուգաբանությունը համարում է Մթունիենջի, ֆրանսիական ու եզիտական քարնակների, շուտանդական քայլենիշ, իօլանդական լոյո Գրենչի, Պերուի Կողիկանչայի անվանումների հետ: Մթունիենջը ստուգաբանվում է որպես stone-spear և hench-hunchion-hniliնչ, հնյուն, ձայն, ֆրանսիական ու եզիտական քարնակները բրետոններով հնչում են որպես Քարնիխ-Քարնիխ, շոտլանդական Քայլենիշը նույնպես ունի հայկական հնչողությամբ քար հիմնարարություն: Պերուի Կողիկանչայի տաճարը մոտ է «խոտող քարեր» հիմաստիճ և նշանակում է քարի կանչ, իօլանդական լոյո Գրենչի հիշեցնում է գրենծ-հրենջ-հունչ հնչողությունը: Վերհանելով կամ քար կամ հնյուն առնասների ընդամենը բրունագույքուններ, որոնք պատահական լինել չեն կարող, նա բռնորդ սկիզբ է հոչակուն Դայաստանի Քարահունջը և ընդգծում, որ դրանք բոլորը կապված են տիեզերքի հետ: Հաճախ Մթունիենջը կոչվել է Հակաների պար, ինչը սասցիատիվ կերպով կապվում է ծիսային կոմկետ արարողակարգի՝ պարի ու երաշտության հետ: Պյութագորասի ուսմունքը ասկում է, որ երկնային լուսատուների շարժումներից տիեզերքում առաջանում է ներդաշնակ երաժշտություն:

³² Վերջիններին մասին եվրոպական շատ գիտնականներ գտնում են, որ այլ երկրների տեղական մեջալիքները ներմուծված են ենել ինչ-ող տարաշտարիկ վայրերից ու տեղական ծագում չունեն: Այս պարագայում ի հայտ է գալիս կամ այլ որպակայինների գոյության վերաբերյալ շրջանառվող տեսությունը, կամ մենք ընդհանուր կենտրոնից՝ տվյալ դեպքում Զորաց քարերի միջոցով Դայական քարձավանդակից քաղաքակրության տարածման վարկածը:

Գեղարդ

³³ Գեղարդավանքում ծաղկված նկարազարդ բազում նատյանների օրինակներ այսօր պահպան են ՀՀ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և աշխարհի խոշորագույն գրադարաններում:

³⁴ Այստեղ վերկի կամարների վրա խոչը պլանով կա խստ տպավորիչ մի պատկերաքանդակ. ցլի գլուխ, որի բերանից դրվագ են գալիս երկու շղթաներ, վերջիններին կապված են երկու աշյուններ, իսկ նրանցից ներքև՝ արծիվն իր մազիններում թանձ է գառան: Այս պատկերաքանդակը ավանդաբար համարվում է Պողոյան իշխանների ընտանեկան գերրը, որն սակայն ունի ավելի խոր, հետազոտության ու նորագոյն բացահայտումների եմբակա խորհրդապաշտական մեկնություն:

³⁵ Գեղարդավանքն իր լուծումներում անառարկելի նմանություններ ունի աշխարհի այնպիսի ժամանակի ժամանակությունը կառուցվածքների հետ, ինչպիսիք են եզիտական Աքրու-Սիմբելը, խեթական խոշոր սրապալյարը Բրուազբյոնից ո հեռու, երանի և Սիրիայի տաճարները, Բուլղարիայի, Չոնգարիայի, Ուկրանիայի, Պակովի և Սիմին Նվազորոդի, Թմուրիայի, Թամանին, Չնդկաստանի և Չինաստանի պաշտամունքային կենտրոնները, համական հայրան Վրաստամի Վարձիայի հանալիքը:

³⁶ Ժայրի մեջ ենել է նաև 5 բարձրությամբ 9X15 մակերեսով հակա դահլիճ, որը սակայն աելումների ժամանակ փոլոզվել է: Ենթադրվում է, որ այստեղ ենել է ծեռագրաստումը կամ հավաքների դահլիճ՝ նախատեսված բարձրաշխարհիկ ճաշկերությունների, միջուցեց խորհրդապաշտական ծնների համար: Համայիրի մուտքից 100մ հեռավորության վրա կա կիսամարդարար Գրիգոր Լուսավորիչի մասունք, որի ներսում եղել են գումարվող որմաններ:

³⁷ Թուրիմի կարողիկական եկեղեցում է գտնվում չորս մետրանոց մի պաստառ, որի վրա՝ երկու կողմից, ողջ հասակով դաշված է խաչյա թրիստորը: Ըստ ավանդության, դա այն սասաւան է, որի մեջ փարաբել են Շիսուսի դիմ և դրեմզամնի մեջ, ապա նրա վերքերի մեխերի հետքերի և դեմքի ծիշտ արտացոլումը ամրագրվել է սասաւանի վրա՝ ներգիշյա ուժեղ արտահոսքի արդյունքում:

³⁸ Մասնապահարանի վրա կա 40 տող շատ հետաքրքի և խոսուն արձանագրություն՝ բողնոված Պոռշ իշխանի և 17 դարում

արդեն Պոռշյանների շառավիղներից ինանիկի պատվերով: Մանրամաների համար տե՛ս Ի. Ղարիբյան, Սուրբ Գեղարդ, Երևան 2003: Ռուսական արխիվներում պահպանվել է գեներալ Ցիցիանովի 1805թ. նամակը ռուսաց Ալեքսանդրի շարին, որտեղ նա նոյնպես վկայում է, որ Եջմանի վաճիքի ազատագրման պայքարում իրենք փրկել են բացարիկ քրիստոնեական մատունըներ՝ մասնավորապես սուրբ գեղարդը և նոյյան տապանի կողոր, որ ժամանակավորապես ուղարկել են Վրաստան:

³⁹ Կա նաև մեկ այլ տեղեկություն, ուստ որի գեղարդը Յայաստան թերեւ է Ղուկանոս անունով քրիստոնյան՝ որպես կույր պարզ ստանուով փրկչական խաչի կտորը և սուրբ տեղակալը Պետրոս առաքյալից: Տե՛ս Ի. Ղարիբյան, Սուրբ Գեղարդ, Երևան 2003, էջ 8-9:

⁴⁰ Տարբեր աղբյուրներում հանդիպում ենք գեղարդի մասին հիշատակումներ: Իր գեղարդը պատկանելի է Շիսուս և այսինին, Սավուր թագավորին, Ղավիթ արքային, Ղերողոտոսին: Ապա նախասահմանված կերպով գեղարդը հայտնել է հողմեական զինվոր Կավիսի մոտ: «Պատմության մեջ կան հիշտակություններ, որ այդ գեղարդը իրենց ծեռքում թանձ է են հոների արքա Աթիլան, Ղոկլետիանոսը, Չուտիմանոսը, ֆրանկների արքա Կարլոս Մեծը, և ապուենունը: Գեղարդից մեծ կախվածություն ուներ հատկանիս Ալոլիք Շիմերը: «Պատմաբանները վկայում են, որ նա ժամանուով անց էր կացնում Վիեննայի Չարբուրգների պալատական գամաձատան ցուցանիկի գեղարդի աջշկ՝ տարված աշխարհը տիրելու միասնական անուղղներով: 1945թ. կապիտուլացվելով՝ նա իրանայում է գեղարդը բանել Անտարկտիդայի սառուցնելուն, որը գտնում է ամերիկացի լեզնդար գեներալ Պատոսն (Վերջին տարված էր սուրբ գրավալը գտնելու երազանքով) և վերադարձնում Վիեննա: Սակայն սկսում են պատվել շշուկներ, թե Ավստրիային վերադարձվել է միայն գեղարդի կրկնօրինակը, իսկ բնօրինակն ամերիկացիները պահել են իրենց:

⁴¹ Կատիկանի նմուշը հավանաբար այն գենքն է, որով իրեաները խցել են Թիրիսով պատկերը, հետո մատունքը բյուզանդական Ալեքսիոս Կոմենոսու կայսրը խաչակրաց արշավանքների ժամանակ բաժանում է երեք մասի՝ մեկը Կ.Պոլսին, մի մասը՝ Չոռմի պապին՝ Վատիկան և այլական շառավագործություն:

tomb. The wounds, nail traces and the expression on the face were exactly imprinted on the cloth as a result of a powerful outburst of energy.

³⁸ A revealing 40-line inscription is inscribed on the reliquary made by Prince Prosh and Proshian's successor Ivanik in the 17th century. See I. Gharibian, *The Holy Geghard*, Yerevan 2003. A letter dated 1805, from General Tsitsianov exists in the Russian archives. It is made out to Tsar Alexander I where he testifies that during the liberation of Echmiadzin, numerous exceptional Christian relics were salvaged and, specifically, the Holy Geghard and a fragment of Noah's Ark which was temporarily sent to Georgia.

³⁹ According to another source, the Holy Geghard was brought to Armenia by a Christian blind man named Lucianus who was awarded with a fragment of the Cross and the Holy Spear by the Apostle Peter. See, I. Gharibian, *The Holy Geghard*, Yerevan 2003, pp. 8-9.

⁴⁰ It is said that the Holy Geghard has in turn belonged to Joshua, King Savug, King David and Herodotus. Then, as predestined, it got into the hands of the Roman soldier Longinus. According to some sources, great men such as Attila the Hun, Diocletian, Justinian, the king of the Franks Charlemagne and Napoleon, owned the Holy Lance. Adolf Hitler was infatuated by it. Historians attest that he spent hours in front of the glass case where the Holy Lance was exhibited at the Hapsburg treasury in Vienna, obsessed by his dreams of ruling the world. Having capitulated in 1945, he ordered to bury the Holy Lance in Antarctica but it was found by American General Patton (who was also smitten by the Holy Grail) and returned to Vienna. However, rumor had it that a copy of the Holy Geghard was returned to Austria while the Americans appropriated the original.

⁴¹ The Vatican Holy Spear is probably the one with which was punctured the image of the Christ. Later, Emperor Alexis Comnenus of Byzantium divided the relic into three parts during the crusades, one for Constantinople, one for the Pope at the Vatican, and one for the French king.

⁴² According to one account, there was an outbreak of cholera in Georgia in the 18th century. The Georgians asked the Armenian Catholicos to send them the Holy Geghard. The Holy Geghard worked numerous miracles in Georgia, however, the Georgians decided not to return it. Therefore, Armenians rescued it. See *Bulletin of Armenian History*,

vol. III (in Armenian), Tiflis 1894, pp. 508-509; also *Memoirs of Catholicos Ghukas*, see vol. I-II, pp. 41-42, as well as I. Gharibian, *The Holy Geghard*, Yerevan 2003, pp. 48-62.

Khosrov Forests

⁴³ Two other state preserves in Armenia are Shikahogh and Erebuni.

⁴⁴ This is an oral story. The correct inscription dated 1282 informs that the monument (*khachkar*) was erected in honor of the blood of Jesus Christ and for the soul and body of Sarkis and his spouse urging those paying respects to commemorate them and in turn receive the blessing of God. See A. Kalantar, *Armenia, from the Stone Age to the Middle Ages*; Yerevan, 2007, p. 85.

⁴⁵ Temperature fluctuates from +38°C to -25°C, 4 months of snow with annual precipitation averaging 400–600mm, sometimes in the highest elevations 700–800mm. Vegetation period 190–210 days.

⁴⁶ Dvin is located near Medzamor River, 35 km south of Yerevan. Ruins of this great city can be found in the Ararat Region.

⁴⁷ The tree is a universal symbol associated with the ideas of life, salvation, heaven, earth and the underworld. Nearly all ancient civilizations had cults of cosmic and life trees, as well as the practice of worship of trees, and building holy groves.

⁴⁸ The vestiges of tree worship remain in today's practice of ornamenting trees with pieces of cloth, ribbons or handkerchiefs, planting trees and flowers in cemeteries as well as taking home branches blessed in the church. In Armenian rock art and Urartian arts there is a popular allegoric motif of the divine trees of life being pollinated. Data also exists relating to the holy groves of sycamore trees, used in predicting the future. Some recorded information describes that sacred groves of sycamore trees existed in Armavir. It is said that precise predictions were made by the noise of the branches of these trees.

⁴⁹ The widespread worship of holy cedar groves was mentioned in the Sumerian poem of "Gilgamesh," as well as in Greek, Roman, Iranian, Japanese, Indian, and Chinese sources. The temple builders of Old Babylon used cedar oil in construction, the Egyptians made elite burial caskets from cedar timber, cedar was one of the holy trees of druids, while prophet Isaiah foretold that the holy cross of Christ would have to be prepared from 4 holy trees: laurel, cy-

press, sycamore and cedar. According to the Bible, the wise king Solomon ordered cedar to be brought from Lebanon as a holy construction material to build the Temple of God in Jerusalem and the Hebrew navy. Cedar trees are also symbolically mentioned by St Grigor Narekatsi in "The Book of Lamentations."

⁵⁰ Psalm 28:5 reads: "28:5. The voice of the Lord breaketh the cedars: yea, the Lord shall break the cedars of Libanus." In this case cedars symbolize the leaders of the world. In another place it is written that a true believer is like a Lebanese cedar.

⁵¹ Currently, research is being conducted on animal behavior through filming, environmental monitoring and activities undertaken on enriching the flora and fauna.

⁵² The fauna of the preserve is rich with xerophyte and geophyte plants.

⁵³ The wild ancestor of the domestic sheep is the Armenian mouflon, and that of the goat, the bezoarian goat; their enemies being the wolf and the leopard. The bezoarian goat is the oldest inhabitant of the Armenian highlands based on the depictions in the ancient petroglyphs. Miniature sculptures of goats exist as far back as the Bronze Age. Goat images served as decorative ornaments of ancient pottery. The Bezoarian name is based on the exceptional feature of this animal. When baby goats feed off their mothers, they swallow hair, which develop bezoars in their stomach. The bezoar callousness was mostly used by the local population for medicinal purposes. The Bezoarian goat has been an animal of worship. See Ughtasar chapter.

⁵⁴ The Caucasian leopard is registered in the Red Book, as of today, there are only 5 to 8 of them left in Armenia. This animal is 7 times stronger than man and is considered one of the fastest in the animal world.

⁵⁵ Registered in the Red Book are 67 of Armenia's disappearing birds, of which 16 are in the Khosrov Preserve. Hovering there are the eagles, vultures, gulls, black partridges, owls, tussock and turtle-doves.

Sanahin

⁵⁶ Khachatur Abovian, *Collection of short stories*, 7th volume, pp. 43-44.

⁵⁷ When the medieval historians referred to the elimination of dragons, for example, Koryun or Kirakos Gandzaketsi figuratively meant the pagan traditions.

⁴² Պատմագրության մեջ կա տեղեկություն, որ երբ XVIII դարում հարլան Վրաստանում բազմաթիվ անգամներ քռնկվել է խուերայի համաձարակը, վրացիները խնդրել են հայոց կաթողիկոսին ժամանակավորապես Վրաստանու ուղարկել Սուլը Գեղարդը, որն այնտեղ հրաշքներ է գործել, սակայն վրացիները այլև չեն պատրաստվել վերադարձնել սուրբ մասունքը, ուստի հայերը սփառված են եղել պարզապես «զողանալ» Իենց պատկանող սրբությունը վրացիներից: Տե՛ս Դիւան հայոց պատմության, գիր 4, Մինեն կարողիկոսի Յիշատակարանը, Թիֆլիս 1894, էջ 508-509: Նաև Դուկաս կարողիկոսի հիշատակարան, Դիւան, 3 Ա-Բ, էջ 41-42, ինչպես նաև բազմաթիվ փաստացի ապացույցների համար տե՛ս Ի. Դարիքան, Սուլը Գեղարդ, Երևան 2003, էջ 48-62:

Խոսրովի անտառ

⁴³ Հայաստանի պետական արգելոցներն են նաև Շիկահողը և Էներումին:

⁴⁴ Այսպես իհարկ ժողովուրդն է պատմում, սակայն խաչքարի վրա իրականում այլ տեքստ է փորագրված (1282թ.) այն մասին, թե արձանը (այսինքն խաչքարը) կանգնեցված է հանուն Հիսուս Քրիստոսի արյան, Սարգսի և նրա ամուսնու հոգու և մարմնի, և գործունը պատվիրում է Երկրապատեհի հիշել նրանց, ու Աստված էլ Երկրապատողմերին կիշել: Տե՛ս Ա. Քալանքնար, Հայաստան, քարե դարից միջնադար, Երևան 2007, էջ 85:

⁴⁵ Անավելագույն շերմաստիճանը +38է է, նվազագույն՝ -25է: Ջրանաձակը մնում է շուրջ 4 ամիս, տարեկան տեղումների միջին ջանակությունը 400-600նմ է, քարձրայելոնային գոտում՝ Երեմն 700-800նմ: Վեգետատիվ շրջանի տևողությունը 190-210 օր է:

⁴⁶ Դիմին տեղակայված է Մեծամորի գետի նոտ, Երևանից 35 կմ դեպի հարավ, այժմ քաղաքի ավերակները գտնվում են Արարատի մարզում:

⁴⁷ Ծարդ համատիեցերական խորհրդանշից է, կապված կանքի ու հարության, Երկինքը, Երկիրն ու ամրությանը կապող գաղափարի հետ: Գրեթե բոլոր հին քաղաքակրթություններն ունեցել են «տիեզերական» և «կենաց» ծառերի կամ անտառների պաշտանումը, ծառերին աղոթելու, նրանց զոհաբերությունները մասուցելու, սրբազն պուրակային տաճարներ կառուցելու սովորությունը:

⁴⁸ Ծարի պաշտամունքը վերապրուկներն են ծառերը շորի կտորներով, ժապավեններով

կամ թաշկինակներով զարդարելու, գերեզնաներում ծառեր ու ծաղիկներ տնկելու, քրիստոնեական Ծաղապարար տոնի ժամանակ իրու հմայություն եկեղեցուց օրինված ճյուղեր տուն տանելու սովորույթները: Դայկական ժայռապատճերում և ուրարտական արվեստում շատ տարածված է արեգակնային աստվածությունների՝ կենաց ծառերը թեղմանաբարերու մասնակի պատկերամոտիվը: Պահպանվել են տեղեկություններ, որ Արմավիրուս եղել են սովորների սրբազն պուրակներ, որոնց խորհրդավոր սուսափյունի միջոցով կատարվում էին ճգործի գուշակություններ:

⁴⁹ Մայրու լայնարձակ պաշտամունքային սրբազն պուրակների մասին հիշատակություններ կան շումերական «Գիլգամեշ» պոեմում, հունահօմետական, իրանական, ծապանական սինթրոյանության, հնդկական, չինական արյուրուներում: Դիմ Բարելունում տաճարաշինության շինանյութերի մեջ հավելված էին նայոր յուղ, եգիպտացիներներ իրենց փարավոններին հուդակավորում էին նայորուց պատրաստված սարկոֆազներում, մայիսի դրուիդների սրբազն ծառերից մեկն էր, իսկ Աստվածաշնչություն Եսայու մաքարության մեջ ասվում է, որ Քրիստոսի մաքրագործիչ սուրբ խաչափայոր պատրաստված պետք է լինի 4 սրբազն ծառերից՝ դափնուց, նոճուց, սոսուց և նայրուց: Աստվածաշնչությունը փաստում է նաև, որ Սուրբուն հնաստում արքան Լիքանանից բերել է տախի մայոր և իրու սրբազնագույն պարագան շինանյութ՝ կառուցում Երուսաղեմի սուրբ տաճարը և իրեական նավատորոպ: Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան Ողբեզօղության» պոեմում նույնպես համդիպում ենք նայրու խորհրդամիջությունը:

⁵⁰ 28:5 Սալմոսում գրված է. «Աստվածային ծայրն տապալում է մայրիներին»: Տվյալ դեպքում մայրիները խորհրդանշում են աշխարհիկ տիրակալներին: Մեկ այլ տեղ գրված է, ծճարիտ հավատացյալը նաև է Լիքանանի մայրուն:

⁵¹ Ներկայումս հետազոտվում է կենդանիների վարքը, կատարվում են տեսանկարանումներ, շրջակա միջավայրի մոնիթորինգ, ֆլորայի և ֆաւնայի հարստացման շուրջ գործողություններ:

⁵² Արգելոց բռսականությունը ներկայանում է բարեփիտների և գեռփիտների հարստությամբ: Բարեփիտները (հունարեն *xeros*, չորային, *phiton*՝ բռյա) չորային, ոչ խոնավ կլիմայի պայմաններում աճող բռյանքներ, այդ բվութ կակտուսները,

ալոեն և այլն: Գեռփիտները (հունարեն *geo-*՝ երկիր, հող, *phiton*՝ բռյա) բազմամյա բռյանքներ, որոնց բռությունները գետնի տակ են բազմանում: Գեռփիտներ են սփուկները, շուշանները, հիրիկները և այլն: հովտաշուշանները, իհրիկները:

⁵³ Ընտանի ոչխարի վայրի նախնին հայկական մոփլոնն է, իսկ ընտանի այծինը՝ թեղուարյան այծը: Լրանց բնական թշնամիները գալիք ու հովազն են: Թեղուարյան այծը շայկական լեռնաշխարհի վաղնջնական շրջանների բնակիչներից է, քանի որ այն հայտնի է եղել և պատկերվել ժայռապատճերում: Բոլոնգեղարյան շրջանից հայտնի են այծին նաուլակիստական ու շատ տպավորիչ ծովածքներում արձանիկների: Այծի մնտիվը շատ տարածված է նախնատպայան խեցենինի զարդարականիչներում: «Թեղուարյան այծ» անունը առաջացել է կենդանու բացառիկ այն հատկությունից, որ նայրական կարով կերպով ուկիները, կարի հետ ուտում են նաև մեծ քանակությամբ նազեր, որոնք հետո, կրտսեկելով կենդանիների ստանորսում եղած կերի հանքային խտանյութերի հետ, առաջացնում են կոշտուկներ՝ թեղուարներ: Այծերի ստանորսից հանված թեղուարները լայնորեն օգնագործվել են ժողովրդական թշկության մեջ: Թեղուարյան այծները պաշտամներային կենդանիներ են եղել հայոց նախնիների համար և կիմնական մեծամասնություն են կազմում: Ժայռապատճերում: Այս մասին ավելի մարդարան տե՛ս «Ուշտասար» բաժնում:

⁵⁴ Իրանական ընծառյուծը գրանցված է անհետացող տեսակների Կարմիր գրքում, իսկ ներկայիս տվյալներով, Դայաստանում մնացել է 5-8 ընծառյուծ: Այն 7 անգամ ավելի ուժեղ է մարդուց և ամենաարագավազ կենդանիներից նեկն է համարվում:

⁵⁵ Կարմիր գրքում գրանցված էն Դայաստանի անհետացող շուրջ 67 թշնամանակներ, որոնցից միայն 16-ը՝ արգելոցում: Անտառներում թևածում են արծիվներ, անգեր, ճայեր, սև կաքավներ, բվեր, կարմրատուտ, տատրակներ և հոպուներ:

Սանահին

⁵⁶ Խաչատուր Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, VII հատոր, էջ 43-44:

⁵⁷ Երբ միջնադարյան պատմիչները գրում են դեկենին վերջ դնելու մասին, ինչպես օրինակ Կորյունը կամ Կիրակոս Գանձակեցին, ապա նրանք փոխարերական իմաստով նկատի ունեին:

⁵⁸ K. Ghafadarian, Sanahin Monastery and its Records, Yerevan, 1957. The historian Gandzaketsi erroneously ascribed the construction of Sanahin monastery to Kurike Bagratuni. See also, by the same author, "Architectural Buildings and Stone Inscriptions," Yerevan, 1963.

⁵⁹ In Armenia, in addition to Sanahin, the persecuted monks and clergymen also founded Karmradzor, Kaput-kar, and Horomavank churches. Kirakos Gandzaketsi, Armenian History from Gregory the Illuminator to date, 1265, pp. 79-80.

⁶⁰ The Kotuk manuscript created here attests to the history of the monastery, which is now kept at the Matenadaran.

⁶¹ Mariam, Bavrina, and Rusugan were the daughters of King Kurike III, the second Rusugan was the aunt of Queen Tamar.

⁶² Comparative analysis of the distinctive architectural features of the church allows to date it as far back as 980.

⁶³ About 500 clergymen served in Sanahin. Therefore, the monastery had a rich collection of manuscripts. Only fifty books have survived. The remainder was burnt and vandalized. Facing the danger of enemy assaults, Sanahin and Haghpat manuscripts were hidden in inaccessible caves. In 1873 manuscripts were rescued from caves by A. Yertsian and Jalalian, and in 1959, by the special expedition of the Matenadaran. A determined researcher can find manuscript fragments even today.

⁶⁴ Currently the excavated pieces of pottery are preserved at the History Museum of Armenia.

⁶⁵ H. Acharian, The Armenian Root Dictionary, vol. IV, Yerevan, 1979, p. 170.

⁶⁶ The Arghutian "Long Arm" princes acquired this nickname in the Georgian and Mongol courts owing to their victories. "Mkhar-grdzeli" in Georgian, and "Arghut" in Mongolian means "long-armed"; later Sanahin monastery was succeeded by this dynasty until the proclamation of Soviet rule. The Russians referred to them as the Argutinski.

⁶⁷ The bridge is 6 meters long and 12.5 meters in height. There are sculptures of wild cats, one of which has a swastika, the symbol of eternity and the Sun. Currently, the bridge is used only by pedestrians in order to preserve this unique piece of architecture.

⁶⁸ Both Sanahin and Haghpat compounds are fortified. St. Gregory the Illuminator and St.

Mary churches, the large and small atria, the scriptorium, the free-standing three-story bell-tower, the chapel, and the refectory turned into an oil-press in the 19th century (missing in Sanahin), water springs, and the princely sepulchers at wall corners, are grouped around the main St. Nshan church (in Sanahin, the main church is Amenaprkich Katoghike.)

⁶⁹ Khachatur Abovian, The Wounds of Armenia, Yerevan, 1975.

Smbataberd

⁷⁰ Fortresses named Smbataberd also existed in Greater Hayk and Cilicia.

⁷¹ The historical Vayots Dzor or Yeghegiats Dzor is another form of the name Yeghegis or Yeghegik, perhaps a shorter version of Yeghegnadzor. See V. Hovhannessian, Armenian Fortresses, Venice St-Lazaro, 1970, p. 365.

⁷² Gh. Alishan, Sisakan, Venice, 1893, p. 148. However, H. Kajberuni wrote that it was wrong to assume that Tsakhatskar and Yeghegik are the same. He is the one who named the fortress Smbataberd.

⁷³ Gh. Alishan, Sisakan, Venice, 1893, p. 148

⁷⁴ A. Jalalenats, A Journey to Greater Armenia, Part B, Tpkhis, 1858, p.151

⁷⁵ Gh. Alishan, Sisakan, Venice, 1893, p. 205

⁷⁶ H. Yeghiazaryan, Cultural Monuments of Azizbekov region, Yerevan, 1955, p. 52

⁷⁷ Asoghik, Universal History, St Petersburg, 1885, p.176

⁷⁸ L. Khachikyan, The Memoirs of the Armenian Manuscripts of the 14th century, Yerevan, 1950

⁷⁹ H. Yeghiazaryan, Cultural Monuments of Azizbekov region, Yerevan, 1955, p. 11

⁸⁰ S. Orbelyan, The History of Sisakan, Yerevan, 1986

Khndzoresk

⁸¹ Prehistoric sites were also unearthed in Khndzoresk.

⁸² Khndzoresk history was mainly described by the historian Stepanos Orbelian. Sero Khanzadian also wrote a beautiful historical novel, Mkhitar Sparapet. Such authors as Raffi and Suren Alvezian have left behind memoirs about Khndzoresk. Arkady Tsaturian of Khndzoresk in his books, "Smokes" Yerevan, 2006 and "Khndzoresk

is Laughing," offers a detailed description of the local people. Khndzoresk was also immortalized in the paintings of Martiros Sarian, Haik Rukhlian and Edward Isabekian.

⁸³ These rug designs are named after Khndzoresk. See V. Azatyan, Armenian Carpets, Yerevan 1986, p 5.

⁸⁴ As of 2007, there are 1,920 people in the village. See, <http://ru.wikipedia.org, http://www.world-gazetteer.com>

⁸⁵ Kretatsi's description is quoted from V. Hovanessian's book, Armenia's Strongholds, Venice, St Lazzaro, 1970, p. 399.

⁸⁶ V. Hovanessian, Armenia's Strongholds, Venice, St. Lazzaro, 1970, p. 398.

⁸⁷ Ibid, p. 398.

⁸⁸ Arkady Tsaturian, "Khndzoresk is Laughing" Yerevan, 2006.

Tatev

⁸⁹ Stalactite and stalagmite derive from the Greek word Σταλακτίης, meaning drip. They were first used by Danish Naturalist Ólao Worm. Stalagmites grow from the floor as opposed to the Stalactites that hang. They are both formed when minerals like calcium carbonate precipitate out of dropping water. Carbon dioxide outgases from the water, which raises the pH and leads to the precipitation of calcium carbonate. The water drops crystallize and solidify over time.

⁹⁰ As to where the body of St Gregory the Illuminator buried, is still a mystery. It is said that parts of his remains lay in every church that he has built, which have eventually carried the name St Gregory the Illuminator. There are churches with his name in almost all monastic complexes. The fact that the remains of G. the Illuminator are in Tatev is a legend told by the people of this village.

⁹¹ Engraved on the church are the faces of Prince Ashot, Shushan, Grigor and Tsagik.

⁹² S. Orbelyan, History of Sisakan, Tbilisi, 1911, p. 224.

⁹³ Multiple enemies such as Seljuk-turks, Mongol-Tatrs, Persians, attacked Tatev after hearing about its wealth. But by not discovering riches they understood that the most cherished wealth of the Armenians were their scripts, and hence burned them or hurled them in the Vorotan River. Attacks were also made by local sects in 1003.

հեթանոսությունը:

⁵⁸ Ղաֆաղարյան Կ., Սանահինի վաճքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957: Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին Սանահինի կառուցումը սխալմանք վերագրում է Կյուրիկի Բագրատունուն: Տես նաև նոյն հեղինակի «Ճարտեկործ և սուրբառություն»:

⁵⁹ Վանականների և քահանաների հալաջյալ խումբ Սանահինից բացի Յայաստանում հիմնադրում է նաև Կարմանօրի, Կապուտքարի, Դոռոմակամբի եկեղեցները: Կիրակոս Գանձակեցի, «Դամառոտ պատմություն Գրիգոր Լուսավորչից մինչև մեր օրերը՝ 1265թ.», էջ 79-80:

⁶⁰ Վանքի պատմության մասին է պատմում այնտեղ իսկ ստեղծված՝ «Քորուկ» ծեռագիրը, որն այժմ պահպանվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

⁶¹ Մարիամը, Բագրինան և Ուսուլզանը թագավոր Կյուրիկն Գ-ի դուստրերն են, իսկ նյուու Ուսուլզանը՝ աղջկների մոր՝ Թամար թագուհու հրաբույրը:

⁶² Ներկայումս պեղված խնցեղեն նմուշները պահպան են Յայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

⁶³ Հ. Աճառյան, Յայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 170:

⁶⁴ Երկայնաբազուկ-Արդուրյաններն այդ մականումը ստուգել են Վուացական և մոնղոլական արքունիքում հոչակվելով իրենց հաղանակներով: Վրացերեն Մխարոցների է, իսկ «ապողուք» մոնղուների լեզվով Զանակում է Երկայնաբազուկ, և հետագայում այս տիտինին պատշաճ ժամանգություն է մնում Սանահինի վաճքը ընդհուար մինչև Խորհրդային Յայաստանի հոչակնում: Ուստի կողմից նաև կոչվել են Արգուտինակիներ:

⁶⁵ Եկեղեցու ճարտարապետական առանձնահատկությունների հանձնատական հետազոտությունը թույլ է տալիս այն թվագրել նոյնին 980թ.:

⁶⁶ Սանահինում ծառայել են շուրջ հինգ հարյուր հոգևորական, հետևաբար վաճռն ունեն ծեռագիր մատյանների հարուստ հավաքածու, սակայն այսօր մեզ հասել է միայն իհուն օրինակ: Մնացածը այրվել են և ոչչացվել: Թշնամիների հարձակումների վլուանդի ժամանակ Սանահինի և Յաղաստի ծեռագիրերի դժվարամատչելի թաքստոցներն ինը շրջակայքի անձավները և քարայրները:

⁶⁷ 1873թ. այրերից ծեռագրեր հանել է Ալ. Երիցյանը, ապա Զալայանցը, 1959թ. Մատենադարանի հասուլը արշավախումբը: Յամառ փնտրողը դեռ այսօր էլ հաստատ կատար մատյանների պատահիներ:

⁶⁸ Կամուրջի Երկարությունը 6մ է, բարձրությունը՝ 12.5մ: Կան վայրի կասունների քամրակներ, նրանցից մեկի վրա փորագրված է նաև հավերժության և արևի խորհրդանշ սվաստիկան: Այսօր կամուրջով անցնում են միայն հետիոտն՝ պահպաններ համար այդ բացառիկ կերտվածքը:

⁶⁹ Ինչպես Սանահինի, այնպես էլ Յայապատի համալիրները պարսպապատ են: Սր. Գրիգոր, սր. Աստվածածին Եկեղեցիները, մեծ և փոքր գավիթները, մատենադարանգրատունը, ժամատունը, երեք հարկարաժններում առանձին կազմած զանգակատունը և >XIX դարում ծիրանի վերածված սեղանատունը (Սանահինում չկա), աղբյուրները, պարիսպների անկյունների իշխանական տապանատունը խմբավորված են համալիրի գլխավոր՝ սր. Նշան Եկեղեցու շուրջը (Սանահինում գլխավոր Եկեղեցին Ամենափրկիչ Կաթողիկեն է):

⁷⁰ Խաչատուր Արքովյան, «Վերը Յայաստանի» հերոսապատում, Երևան, 1975:

Սմբատաբերդ

⁷¹ Փաստորեն Սմբատաբերդ կամ Սմբատական անվամբ ամրոցներ (կան նոյն բերդուն է) ենիլ են Բարձր Յայրում, Սյունիքում և Կիլիկիայում:

⁷² Պատմական Վայոց Ձոր կամ Եղեգյաց ծորն է, իսկ Եղեգիս կամ Եղեգիքը հավանաբար Եղեգմանը կրօնա տարրերակն է: Տես Վ. Յովհաննիսյան, Յայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Սուլը Դավար, 1970, էջ 365:

⁷³ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 148: Ք. Քալայան Ք. Քաջերունին գրել է, որ սխալ է նոյնացնել Ցախացքարը և Եղեգիքը: բաղադրի ամրոցը Սմբատաբերդ անվանվել է նոր կողմից:

⁷⁴ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 148:

⁷⁵ Ս. Զալայանց, ճանապարհորդութիւն ի մեծն Յայաստան, մասն Բ, Տփիսիս, 1858, էջ 151:

⁷⁶ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 205:

⁷⁷ Յ. Եղիազարյան, Ազիգբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան 1955, էջ 52:

⁷⁸ Ասողիկ, «Պատմություն տիրեգերական, Սամկու Պետերոսուրդ 1885, էջ 176:

⁷⁹ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան 1950:

⁸⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, «Սիսականի պատմություն», Երևան 1986:

Խնձորեսկ

⁸¹ Խնձորեսկում հաստատագրվել են նոյնին նախադարյան հնավայրեր:

⁸² Խնձորեսկի պատմությունը հիմնականում ներկայացրել է պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը: Գեղեցիկ պատմավեպ ունի գրող Սերո Խանզայանը, որ կոչվում է Միհրան Սպարապետ: Խնձորեսկի մասին հիշատակություններ են թողել գրողներ Ռաֆֆին և Սուլեման Այվազյանը: Խնձորեսկի Արկադի Ծատուրյանը Խնձորեսկի մասին արժեքավոր տեղեկություններն ու տեղաշինություններն են Երկայնացնում իր «Ծովուն ծխանի» Երևան, 2007 և «Ծիծաղուն է Խնձորեսկը» Երևան, 2006 գրքերում: Խնձորեսկն իրենց կտավներում ամճահացրել են Մարտիրոս Սայահանը, Յայկ Ուսկայանը, Էղվարդ Խարեկյանը:

⁸³ Այդ գորգերն այսօր տեղի անունով հայտնի են որպես Խնձորեսկ գորգեր: Խնձորեսկում գորգի գործելու հիշատակության արանձնահատկություններն են Երկայնացնում իր «Ծովուն ծխանի» Երևան, 2007 և «Ծիծաղուն է Խնձորեսկը» Երևան, 2006 գրքերում:

⁸⁴ Կրտսեցու նկարագրությունները մեջբերված են Վ. Յովհաննիսյանի գրքում, (Յայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Սուլը Դավար, 1970, էջ 399):

⁸⁵ 2007թ. տվյալներով գյուղն ունի 1920 բնակիչ: Տես՝ <http://ru.wikipedia.org, http://www.world-gazetteer.com>:

⁸⁶ Յովհաննիսյան Վ. Յայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Սուլը Դավար, 1970, էջ 398:

⁸⁷ Նոյն տեղում, էջ 398:

⁸⁸ Արկադի Ծատուրյան, «Ծիծաղուն է Խնձորեսկը», Երևան 2006թ, էջ 5:

⁹⁴ During the course of its history, Tatev suffered immensely from the numerous earthquakes with an average magnitude of 7-8 of the Richter scale. These are the recorded dates of such natural disasters 735, 1136-1137, 1138, 1295, 1309, 1319, 1321, 1407, 1622, 1657, 1679, 1840, 1931, and 1968. The complex was restored in the 1970s. The floor tiling of the main church was poorly reconstructed during these restoration works.

⁹⁵ Today, the monastery of Sanahin faces similar dangers of being destroyed.

⁹⁶ Grigor Tatevatsi (1346-1409) is the most distinguished Armenian philosopher of the medieval times who, about three hundred years before Martin Luther, wrote his Catechesis, Haysmavourk, which is a doctrinal manual in the form of questions followed by answers to be memorized.

⁹⁷ Khachik Dashtents, The Call of Plowmen

⁹⁸ In Armenian popular folk tales, the motive of asking God for wings in a desperate situations is quite common.

⁹⁹ The Throne Letter is the document, in which the seats around the king's dining table for high noble clans are defined, according to protocol and to the hierarchy of kin.

NOTE: some translations of book titles from Armenian or Russian may not be exact.

Տաթև

⁸⁸ Ստուակտիտ և ստալագմիտ տերմինները հունարեն՝ Տալակտիտ բառից, քարզմանաբար նշանակում է «կարիլ» և առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել դանիացի նասուրալիստ Օլաո Վորմը: Քարե այդ գոյացությունները ջրի շրջանառման կարիլային ձևերն են, որոնք ազդում են կրաքարի վրա, ածխարքու գազի մասնակցությամբ քիմիական ռեակցիայի հետևանքով աճատուվում է կարիլի կարբոնատը և կուտակվելով ջրի կարիլների վրա՝ բյուրեղանում, պարունակում ու հազարավոր տարիների ընթացքում կարիլը կարիլի վրա կուտակվելով՝ ժնունդ տախու քարանձավների գազարեներից դեայի ցած կախվող ստուակտիտ-սառցալուաներին, իսկ ստուագմիտները հակառակը, գոյանման են քարանձավների հասուակց՝ սյուների նման ծգելով դեայի վեր՝ ստուակտիտներին ընդառաջ: Ստուակտիտները և ստուագմիտները միասին ծևավորում են ստուագանաները, որ հաճախ փոխարերական իճաստով անվանվում են «հավերժ սիրահարներ»:

⁸⁹ Թե որտեղ է իրականում թաղված Գրիգոր Լուսավորչը մինչ օրս հայտնի չէ: Ասում են, որ նրան մարդու մասնատել են և մասունքերը թաղել իր իսկ իհմանա եկեղեցների հիմքերում, որոնք հետազոտում կոչվել են սր. Գրիգոր Լուսավորչ: Իրականություն այս է, որ Լուսավորչի անվամբ եկեղեցների կահական գրեթե բոլոր վանական համալիրների կազմում: Մի քանի տեղավայրերի վերաբերյալ նույնպես պատմում են, որ հենց այդտեղ են ամփոփել հայոց հոգևոր առաջին հովվին: Տարեւմ Լուսավորչին կամ նրա նասունքերը թաղելու վերաբերյալ պատմում է ժողովուրոյ:

⁹⁰ Եկեղեցու վրա փորագրված են Աշոտ իշխանի և Ծուշանի, Գրիգորի և Զագիկի դիմաքանդակները:

⁹² Ստեփանոս Օքրեյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս 1911, էջ 224:

⁹³ Տաթևի վրա հարձակվել են սելջուկ-բուրքերը, մոնղոլ-քարարները, պարսիկները, որոնք լսել էին Տաթևի հարստությունների մասին, քայլ իրականում ոսկի-արծաթ զգտնելով, հասկացել, որ հայոց զանձերը նրանց ձեռագրերն են, և կատաղությունից Որոտանի գետն են թափել կամ հրեեել հայոց մատյանները: Տաթևի վրա հարձակվել և վանքը պղծել են նաև տեղական աղանդավորական շարժումների ժամանակ (1003թ.):

⁹⁴ Իր պատմության ընթացքում Տաթևը բազմակի տուժել է կործանարար երկրաշարժներից, որոնք միշինը եղել են 7-8 բալ հզրությամբ: Դրանց վիճակագրությունն այսպիսին է. 735թ., 1136-1137թթ., 1138 թ., 1295 թ., 1309 թ., 1319 թ., 1321 թ., 1407 թ., 1622 թ., 1657 թ., 1679 թ., 1840 թ., 1931 թ., 1968 թ.: Դամակիր վերականգնել է 1970-ականներին: Վերականգնման աշխատանքների ժամանակ շատ անհաջող է արված գլխավոր Եկեղեցու սալահատակը:

⁹⁵ Խաչիկ Դաշտենց, Ռանչպարների կանչը:

⁹⁶ Փլուզնան ու ոչնչանալու վտանգի առաջ միևնույն պատճառով այսօր կանգնած է Սամահինի վանքը:

⁹⁷ Գրիգոր Տաթևական (1346-1409) միջնադարյան մեծագոյն փիլիսոփա է, որ Մարտին Լյութերից մոտ երեք հարյուր տարի առաջ գրել է իր Կատախիզիսը՝ «Յայսմավուրքը», որն ըստ Էվրյան աստվածաբանական մեկնողական հարցուալսատասխանների ժողովածու է:

⁹⁸ Դայ ժողովորի ֆոլկլորում, դպրձվածքներում և հերիաքներում շատ տարածված է անելանելի դրության մեջ Աստծուց թևեր խնդրելու մոտիվը:

⁹⁹ Գահնամակը այն փաստաթուղթն է, որում սահմանվում էր բարձրաստիճան իշխանական տոհմերի նստատեղերը թագավորի սեղանի շուրջ, ըստ արքայական արարողակարգի կանոնների և իշխանական տոհմի կարևորության: